

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОРЗУН ДМИТРО ЮРІЙОВИЧ

УДК 378.2:631.5/.9:63.001.5«18/19»Овсінський

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДІЯЛЬНІСТЬ І.Є. ОВСІНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий консультант **Вергунов Віктор Анатолійович**,
доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор,
академік НААН

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Корзун Д.Ю. Діяльність І.Є. Овсінського в контексті розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки». – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2021.

Феноменом в історії аграрної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. стала постать Івана-Матвія Євгеновича Овсінського (1855–1909) (пол. Jan Owsiniński), дослідника-практика, який заклав основи вчення про органічне рослинництво, що передбачає, крім високої прибутковості, створення стійкої агроекологічної системи. З його ім'ям пов'язаний початок інтродукції ранніх сортів сої на українських теренах, що прискорило розвиток селекції цієї сільськогосподарської культури та сприяло її поширенню серед європейських та американських виробників. Новатор стояв біля витоків вітчизняного ґрунтозахисного енергозберігаючого машинобудування. Чималий інтерес становлять його роботи із впровадження у садівництві стланцевих форм плодкових культур; основ кооперативного солідаризму. Водночас, вказані напрями його дослідницьких інтересів є більшою мірою незанимає серед наукової громадськості. На прикладі творчої долі І.Є. Овсінського конкретизується механізм взаємовпливу держави, громадськості та індивідуума у становленні наукового маркетингу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Особливого значення вивчення життєвої долі І.Є. Овсінського набуває у контексті історії польської національної меншини України, враховуючи його самоідентифікацію, сприйняття та репресії владних органів Російської імперії як представника цієї нації та участь у польському національно-патріотичному русі.

На основі аналізу наукових праць з історії діяльності І.Є. Овсінського в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи кінця ХІХ – початку ХХ ст., з'ясовано, що зазначена тема недостатньо досліджена і знайшла лише епізодичне та фрагментарне відображення в історіографії. Відсутність системного та комплексного дослідження із названої проблеми поставило на перший план опрацювання масиву історичних джерел, що складаються з опублікованих і неопублікованих документів центральних та обласних державних архівів України та Російської Федерації, матеріалів з фондів відділів рідкісної та цінної книги бібліотек України та Республіки Польща. Основою у вивченні питання стало використання опублікованих праць новатора та інших вчених-аграріїв зазначеного періоду та наступних років. Суттєвим доповненням при формуванні цілісної картини еволюції галузевого дослідництва стали матеріали періодичних видань, довідників, біо- та бібліографічних покажчиків. У поданому дослідженні комплексно використано загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні методи.

Висвітлено умови та основні чинники формування наукового світогляду дослідника. Виявлено, що його наукові розробки базувались на творчому переосмисленні теоретичних та практичних здобутків попередників. Встановлено, що особливості економіко-соціального становища польської спільноти заклали вектор професійної орієнтації І.Є. Овсінського у бік агрономії.

Узагальнивши визначальні тенденції, що вплинули на формування, становлення та утвердження особистості І.Є. Овсінського, виділено та проаналізовано періоди його життєвого і творчого шляху, що дало змогу хронологічно відслідкувати та розкрити найважливіші події у житті дослідника та еволюцію його професійного поступу. *I період* (1855–1875 рр.) – становлення особистості дослідника. Народився у дворянській родині польського землевласника Летичівського повіту Подільської губернії. Навчання у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. Вступив до Новоросійського університету на історико-філологічне відділення. Переслідувався за

розповсюдження забороненої літератури політичного змісту. Арешт та ув'язнення у Летичівській в'язниці. *II період* (1875–1887 рр.) – початок дослідницької та професійної діяльності. Працюючи у власному господарстві, агрономом у великих поміщицьких маєтках, експериментував щодо агротехнічних прийомів у землеробстві. Займався посередницькою діяльністю із продажу маєтків. Знаходиться під негласним поліцейним наглядом. *III період* (1887–1895 рр.) – формування концепції «Нова система землеробства», моделі виходу з економічної кризи «Економічний організм». Арешт та звинувачення у зберіганні, написанні та розповсюдженні творів і символів польського національно-визвольного руху. Заслання до Архангельської губернії. Презентація своїх концепцій серед наукової та професійної спільноти. Ознайомлення з далекосхідною культурою землеробства. Повернення до Подільської губернії. Початок дослідів із інтродукцією сої. *IV період* (1895–1909 рр.) – активна популяризація наукових основ ведення сільського господарства, участь в організації низки показових та колективних дослідів для перевірки власних теоретичних та практичних напрацювань, роботі місцевих галузевих товариств, з'їздів, виставок. Дослідницька діяльність у галузі садівництва. Створення приватної науково-дослідної установи у форматі помологічного саду, ініціювання перетворення його на державну помологічну станцію місцевого значення. В ході дослідження уточнено окремі біографічні дані вченого (дата народження та смерті, навчання, заслання), спростовано міфи, пов'язані із постаттю дослідника (російське походження, навчання за кордоном, проживання та подорож Китаєм).

Аналіз наукових здобутків І.Є. Овсінського засвідчив, що він є автором багатьох теоретичних та практичних напрацювань, які отримали подальше розроблення в аграрній науці та знайшли своє застосування у сільському господарстві. Наукова спадщина вченого є різноплановою за тематичним спрямуванням, що дає підстави вважати його видатним українським вченим польського походження, адже більшість свого життя він провів на території українських земель, ідентифікуючи себе з польським народом.

Основні складові його творчого доробку включають вивчення агротехнічних прийомів у землеробстві та конструювання сільськогосподарських машин для ефективного їх застосування; інтродукції ранніх сортів сої; технологічних процесів вирощування плодкових культур; моделей економічного розвитку галузі. Хронологічний аналіз наукової спадщини вченого дав можливість визначити, що найбільший сплеск його публікаційної активності припадає на 1897–1902 рр.

Комплексне вивчення його праць, присвячених «Новій системі землеробства», дало змогу стверджувати, що розроблена в них концепція агротехнічних прийомів, головною ціллю яких було досягнення сталих урожаїв при мінімізації впливу на рослину та ґрунт, відповідає основним принципам сучасного безплужного, ґрунтозахисного, ресурсозберігаючого самовідновлюваного землеробства. Визначено внесок новатора у становлення вітчизняного ґрунтозахисного енергозберігаючого машинобудування. Основні результати досліджень, відпрацьовані у польових дослідах та висвітлені у цих наукових працях І.Є. Овсінського, нині вважаються класичними з напрямку органічного землеробства не лише вітчизняної, але й світової аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи.

На прикладі аналізу ключових елементів творчої долі І.Є. Овсінського визначено механізми взаємовпливу держави, громадськості та індивідуума у становленні наукового маркетингу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи Російської імперії кінця XIX – початку XX століття. Доведено, що активна популяризація своїх наукових пошуків шляхом розширення читацької аудиторії через багатонакладні видання та перевидання; перекладу основних своїх праць російською мовою, домінуючою у країні; залучення різних каналів поширення інформації про власні розробки завдяки участі у з'їздах, виставках, організації показових екскурсій та дослідів; домовленості із дистриб'юторами насіння та сільськогосподарської техніки дозволило І.Є. Овсінському викликати резонанс серед професійного співтовариства як на вітчизняному, так і на світовому ринку аграрних виробників і дослідників галузевих питань.

Водночас цензурні обмеження з боку державних органів, упереджене ставлення до персони новатора як «політично неблагонадійного», «фанатичного поляка»; загальні тенденції в розвитку аграрної науки; недосконалість та свідоме недотримання авторської методики при проведенні дослідів щодо перевірки окремих положень І.Є. Овсінського не дозволили увійти його ідеям до кола офіційно визнаних серед тогочасного наукового істеблішменту, що певною мірою загальмувало розвиток ґрунтозберігаючих, еколого-економічних підходів у веденні сільського господарства.

Доведено пріоритет І.Є. Овсінського у дослідженні проблем інтродукції ранніх скоростиглих сортів сої. Вченим напрацьовано рекомендації щодо агротехнічних прийомів вирощування культури залежно від ґрунтово-кліматичних умов. Зазначено, що дослідник обґрунтував значення цієї культури у сівозмінах, процесі відновлення родючості ґрунту, розширенні кормової бази тваринництва та харчовому раціоні людини. Встановлено, що поява сорту «Рання чорна з Поділля» (*Soja noir de Podolie*) на німецьких та французьких аграрних ринках, вивчення його характеристик вітчизняними та зарубіжними фахівцями сприяло подальшим селекційним дослідженням цієї культури.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що І.Є. Овсінський залишив оригінальні напрацювання з вирішення актуальних питань садівництва, а розроблені ним теоретичні та практичні аспекти в цьому напрямі відрізнялись новаторським характером. Він проводив комплексне вивчення акліматизованих ним закордонних сортів, визначаючи оптимальні умови освітлення, зволоження, резистентність до хвороб, смакові та товарні якості плодів; доводив ефективність вирощування садів на слаборослих (карликових) підщепах. Особливою оригінальністю відзначались творчі пошуки, присвячені науковому обґрунтуванню використання стланцевих форм плодкових культур («горизонтальні сади»), тим самим вважаємо його одним із родоначальників досліджень цього питання в Україні.

Визначено внесок вченого у становлення помологічної дослідної справи на Поділлі. Його діяльність на базі власного помологічного саду сприяла

поширенню наукових основ плідівництва серед місцевого населення Подільської губернії, а дані його багаторічних дослідів дозволили сформувавши сортимент плодкових культур для потреб краю.

Проаналізувавши напрацювання І.Є. Овсінського щодо впровадження основ кооперативного солідаризму в сільському господарстві в контексті розвитку економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., визначено І.Є. Овсінського як основоположника цього напрямку в Україні. Розроблена ним концепція «Економічний організм», захищаючи принцип приватної власності, передбачала побудову такої моделі суспільно-економічних відносин, де були унормовані та врегульовані взаємини між діяльністю індивіда, суспільства (корпорація) і держави на засадах кооперування, що дозволяло протидіяти стихійності ринкових процесів та виходу із перманентної економічної кризи. Запропонована форма організації виробничих процесів сприяла тісному співробітництву між капіталом і працею, що підвищувало продуктивність останньої, гарантувало зміцнення національної економіки.

Ключові слова: сільське господарство, сільськогосподарська дослідна справа, органічне землеробство, ґрунтозахисне землеробство, культиватор, соя, садівництво, солідаризм, Іван Євгенович Овсінський.

SUMMARY

Korzun D. Yu. I.Ye. Ovsinsky's activity in the context of development of domestic agricultural research in the late XIX – early XX century. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.07 – History of Science and Technique. – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021

A phenomenon in the history of Agrarian thought in the late XIX – early XX centuries was the figure of Ivan-Matviy Yevhenovich Ovsinsky (1855–1909) (Polish: Jan Owsiański), a practical researcher who laid the foundations for the doctrine of organic crop production, which implies, in addition to high profitability, the creation of a sustainable agro-ecological system. His name is associated with the introduction of early soybean varieties in Ukraine, which accelerated the development of breeding of this agricultural crop and contributed to its spread among European and American producers. The innovator stood at the origins of domestic soil-protective energy-saving engineering. Of considerable interest are his works on the introduction of creepy fruit crops in horticulture and the foundations of cooperative solidarism. At the same time, these areas of his research focus are left beyond the scientific attention. On the example of the creative fate of I.Ye. Ovsinsky, the mechanism of mutual influence of the state, the public and the individual in the formation of scientific marketing of domestic agricultural research of the Russian Empire of the late XIX – early XX century is specified. The study of I.Ye. Ovsinsky's life path becomes particularly important in the context of the history of the Polish national minority of Ukraine, taking into account his self-identification and then repression by the authorities of the Russian Empire as a representative of this nation and participation in the Polish National-Patriotic Movement.

On the analysis of scientific works on the history of I.Ye. Ovsinsky's activity in the context of the development of agricultural research in the late XIX – early XX centuries, it was found out that this topic is insufficiently, fragmentary studied in

historiography. Lack of a systematic and comprehensive study on this problem has brought to the fore the development of an array of historical sources comprising published and unpublished documents of the central and regional state archives of Ukraine and the Russian Federation, materials from the collections of departments of rare and valuable books of libraries of Ukraine and the Republic of Poland. The research is based on published works by I.Ye. Ovsinsky and other agricultural scientists of the specified period and subsequent years. Materials of periodicals, reference books, bio - and bibliographic indexes have contributed to the formation of a complete image of the evolution of the industry research. The presented study comprehensively incorporates general scientific, interdisciplinary and historical methods.

The thesis highlights the conditions and the main factors of formation of the researcher's scientific outlook. The research shows that his scientific developments were based on a creative reinterpretation of the theoretical and practical achievements of his predecessors. The peculiarities of the economic and social situation of the Polish community prove to have laid the vector of professional orientation of I.Ye. Ovsinsky towards agronomy.

Summarizing the decisive trends influencing the establishment and self-identification of I.Ye. Ovsinsky, we identified and analyzed the periods of his life and creative path, which made it possible to chronologically track and reveal the most important events in the life of the researcher and the evolution of his professional development.

I period (1855-1875) – the formation of the researcher's personality. He was born in a noble family of a Polish landowner, Letichiv uyezd, Podolsk province. He studied at Kamianets-Podilsky gymnasium for men. He entered History and Philology of Department Novorossiysk University. He was prosecuted for distributing banned literature of political content. He was arrested and put to Letichiv prison.

II period (1875-1887) – start of research and professional activity. Working on his own farm, as an agronomist of large landowners' estates, he experimented on

different techniques in agriculture. He was engaged in intermediary activities on estates sale. He was also under secret police surveillance.

III period (1887-1895) – formation of the concept of "New system of agriculture", the model of overcoming the economic crisis "Economic organism". He was arrested and charged with keeping, writing and distributing works and symbols of the Polish national liberation movement. He was exiled to Arkhangelsk province. He presented his concepts to the scientific and professional community. Familiarizing with the agriculture of the Far East. Returning to Podolsk province. Starting experiments with soy introduction.

IV period (1895-1909) – active popularization of the scientific fundamentals of agriculture, participation in the organization of numerous demonstrations and collective experiments to test own theoretical and practical findings, the work of local industry societies, congresses, exhibitions. Research activities in the sphere of horticulture. Creation of a private research institution in the format of a pomological garden, initiation of its transformation into a state pomological station of local significance. The study clarified some biographical data of the scientist: date of birth and death, study, exile; myths associated with the researcher's figure were refuted (his Russian origin, study abroad, residence and travel in China).

The analysis of I.Ye. Ovsinsky's scientific achievements showed that he was the author of many theoretical and practical works that were further developed in agricultural science and applied in agriculture. The subject area of I.Ye. Ovsinsky's scientific heritage is diverse, which gives reason to consider him an outstanding Ukrainian scientist of Polish origin, because he spent most of his life on the territory of Ukrainian lands, identifying himself with the Polish people.

The main components of his creative heritage include the study of agrarian techniques in agriculture and the design of agricultural machines for their effective use; introduction of early soybean varieties; technological processes for growing fruit crops; models of economic development of the industry. Chronological analysis of researcher's scientific heritage enabled to determine that the greatest surge in his publication activity occurred in 1897–1902.

A comprehensive study of his works devoted to the «New system of agriculture» enabled to state that the developed by him concept of agrarian techniques aimed to achieve sustainable yields while minimizing the impact on the plant and soil, corresponds to the basic principles of modern plow-free, soil-proof, resource-saving self-healing agriculture. The research has defined the innovator's contribution of the innovator to the formation of domestic soil-protective energy-saving mechanical engineering. The main research results tested during field experiments and covered in I.Ye. Ovsinsky's scientific works of are now considered classics of organic farming not only in the domestic, but also in the world agricultural science and agricultural research.

On the example of I.Ye. Ovsinsky's creative path, the mechanism of mutual influence of the state, the public and the individual in the formation of scientific marketing of domestic agricultural research of the Russian Empire of the late XIX – early XX century is specified. It is proved that the active popularization of his scientific research by expanding the readership through multi-part publications and reprints; translation of his main works into Russian, the dominant language in the country; attracting various channels of information distribution about own achievements through participation in congresses, exhibitions, organization of demonstration excursions and experiments; agreements with seeds and agricultural machinery distributors enabled I. Ye. Ovsinsky to gain high acknowledgment among the professional community, both in the domestic and in the world market of agricultural producers and researchers in this scientific area. At the same time, censorship restrictions on the part of state bodies, a biased attitude towards the person of the innovator as «a politically unreliable», «fanatical Pole»; general trends in the development of agricultural science; imperfection and deliberate non-compliance with the author's methodology when conducting experiments to verify certain provisions of I.Ye. Ovsinsky hindered his ideas from being officially recognized among the then scientific establishment, which to a certain extent slowed down the development of soil-saving, ecological and economic approaches in agriculture.

I.Ye. Ovsinsky's priority in studying the problems of introduction of early precocious soybean varieties is proved. The scientist developed recommendations on agrotechnical methods of crops growing depending on soil and climatic conditions. It is noted that the researcher justified the importance of precocious soybean in crop rotations, the process of restoring soil fertility, expanding the feed base of animal husbandry and the human diet. The launch of the variety «Early Black from Podollia» (Soja noir de Podolie) at German and French agricultural markets, the study of its characteristics by domestic and foreign specialists prove to have contributed to further breeding studies of this crop.

The results of the research enable to assert that I.Ye. Ovsinsky left original practice on solving topical issues in horticulture, and developed by him theoretical and practical aspects in this direction were distinguished by their innovative character. He conducted a comprehensive study of the foreign crop varieties acclimatized by him, determining the optimal conditions for lighting, moisture, disease resistance, taste and commercial qualities of fruits; proved the effectiveness of growing gardens on low-growing (dwarf) root stocks. Creative research devoted to the scientific justification of the use of creeping fruit crops ("horizontal Gardens") was particularly original, thus we consider him one of the founders of research on this issue in Ukraine.

The contribution of the scientist to the formation of pomological research in Podillia is determined. His activities on the basis of his own pomological garden contributed to the spread of scientific foundations of fruit growing among the local population of Podolsk province; and the data of his many years of experiments made it possible to form a variety of fruit crops for the region needs.

Having analyzed the best practices of I.Ye. Ovsinsky on the introduction of the fundamentals of cooperative solidarism in agriculture in the context of the development of economic thought in the second half of the XIX – early XX centuries, I.Ye. Ovsinsky was identified as the founder of this direction in Ukraine. His concept of «Economic organism», protecting the principle of private property, provided for the construction of such a model of socio-economic relations, where the relationship between the activities of an individual, society (corporation) and the state was

normalized and regulated on the basis of cooperation, which made it possible to counteract the spontaneity of market processes and get out of a permanent economic crisis. The proposed form of organization of production processes promoted close cooperation between capital and labor, which increased the productivity of the latter and guaranteed consolidation of the national economy.

Keywords: agriculture, agricultural research, organic farming, soil protection farming, cultivator, soy, horticulture, solidarism, Ivan Yevhenovych Ovsinsky.

Список опублікованих праць за темою дослідження:

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Корзун Д. Ю. Апробація «Нової системи землеробства» І. Є. Овсінського на Полтавському дослідному полі (1899–1903 рр.) *Історія науки і біографістика*. 2020. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-2/08.pdf>

2. Корзун Д. Ю. «Нова система землеробства» І. Є. Овсінського: сприйняття громадськістю (кінець XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2020. № 4 (32) (жовтень-грудень). С. 253–262.

Стаття у зарубіжному науковому виданні

3. Корзун Д. Ю. Репресивна політика Російської імперії щодо агронома-новатора, І. Є. Овсінського (1856–1910). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6. Issue 4. S. 31–37.

Опубліковані праці апробаційного характеру

4. Корзун Д. Ю. Презентація «Нової системи землеробства» І. Є. Овсінського на сторінках польськокомовної фахової преси кінця XIX ст. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018)*, Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад. : Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 238–240.

5. Корзун Д. Ю. Апробація «Нової системи землеробства» І. Є. Овсінського на Плотянській сільськогосподарській станції князя П. П. Трубецького. *Actual trends of modern scientific research. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference*. Munich, Germany. 19–21 July 2020. Munich : MDPC Publishing. P. 305–307. URL: <https://sci-conf.com.ua>.

6. Корзун Д. Ю. Сприйняття ідей І. Є. Овсінського через призму діяльності Київського товариства сільського господарства. *Шістнадцяті наукові читання, присвячені діяльності О.П. Бородіна (1848–1898)*, (14 жовтня 2020 р., м. Київ). Київ, 2020. С. 46–52.

7. Корзун Д. Ю. Творча спадщина І. Є. Овсінського через призму сучасних проблем розвитку України. *Economic and Social-Focused Issues of Modern World. Conference Proceedings of the 3-nd International Scientific Conference* (November 17 – 18, 2020, Bratislava, Slovak Republic). Bratislava : The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, 2020. P. 232–235.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Корзун Д. Ю. Життєвий і творчий шлях І. Є. Овсінського: історіографічний дискурс (дорадянський період). *Virtus: scientific Journal*. 2020. № 45 (June). P. 202–205.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Історіографія проблеми	24
1.2. Характеристика джерельної бази	43
1.3. Методологічні засади дослідження	54
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ І.Є. ОВСІНСЬКОГО	65
2.1. Становлення і розвиток вітчизняної агрономії	65
2.2. Особливості становища польського населення Правобережжя у другій половині ХІХ – початку ХХ століття	81
2.3. Формування наукового світогляду, етапи дослідницької діяльності І.Є. Овсінського	94
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА І.Є. ОВСІНСЬКОГО	123
3.1. Вивчення питань ефективного ведення землеробства	123
3.2. Інтродукція ранніх сортів сої	155
3.3. Дослідження технологічних процесів вирощування плодкових культур	170
3.4. Напрацювання І.Є. Овсінського щодо впровадження основ кооперативного солідаризму в сільському господарстві	194
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	213
ДОДАТКИ	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГААО	Державний архів Архангельської області (Государственный архив Архангельской области)
ГАИО	Державний архів Іркутської області (Государственный архив Иркутской области)
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХМО	Державний архів Хмельницької області
КТСГ	Київське товариство сільського господарства
НСЗ	Нова система землеробства
ПТСГ	Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості
РГИА	Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив)
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
бер.	берковець (163 кг).
вершок	44,38 мм
дес.	десятина (1,09 га)повіт
дюйм	25,4 мм
морг	0,5 десятини, 54 кв.м.
пов.	повіт
пуд	16,3 кг
коп.	копійка
руб.	рубль

ВСТУП

Актуальність теми. Стрімкий науково-технічний прогрес, який є невід’ємною складовою розвитку людства на початку XXI століття, актуалізує питання взаємозв’язків людини і природи. В умовах глобалізації, нових цивілізаційних викликів, кліматичних змін перед українським суспільством постали завдання розбудови сталої економіки держави, ключовим елементом якої є продовольча безпека. Природно-ресурсний потенціал українських земель лише у поєднанні із інноваційною сферою, що формується на основі наукового забезпечення сільського господарства, створює реальні можливості для самозабезпечення країни, ефективного протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам та адекватного реагування на відповідні виклики. Багатолітні напрацювання вітчизняної аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи зокрема, критичний аналіз їх здобутків та помилок становлять цінний інформаційний та культурний потенціал для ефективного функціонування аграрного комплексу, адже дозволяють знайти шляхи для вирішення проблем сьогодення. З іншого боку, поступ громадянського суспільства в Україні підштовхує до переосмислення творчої спадщини учених, здійснення об’єктивної оцінки їх внеску у становлення та розвиток галузевого дослідництва, враховуючи конкретні історичні умови. Йдеться передусім про ті персоналії, які з певних причин були недооцінені сучасниками.

Феноменом в історії аграрної думки кінця XIX – початку XX ст. стала постать Івана-Матвія Євгеновича Овсінського (1855–1909), дослідника-практика, який заклав основи вчення про органічне рослинництво, що передбачає, крім високої прибутковості, створення стійкої агроекологічної системи. З його ім’ям пов’язаний початок інтродукції ранніх сортів сої на українських теренах, що прискорило розвиток селекції цієї сільськогосподарської культури та сприяло її поширенню серед європейських та американських виробників. Новатор стояв біля витоків вітчизняного ґрунтозахисного енергозберігаючого машинобудування. Чималий інтерес становлять його роботи із впровадження у садівництві стланцевих форм

плодових культур; основ кооперативного солідаризму. Водночас, вказані напрями його дослідницьких інтересів є більшою мірою незанимає серед наукової громадськості.

Враховуючи сучасний зовнішньополітичний курс України, спрямований на розширення зв'язків з Польщею та тісне співробітництво у всіх галузях суспільного життя, особливого значення вивчення життєвої долі І.Є. Овсінського набуває у контексті історії польської національної меншини України, враховуючи його самоідентифікацію, сприйняття та репресії владних органів Російської імперії як представника цієї нації та участь у польському національно-патріотичному русі.

Актуалізує пропоноване дослідження відсутність в історіографії і біографістиці комплексного та системного дослідження життєвого і творчого шляху І.Є. Овсінського. На хвилі зростаючого інтересу до особистості дослідника, особливо в контексті розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, враховуючи ступінь її наукового розроблення постала необхідність відтворення його образу як видатного українського вченого польського походження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем «Концептуальні та методологічні основи науково-інформаційного забезпечення інноваційного розвитку аграрної науки в умовах євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0116U002099), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U0002103).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у проведенні цілісного історико-наукового аналізу та комплексній оцінці

теоретичного і практичного внеску І.Є. Овсінського у розвиток сільськогосподарської дослідної справи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких основних завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу проблеми, сформулювати методологічні засади дисертаційного дослідження;
- охарактеризувати напрацювання вчених з агрономічних питань;
- з'ясувати особливості економіко-соціального життя польської спільноти Правобережжя у другій половині ХІХ століття на тлі національної політики Російської імперії;
- визначити чинники, що вплинули на формування наукового світогляду І.Є. Овсінського, виділити основні періоди його дослідницької діяльності, уточнити окремі біографічні дані;
- дати оцінку творчого доробку І.Є. Овсінського, присвяченого аграрним питанням та реакції на них наукового співтовариства;
- встановити внесок ученого в інтродукції та поширенні ранніх сортів сої;
- розкрити роль І.Є. Овсінського в організації дослідної справи у садівництві;
- охарактеризувати розробки дослідника щодо впровадження основ кооперативного солідаризму у сільському господарстві.

Об'єкт дослідження – становлення та розвиток вітчизняної аграрної науки у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – наукова, організаційна та популяризаторська діяльність агронома-новатора І.Є. Овсінського, його теоретичні здобутки та практичний внесок у розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Хронологічні межі дослідження зумовлені особливістю вивчення персоналії та охоплюють період життя І.Є. Овсінського протягом 1855–1909 рр., хоча під час висвітлення еволюції галузевої наукової думки неминучим було звернення до попередніх та наступних років.

Територіальні межі дослідження визначаються регіонами проживання та діяльності І.Є. Овсінського. Біографічні періоди географічно окреслені територією сучасної України – Хмельницькою, Одеською, Київською областями; а також Республіки Молдова – с. Гринауци Окнинського району; Російської Федерації – Архангельська, Іркутська області та Приамур'є. В окремих випадках, з метою висвітлення історії становлення й подальшого розвитку вітчизняного дослідництва, впровадження наукових розробок І.Є. Овсінського виходили за означені географічні межі.

Методи дослідження ґрунтуються на пріоритеті принципів історизму та об'єктивності, науковості, системності, комплексності, багатофакторності, критичному осмисленні джерел. Методологічний інструментарій охоплював як загальнонаукові методи – логічний аналіз і синтез, класифікація та систематизація, узагальнення, так і спеціальні – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, бібліографічний, соціокультурний, періодизації, персоніфікації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці актуальної проблеми, яка до цього часу не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історії сільськогосподарської дослідної справи.

Вперше на основі критичного аналізу різнопланових джерел запропоновано інтерпретацію складових контекстової біографії І.Є. Овсінського, що вибудовано через особистісний, професійний, бібліографічний, ситуаційний рівні сприйняття особистості. Запропоновано періодизацію життєвого та творчого шляху новатора, що сприяло послідовному відтворенню його ролі у становленні і розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи; окреслено процес формування І.Є. Овсінського як особистості та дослідника. На підставі комплексного історико-наукового аналізу творчої спадщини вченого систематизовано його праці, визначено напрями його наукових та дослідницьких пошуків. Вперше подано бібліографію новатора, введено у науковий обіг раніше не відомі громадськості праці, охарактеризовано їх та аргументовано пріоритетність і практичну значущість його досліджень для подальшої еволюції

наукової думки щодо агротехнічних прийомів у рільництві та садівництві, селекції сої, агроекономічних питань; відтворено роль І.Є. Овсінського у процесах реалізації ґрунтозахисного землеробства та впровадження основ органічного рослинництва; окреслено особистий внесок дослідника у розвиток галузевої науки, значення його творчої спадщини для подальшого розвитку дослідної справи на теренах України. Доповнено предметну джерелознавчу базу із залученням невідомих архівних матеріалів.

Удосконалено систематизацію наукового знання з історії розвитку аграрної думки в Україні через конкретизацію персоніфікованого внеску. Розширено методологічні засади щодо значення впливу наукового співтовариства на сприйняття новаторської діяльності вченого у вимірі загального розвитку галузевої наукової думки та організації сільськогосподарської дослідної справи. Розширено відомості про розуміння механізмів взаємовпливу держави, громадськості та індивідуума у становленні та розвитку наукового маркетингу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Запроваджено до наукового обігу значний фактографічний матеріал із фондів архівних установ і бібліотек України, Росії та Польщі стосовно історії галузевого дослідництва та актуалізовано маловідомі опубліковані джерела; через призму діяльності І.Є. Овсінського розкрито історію формування та застосування наукових досягнень в агрономії на вітчизняних землях.

Отримав подальший розвиток напрям наукової роботи з відтворення історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи України як складової вітчизняної культури, а також видатних діячів у системі аграрної науки; концептуальні положення про інтелектуальну взаємодію і взаємовпливи вченого та наукового соціуму.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості заповнити прогалину у вивченні наукової спадщини дослідника, Івана Євгеновича Овсінського, доробок якого має велике значення в сучасних умовах ведення сільського господарства. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження, введені до наукового обігу документи можуть

бути використані при подальшому розробленні окресленої теми. Матеріали дослідження доцільно долучати при підготовці узагальнюючих праць з історії вітчизняної науки і техніки, сільськогосподарської дослідної справи, історико-краєзнавчої тематики, спеціальних курсів в освітніх закладах, навчально-методичних праць з історії України. Уточнені відомості про вченого можуть використовуватись при укладанні енциклопедій, біографічних довідників тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням. Дисертантом вибудовано концепцію роботи, обґрунтовано мету і завдання дослідження, джерелознавчі та методологічні принципи, систематизовано інформацію по розділах, сформовано узагальнюючі висновки. Наукові результати дослідження, положення та висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи оприлюднено на: XV Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій ювілейним датам від дня народження видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880-1933), Осьмака Кирила Івановича (1890-1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930-2018) «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (15 травня 2020 р., м. Київ); I Міжнародній науково-практичній конференції «Actual trends of modern scientific research» (July, 19–21, 2020, Munich, Germany); III-й Міжнародній науковій конференції «Economic and Social-Focused Issues of Modern World» (November, 17 – 18, 2020, Bratislava, Slovak Republic); Шістнадцятих наукових читаннях, присвячених діяльності О.П. Бородіна (1848–1898) (14 жовтня 2020 р., м. Київ).

Публікації. За основними результатами дисертаційного дослідження опубліковано 8 наукових праць, серед яких 2 статті у фахових наукових виданнях України; 1 – в іноземному науковому виданні; 4 – у збірниках матеріалів наукових конференцій, читань; 1 – що додатково відображає наукові результати дисертації. Усі публікації дисертанта є одноосібними.

Структура та обсяг дисертації обумовлена метою та завданням дисертаційного дослідження. Повний обсяг дисертації становить 254 сторінки, основний текст роботи викладено на 198 сторінках. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел (306 назв), 6 додатків.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Феномен І.Є. Овсінського почав цікавити науковців аграрної сфери ще за життя новатора. Сьогодні ця постать стала свого роду символом органічного руху, адже його по праву вважають одним із родоначальників органічного землеробства на українських землях. Тому аналіз наукової літератури за темою дослідження дозволив виділити згідно з традиційним, хронологічним підходом декілька груп публікацій, що були видрукувані, відповідно, у дорадянський (дорадянська історіографія), радянський (радянська історіографія) та в сучасний періоди (сучасна історіографія).

Історичні праці, що започатковують екскурс про діяльність І.Є. Овсінського, подаються, як правило, за авторства дослідників, що безпосередньо брали участь у впровадженні та перевірці тих чи інших агротехнічних прийомів, сортів сільськогосподарських культур та машин, запропонованих новатором. Перші згадки про діяльність І.Є. Овсінського, аналіз результатів, які він представляв у своїх публікаціях, були висвітлені на сторінках фахової періодики Російської імперії кінця XIX ст., спершу польськомовної. Адже першими читачами його робіт була саме польськомовна аудиторія – усі свої праці він писав польською мовою та друкував у польській сільськогосподарській пресі. Причини цього, на нашу думку, проглядаються не тільки у походженні І.Є. Овсінського, його самоідентифікації як поляка, але й у тісних зв'язках з польськими національно-патріотичними колами, з якими він не поривав контакти все своє життя, активно долучаючись до громадсько-політичної діяльності щодо пропагування польського культурного та державного відродження. Після виходу низки публікації автора, які висвітлювали різні аспекти його концепції під назвою «Нова система

землеробства» (далі – НСЗ), що були розміщені на сторінках періодичного видання «Фермер та Селекціонер. Агропромисловий щотижневик» (пол. «Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy») впродовж 1897-1898 рр. Його поглядами на ведення землеробської діяльності зацікавились читачі цієї газети. За нашими підрахунками, протягом 1898–1899 рр. 27 господарів-новаторів розмістили свої відгуки та аналіз результатів застосування системи на сторінках цього видання. Згідно з цими публікаціями, автори відвідували маєтки «Гетьманівське» та «Армяни» на Поділлі, де проводив дослідну роботу І.Є. Овсінський. Знайомлячись із агротехнологічними прийомами, запропонованими новатором, вони фіксували урожайність різних сільськогосподарських культур, які вирощувались із застосуванням цієї авторської методики, та були вражені показниками. Така зацікавленість ідеями І.Є. Овсінського, які дозволяли здешевити витрати на обробіток та догляд й одночасно покращити урожайність сільськогосподарських культур, особливо в посушливих зонах, дозволили редакції щотижневика видати у 1899 р. наукові доробки новатора у вигляді окремої монографії під назвою «Нова система землеробства» (пол. ««Nowy system rolnictwa») польською мовою [279]. Цього ж року праця вийшла й російською мовою у кількох видавництвах (Київ, Вільно) [123]. Видання монографії російською мовою суттєво розширило географію читачів його праці та фахівців, які надавали свої рецензії – вона охоплює більшість регіонів Російської імперії.

Аналіз публікації 27 найбільших галузевих періодичних видань різних регіонів Російської імперії за період від 1899 по 1917 рр. дав змогу нарахувати понад 70 статей, які були присвячені обговоренню різних аспектів «Нової системи землеробства» І.Є. Овсінського та виділити певні етапи, коли відбувався сплеск зацікавленості до цієї системи та її автора. Найбільшу кількість публікацій у 1899–1901 р. – 35, що пов'язуємо із появою книги І.Є. Овсінського «Нова система землеробства» та реакцією на неї фахового середовища. У цей період активно реагує закордонна преса (хоча називає часто прізвище з помилкою – Ovinski, Owinski) [245], вперше проведено огляд її

публікацій з цього питання [305]. Характерною рисою публікацій цих років є переповідання основних позицій НСЗ, згадки про результати урожайності сільськогосподарських культур із господарств, які застосовували її, порівняння цієї методики із іншими подібними (система Р.В. Кемпбелла), роздуми про важливість організації масштабних дослідних робіт, спрямованих на випробування цієї системи. У 1903-1907 рр., після оприлюднення результатів дослідів провідних галузевими дослідними установами, де апробувалась ця концепція, зацікавленість авторською методикою знову підвищилась – тоді вийшло 13 публікацій. Характерною особливістю статей цих років було акцентування на результатах дослідів, проведених на Полтавському та Плотянському дослідних полях. Згодом інтерес до «системи Овсінського» поступово став згасати, однак смерть дослідника у 1909 рр. збурила зацікавленість до перегляду його положень. У 1910–1912 рр. відмічаємо 22 публікації у періодичних виданнях. Публікації цих років відзначаються апелюванням значного фактичного матеріалу щодо випробування НСЗ у різних кліматичних та ґрунтових умовах, категоричності авторів щодо оцінки НСЗ.

У ці ж роки вийшло ще 6 брошур різних авторів, які у стислій формі переповідали основний зміст як системи Овсінського, так і наукових дискусій, які точились навколо його ідей. Так, активним популяризатором його праці став відомий у Російській імперії дистриб'ютор сільськогосподарської техніки Д.К. Каленіченко, який використовував ім'я автора та його концепцію для збільшення попиту на певні сільськогосподарські знаряддя. Завдяки його зусиллям працю «Нова система землеробства» було кілька разів перевидано (1909, 1911), що певним чином поновило увагу до автора [124]. Крім того, виступаючи в ролі редактора, цей фахівець вмістив у ці видання свою передмову із розлогою публікацією відгуків господарів, даними про розповсюдження своїх брошур – скорочених версій праці І.Є. Овсінського, однак із своїми коментарями та виправленнями. Саме ці матеріали стали основою публікацій, присвячених життєвому та творчому шляху І.Є. Овсінського, оцінці популярності його НСЗ у наступні роки. Маючи на меті

власне фінансове збагачення, цей підприємець, пропагуючи ідеї І.Є. Овсінського, спрощував його концепцію, тим самим суттєво зіпсувавши репутацію новатору [63]. Важливо відзначити, що саме у виданнях Д.К. Каленіченка вперше публікується інформація про культиватор під назвою «Урожай», який ніби був розробкою І.Є. Овсінського. За цими виданнями готували свої брошури популярного характеру В.І. Нагибін [115], А.С. Макаров [95], метою яких було через популяризацію ідей новатора збільшити продаж техніки, зокрема й культиваторів, розроблених І.Є. Овсінським [111].

Найбільш ранні спроби охарактеризувати «Нову систему землеробства» І.Є. Овсінського належать перу С. Лиховського, який представив громадськості результати впровадження у власному маєтку в Подільській губернії окремих елементів авторської методики та рекомендував їх під час свого виступу на III Київському обласному сільськогосподарському з'їзді 1895 р. [89].

Розголос серед громадськості, який викликала монографія І.Є. Овсінського, підштовхнув тогочасне наукове аграрне співтовариство до детального вивчення позицій та методики НСЗ. На засіданнях регіональних галузевих об'єднань (Імператорського товариства сільського господарства південної Росії, Київського, Подільського, Полтавського товариств сільського господарства та сільськогосподарської промисловості) обговорювалась можливість апробації запропонованої методики на дослідних полях сільськогосподарських науково-дослідних установ [60]. У переддень прийняття рішення на засіданні Київського товариства сільського господарства про початок дослідних робіт «по системі Овсінського», на сторінках друкованого органу цього об'єднання, журналі «Земледелие», вийшла публікація одного з його членів, тогочасного директора Гриноутської сільськогосподарської школи (Бессарабія) О.О. Славінського. Вперше надавалась інформація не лише про результати використання прийомів, запропонованих новатором, але й уточнювались дані щодо його біографії. Сенсаційним звучали факти про нетривалість застосування системи новатора на полях школи – всього лише рік

(1895 р.), коли І.Є. Овсінський працював у цьому навчальному закладі на посаді агронома (фермера). Автор поставив за мету оприлюднити дані урожайності культур дослідного поля установи і тим самим довести, що посилення на успіхи щодо запровадження НСЗ є безпідставними. Автор спростовував основну тезу І.Є. Овсінського про високу рентабельність застосування його методики. О.О. Славінський зазначав, що «всі знайдені мною дані, на жаль, свідчать про недоліки в акуратності у висновках та безтурботність до звітів» [175]. Зауважимо, що автор публікації користувався звітними узагальнюючими даними щодо роботи школи, де і не передбачалось фіксування результатів по окремих дослідках, а лише загальні відомості на прибуток та витрати навального закладу. Незважаючи на це, узагальнюючий висновок звучав досить критично: «У всій пропаганді нової системи проглядається впевненість, близька до фанатизму». Однак автор наголошував, що на цю думку наводить не стільки сама сутність цієї методики, скільки форма пропаганди, яку використовував І.Є. Овсінський, рекламуючи свою систему. Важливо зазначити, що автор статті не критикує основну позицію Овсінського щодо т.зв. «мілкої оранки». Підсумовуючи, вказувалось, що особливо «нового» в методиці Овсінського мало. Єдине, за що, на думку автора, слід завдячити цьому агроному, це дискусія, яка розгорнулася навколо питання обробітку ґрунту та догляду за рослинами. Ця публікація, як і низка інших, вміщених на сторінках згаданого видання, як правило, анонімних, розміщених у переддень важливих для дослідника подій (виступ перед членами товариства, затвердження інструкції щодо організації колективних дослідів для апробації НСЗ), формували негативне сприйняття концепції новатора серед громадськості [173; 51]. Подібне ставлення з боку редакції цього видання простежується і щодо публікацій І.Є. Овсінського, присвячених культурі сої [137].

Одночасно з процесами, які відбувались у науковому співтоваристві щодо системи Овсінського, цим питанням зацікавилось Міністерство землеробства та державних маєтностей. Зокрема завдання пересвідчитись у результатах НСЗ отримав В.О. Бертенсон, який з 1899 р. був призначений міністерством на

посаду агронома Подільської та Волинської губерній. Під час численних інспекцій по українських губерніях Російської імперії В.О. Бертенсон ретельно вів нотатки, які оформив у низку публікацій, що вийшли друком спочатку на сторінках галузевих часописів, а згодом у вигляді серії брошур під загальною назвою «По Югу России» (1894-1902) [6]. Цей знаний фахівець тричі – у 1895, 1897 та 1900 рр. – відвідував дослідні ділянки Івана Євгеновича, що діяли в різних господарствах Подільської та Бессарабської губерній. У своїх нарисах про стан сільського господарства у показових аграрних підприємствах автор вказував на значні результати агронома-дослідника, даючи їм високу оцінку. Він відзначав, що за дотримання всіх деталей обробки і сівби «поля радували око кількістю та якістю врожаю» [8, С. 64]. Великою перевагою «мілкої оранки» є те, зазначав інспектор, що, застосовуючи її та зберігаючи технологію обробки ґрунту та посівів, зерна потрапляють у вологий шар і на одну і ту саму глибину, що сприяє гарному проростанню. Крім того, В.О. Бертенсон вказував на очевидну економічну ефективність «нової системи». Оглядаючи дослідні ділянки Гриноутської школи в Бессарабії, де за його даними застосовувались технології новатора, він дійшов висновку, що смугова сівба (смуги шириною 27 см у 5 рядків рослин, які розміщувались одна від одної на відстані 40 см) запобігала забур'яненню, що найбільше закидали опоненти новатору. Головне, зазначав експерт, обробіток починати відразу після жнив. Однак, для цього спеціаліста очевидним було, що НСЗ сприяє зберіганню втраті вологи в умовах степу, але так і залишилось відкритим питання, чи вона сприяє її нагромадженню. В.О. Бертенсон та одночасно з ним Ф. Криштофович вперше надали порівняльну характеристику систем І.Є. Овсінського та американського новатора В.Р. Кемпбелла. Останній довів, що за своїми завданнями вони були подібні, однак за методиками проведення суттєво розрізнялись [81].

Детально аналізував методику поверхневого обробітку ґрунту А.Х. Еван, який працював управителем Гетьманівського маєтку (Балтський повіт Подільської губернії, власник Д.І. Матусевич), одному із перших господарств, де застосовувалась методика Овсінського [233]. Він зазначав, що у вологі роки

переваги системи Овсінського непомітні, проте в посушливі роки – урожай озимої пшениці набагато вищий, ніж за глибокої оранки. Важливо відмітити, що ці автори подають важливу інформацію біографічного характеру щодо новатора. Зокрема вони зазначають, що дослідну роботу І.Є. Овсінський розпочав ще у 70-х рр. ХІХ ст. у своєму власному маєтку в с. Кальна Деражня Летичівського повіту Подільської губернії. Позитивно оцінював ідеї НСЗ у своїй роботі А. Савостьянов, який вперше порівнював позиції щодо поверхового обробітку ґрунту І.О. Стебута, П.А. Костичева та І.Є. Овсінського [172].

Критика НСЗ значно посилилась після оприлюднення результатів випробувань Полтавського дослідного поля, де увагу було приділено лише глибині оранці та побіжно досліджувався смугову сівбу [182]. Висновки фахівців цієї дослідної установи категорично заперечували ефективність поверхового обробітку ґрунту як щодо урожайності основних сільськогосподарських культур, так і щодо збереження вологості. Подібні формулювання представили фахівці Плотянської сільськогосподарської дослідної станції князя П.П. Трубецького, які запевняли, що «мілка оранка в зоні діяльності станції не мала економічного значення». Хоча інші агротехнічні прийоми НСЗ давали позитивні результати, однак їх у прикінцевих висновках не згадували [64].

Особливо детально аналізував працю І.Є. Овсінського «Нова система землеробства» професор С.М. Богданов, завідувач кафедри агрономії Університету Св. Володимира (Київ). На сторінках трьох номерів щотижневого сільськогосподарського та економічного журналу Південно-Руського товариства заохочення землеробства та сільськогосподарської промисловості «Хозяйство», де він очолював редакційну колегію, у своїй розлогій статті знаний авторитетний вчений розгромив позиції І.Є. Овсінського, зазначаючи, що НСЗ «здатна спричинити величезну шкоду». Аналізуючи книгу, він заявляв, що теоретичне обґрунтування цієї системи становить беззмістовну плутанину понять, а практична частина його системи є зовсім не «новою», з досить

знайомими агрономічними прийомами. Показово, що професор у своїх статтях дуже емоційно реагував на «систему І.Є. Овсінського», порівнюючи її із знахарством у медицині, називаючи «системою без системи» [11, С. 2019]. Він стверджував, що ця концепція не базується на жодних наукових даних, тоді як сутність її полягає у відомих практичних правилах, які, на його думку, жодним чином не були об'єднані у певну систему. Особливе обурення у вченого викликали методи поширення інформації про цю «систему» – багатонакладні рекламні брошури, в яких містилися гасла про шалені урожаї (270-330 пуд. з дес.!) Успіх, який мали деякі господарі при застосуванні цієї «системи», професор пояснював результативністю лише окремих прийомів (наприклад, підтримка у розпушеному стані поверхні ґрунту, смугово-рядковий посів), а не усього комплексу агротехнічних прийомів, які пропонував І.Є. Овсінський. С.М. Богданов ставив під сумнів універсальність застосування поверхневого обробітку ґрунту. Професор наполягав на висновку, що «нова система відрізняється від старої неправильним розумінням явищ та помилковими висновками з дійсно існуючих фактів» [10, С. 2105]. Цікаво, що С.М. Богданов навіть коментує «ліричний відступ» І.Є. Овсінського щодо колонізації німцями польських земель! Остаточний висновок професора звучав безапеляційно – «теоретичні обґрунтування, які намагається дати Овсінський, являють собою безглузду плутанину понять, мало осмислене користування безперечними науковими даними, підставленими невміло туди, де зовсім їм немає місця.» [10, С. 2107]. Оцінка С.М. Богданова потрапила в усі підручники із землеробства і прирєкла систему поверхневого обробітку ґрунту агронома-дослідника І.Є. Овсінського на багаторічне забуття. Важливою деталлю, вміщеною у статті С.М. Богданова, була інформація біографічного характеру про І.Є. Овсінського. Зокрема професор, повертаючись до аналізу «Нової системи землеробства» у 1912 р., зауважив, що «хоча винахідник «нової системи» уже більше двох років назад помер, рекламування її продовжується з більшою енергією і навіть останнім часом» [10, С. 294]. Це фактично одна з небагатьох інформацій (ще дані В.М. Васильєва [20]), що дає нам підстави вважати датою смерті 1909 р.

Серед численної кількості публікацій, які висвітлювали дані застосування НСЗ І.Є. Овсінського варто згадати статті директора Ковенського середнього сільськогосподарського училища М.К. Васильєва, який здійснив фаховий аналіз результатів застосування цієї концепції, поданих у різних публікаціях. Важливо відмітити, що його цікавили в першу чергу цифрові дані, не кінцеві, а проміжкові висновки, що дозволяло читачам зробити власні узагальнення. Фахівець знайомив аудиторію із інформацією про участь І.Є. Овсінського в роботі X з'їзду російських природознавців та лікарів, який проходив у 1898 р. та реакцією наукового співтовариства на ідеї, висловлені новатором. Весь виклад матеріалу у статті 1907 р. М.К. Васильєв побудував через призму загрози посух для землеробства південних регіонів Російської імперії [22]. А отже, будь-які технології, які дозволяють їх уникнути чи зменшити їхній руйнівний вплив для економіки країни, на думку автора, заслуговували на ретельне вивчення. Автор не лише переповідав основні положення НСЗ, як більшість попередніх авторів, але й детально цитував усі наявну на той час інформацію щодо її застосування. Так, він подає цифрові дані урожайності сільськогосподарських культур із маєтку «Дакія» Бессарабської губернії, підготовлені агрономом О. Зусманом, дані подільських господарів, вміщені на сторінках «Справочного листка Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», фахівців Плотянської сільськогосподарської дослідної станції князя П.П. Трубецького, Собешинської дослідної станції та Полтавського дослідного поля, дослідного поля Ольгинської сільськогосподарської школи Херсонської губернії, господарів із Симбірської та Саратовської губерній тощо, які демонстрували суперечливі результати. Важливо відзначити, що, на думку автора, це лише доводило що НСЗ І.Є. Овсінського не була універсальною. А з іншого боку, демонструвала, що ідеї новатора не можна відкидати. Адже він пропагує такі агротехнічні прийоми, застосовуючи які, господарі певних регіонів отримували кращі показники урожайності, зволоження тощо. Крім того, автор у вигляді таблиці детальніше, ніж попередники, подає порівняння основних технічних прийомів

системи І.Є. Овсінського та популярного на той час американського новатора Г.В. Кемпбелла. Загалом, простежується позитивне сприйняття автором НСЗ та її окремих елементів (поверхневого обробітку ґрунту, смугово-рядковий посів).

Ґрунтовність та системність у розумінні феномену НСЗ І.Є. Овсінського та інших авторських методик ведення землеробської діяльності дозволила М.К. Васильєву підготувати дослідження, присвячене цим питанням, що було опубліковано на сторінках міністерського видання, «Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту», де підсумовувались результати розвитку різних напрямів сільського господарства [21]. Автор аналізував, крім НСЗ Овсінського та Г.В. Кемпбелла, системи Демчинського (система «рядкової культури») та Левицького, які були спрямовані на підвищення урожайності шляхом збільшення куццювання злаків. Підсумовуючи, автор зазначав, що «підвищення урожайності у нас має бути засновано не на посиленні куццювання, а на ряді культурних прийомів із обробки та удобрення ґрунту, посіву та догляду за рослинами». Тому із усіх «нових систем» він лише НСЗ І.Є. Овсінського пропонує як реальну у застосуванні. Крім того, автор наводив дані і своїх випробувань, де репрезентує позитивні результати дослідів щодо випробування системи І.Є. Овсінського на дослідних полях закладу. За словами цього дослідника, посів та обробка ґрунту «за Овсінським» забезпечували гарний врожай, заслуговували значної уваги дослідників та землеробів, адже врожаї як озимих, так і ярих вищі, ніж за традиційної технології. Однак автор стверджував, що смугово-рядковий посів при застосуванні міжрядкової обробки має величезне значення як культурний прийом, що забезпечує сталі показники урожайності в зоні Київської губернії. Особливо відгукуються на застосування цього прийому просо, ячмінь, люцерна, меншою мірою пшениця, овес та жито. Тоді як поверхневий обробіток в умовах зазначеного регіону позитивно себе не проявив [21, С. 37].

Детальний аналіз напрацювань І.Є. Овсінського щодо культури сої зробили відомі селекціонери А. Семполовський [293], Л. Грандо [256],

Дж. Лекартьє [265], К. Фрувірт [253] та ін. Вперше аналізує технічні характеристики культиватора І.Є. Овсінського та звертає увагу на проблему фальсифікації розробок дослідника інженер В.М. Васильєв [20]. Особливо важливим щодо оцінки конструкції, енерговитратності, результативності машини І.Є. Овсінського є роботи М.П. Соколова [180].

Таким чином, історіографічний аналіз праць дорадянського періоду засвідчує, що постать І.Є. Овсінського цікавила наукову громадськість більшою мірою у контексті його поглядів, вміщених у праці «Нова система землеробства», менше уваги приділялось аналізу його напрацювань щодо культури сої, ефективності роботи його авторських конструкцій сільськогосподарської техніки. Поява публікацій новатора стимулювала фахове співтовариство до детального її вивчення. З цією метою на засіданнях сільськогосподарських товариств велись обговорення основних положень праці, що, в свою чергу, призвело до продовження наукової дискусії, розпочатої у другій половині ХІХ ст. щодо ефективності різних прийомів обробки ґрунту. Фахівці провідних галузевих дослідних установ Російської імперії, де були організовані дослідження для перевірки окремих положень НСЗ, категорично заперечували ефективність використання окремих агротехнічних прийомів, об'єднаних І.Є. Овсінським у єдину систему. Однак, суперечливість результатів випробовування, вдалі рекламні кампанії із продажу книги І.Є. Овсінського стимулювали інтерес до його ідей. Тому недоліком цих доробок є певна заангажованість змісту. У більшості робіт було відсутнє наукове осмислення творчих напрацювань дослідника.

Історіографічні студії радянської доби започатковує історична праця, багатотомний біо-бібліографічний словник «Діячі революційного руху в Росії: від попередників декабристів до падіння царизму», яка вийшла друком у 1927–1934 рр. видавництва Всесоюзного товариства політичних каторжан і засланих-поселенців під редакцією колеги із складу членів товариства – І.Д. Віленського-Сібірякова, Ф.Я. Кона, О.О. Шилова, Б.П. Козьміна, В.І. Невського та інших. Вперше вивчення життєвих віх І.Є. Овсінського

подано в контексті його участі у політичному житті Російської імперії. Крім коротких біографічних відомостей про учасників революційного руху (загальна кількість статей – 17 809), укладачі вказали найголовніші джерела для їх вивчення. Цікавим є той факт, що упорядники свідомо упустили оціночні судження щодо внеску та участі персоналії у суспільно-політичному русі, що було вкрай новаторським, зважаючи на час виходу цього видання [38]. Варто відмітити, що саме у цьому виданні було вміщено фотографію діяча, яка, по суті, є єдиним портретом новатора (*Додаток Б*). Крім того, усі наступні дослідники, які так чи інакше згадували чи вивчали життєвий та творчий шлях новатора черпали інформацію саме із статті про нього із цього довідника, не вдаючись до перевірки та уточнення окремих даних [38, Вип. 2, С. 1071–1072]. Тому вказаний у цій публікації приблизний рік народження І.Є. Овсінського став його основним. Відсутність інформації про деталі його арештів не дозволила дослідникам у подальші роки зарахувати його до діячів польського патріотичного руху ХІХ ст. Тому, незважаючи на досить активну увагу науковців, як радянських, так і польських, щодо вивчення польського національно-визвольного руху в Російській імперії, дослідження участі у ньому І.Є. Овсінського залишилось поза увагою науковців.

В історіографічних працях радянського періоду домінує заідеологізований підхід до історії сільськогосподарської дослідної справи, де акцент робився на класовому підході щодо трактування постаті дослідника та його творчої спадщини. Зацікавлення І.Є. Овсінським та його працями припадає на 20-30-ті рр. і пов'язано із посталями М.М. Тулайкова, Д.Н. Прянішнікова та В.Р. Вільямса, коли черговий раз гостро постала проблема посух та недородів у СРСР. М.М. Тулайков (1875–1937/1938) у своїх роботах цього періоду поставив за мету розробити заходи для організації стійкого землеробства на посушливих територіях Радянського Союзу. На основі багаторічних дослідів та узагальнення попереднього матеріалу, в тому числі і принципів НСЗ, він створює систему сухого землеробства (тобто землеробства без зрошення), що заснована на збереженні весняної вологи для подальшого її використання рослинами, де

одними із ключових засад є мінімізація обробки ґрунту, своєчасне та якісне виконання агротехнічних прийомів, спрямованих на боротьбу із бур'янами та затримці вологи – те, про що говорив І.Є. Овсінський у своїй НСЗ [220]. Однак вчений виступав проти універсальності будь-якої системи землеробства та вимагав ретельного врахування місцевих особливостей, тому критикував травопільну систему В.Р. Вільямса [74].

У вступній статті академіка В.Р. Вільямса (1863–1939) та його послідовників до перевидання роботи О.О. Ізмаїльського «Як висохли наші степи» (1954), пропагуючи своє вчення про травопільну систему та глибоку оранку, у вкрай критичній формі згадується І.Є. Овсінський та інші, хто сповідував ідеї мінімізації при обробці ґрунту. Зокрема, вчені акцентували увагу на класовій природі цих ідей – «у числі поборників мілкої оранки та взагалі спрощеної обробки ґрунту опинились не агрономи та не ті особи, що зацікавлені в розвитку народного господарства країни в цілому, а різні орендатори та деякі поміщики». Тому автори вбачали, що такі погляди властиві лише «пасивним» учасникам виробничого процесу. На їхню думку, «мілка оранка та спрощена обробка ґрунту», як вони називали агротехнічні прийоми, пропаговані І.Є. Овсінським, спрямована лише на отримання миттєвого прибутку, наслідками мала лише пограбування природної родючості та можлива лише при використанні дармової робочої сили селянства. Таким «трутням» протиставлялись справжні «люди науки», до числа яких вони віднесли О.О. Ізмаїльського, на їх погляд, категоричного прибічника глибокої оранки. Для підсилення сприйняття «правильності» своїх позицій автори заgravали із читачами на протиставленні своїх поглядів із цього питання із західноєвропейськими, де вже на той час широко застосовувались No-tills-агротехнології, закидаючи як докір прибутковість, що було основним критерієм ефективності в капіталістичних країнах. Тому зрозуміло, чому до розряду «шкідників соціалістичного землеробства» відносили М.М. Тулайкова, який, будучи «сучасником І.Є. Овсінського», був обізнаний із науковими дискусіями, які точились ще за життя останнього щодо його НСЗ, її підтримував [232,

С. 234]. Адже, як констатували автори цієї публікації, на соціалістичних полях дискусії із цього приводу остаточно припинені на користь глибокої обробки, хоча саме сільському господарству радянських часів випадає роль боротися із наслідками хазяйнування «орендаторів та поміщиків» – забур'яненістю полів та їх висушуванням [27, С. 16–17]. Таким чином, ці вчені опосередковано звинувачували І.Є. Овсінського та інших новаторів, які пропагували мінімізацію обробітку ґрунту, у системних невдачах галузі радянських часів.

З початком перших виробничих посівів сої у Радянському Союзі активізувалась увага до попередніх напрацювань щодо інтродукції та селекції цієї сільськогосподарської культури. Г.П. Тупікова [221], П.П. Бордаков [14], В.Б. Енкен [46], досліджуючи цю культуру, згадували про внесок І.Є. Овсінського в інтродукцію ранніх її сортів.

Нове переосмислення НСЗ І.Є. Овсінського розпочалось після досліджень професора П.П. Заєва (1900–1994), який вперше провів критичний аналіз результатів випробувань Полтавського дослідного поля та Плотянської сільськогосподарської дослідної станції князя П.П. Трубецького, що проводились на початку ХХ ст. та були спрямовані на перевірку окремих елементів НСЗ [48]. У результаті дослідник дійшов висновку, що фахівці вказаних дослідних установ не дотримувались у повній мірі рекомендації І.Є. Овсінського – термінів обробки ґрунту, догляду за рослинами впродовж вегетації., кількості операцій по догляду за паром. Зокрема він звернув увагу, що у звітах Плотянської станції зауважувалось, що порівняльні досліди щодо глибини оранки проводились на забур'яненому полі, що не могло дати позитивних результатів, лише застосовуючи поверхневий одноразовий обробіток ґрунту. Отже, тоді авторська методика суттєво порушувалась. Ці висновки заклали підвалини до процесу реабілітації концепції І.Є. Овсінського та впровадженню розробок щодо безполицевого обробітку ґрунту в сівозмінах, які почали проводитись у зв'язку із екологічною катастрофою 60-х рр. ХХ ст.

Остаточно шану до постаті І.Є. Овсінського та його ідей повернув Т.С. Мальцев (1895–1994), колгоспник-новатор з Курганської області, а згодом

Почесний академік ВАСГНІЛ. Спираючись на основні положення НСЗ, Т.С. Мальцев звернув увагу на проблему забур'янення полів, яка виникала при застосуванні поверхневого обробітку ґрунту, тому багато уваги приділяв передпосівній обробці ґрунту, удосконалюючи культиватори конструкції новатора. Продовжуючи ідеї І.Є. Овсінського, Т.С. Мальцев вважав, що раціонального використання природних ресурсів та умілого управління достатньо не тільки для отримання високих урожаїв, але і для відтворення ґрунтової родючості. Запропонована безвідвальна система землеробства вирішувала ще й ґрунтозберігаючі завдання, оскільки значна кількість стерні, що лишалась на поверхні ґрунту, суттєво знижувала вірогідність появи ерозійних процесів [98]. Його дослідження стали поштовхом до масштабного вивчення та розробки диференційованих систем обробки за різних ґрунтово-кліматичних умов Радянського Союзу.

На іншому науковому рівні до ідей І.Є. Овсінського звернувся колектив вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту зернового господарства на чолі із О.І. Бараєвим (1908–1985), який науково обґрунтував ключові положення ґрунтозахисної системи землеробства для степових районів, що стало поворотним етапом у розвитку проблеми ґрунтообробки. Система, запропонована О.І. Бараєвим, багато в чому повторювала НСЗ І.Є. Овсінського, де на якісно новому рівні вирішувались питання використання смугово-рядкового посіву як одного із факторів затримки ерозійних процесів, а поверхневий обробіток ґрунту проводився за допомогою промислово розробленого комплексу ґрунтооброблюваної техніки [4].

Вперше в історичному контексті розвитку аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи зокрема постать І.Є. Овсінського згадує А.А. Вербін [23]. Автор наголошує на першості наукового обґрунтування поверхневого обробітку ґрунту дослідником. Однак, у дусі загальної канви радянської історіографії, автор не забуває зацентувати на приналежності новатора до класу поміщиків. В.П. Пономарьов продовжив вивчення творчої долі дослідника та вперше трактував його діяльність у контексті регіонального

розвитку сільськогосподарської дослідної справи (Бессарабія). Автор, досліджуючи профільні навчальні заклади регіону, окреслює їх внесок у розвиток аграрної науки та згадує про І.Є. Овсінського, який у 1895-1896 рр. працював на посаді фермера в Гриноутській нижчій сільськогосподарській школі та впроваджував там «НСЗ». Аналізуючи роботу Плотянської сільськогосподарської дослідної станції князя П.П. Трубецького, фахівці якої проводили випробування агротехнічних прийомів, запропонованих новатором, В.П. Пономарьов на конкретних цифрових даних демонструє результати цих дослідів та доходить висновку, що кінцеві висновки не відповідали проміжковим [144].

Системна криза планової економіки Радянського Союзу, збільшення світових цін на енергоносії підштовхувала вчених до пошуків ресурсозберігаючих технологій. Ідеї, висловлені І.Є. Овсінським, ставали вкрай актуальними в розрізі популярності положень низьковитратного землеробства. Найбільшим послідовником НСЗ став державний та партійний діяч СРСР, доктор сільськогосподарських наук Ф.Т. Моргун (1924–2008). У своїх численних працях він, базуючись на ідеях І.Є. Овсінського, охарактеризував основні результати впровадження, насамперед на Полтавщині, безполицевого обробітку ґрунту у сівозмінах на основі еколого-економічної позиції [113].

Проблема розширення кормової бази та успіхи у напрацюваннях щодо селекції сої стимулювали появу низки праць, присвячених досягненням аграрної науки у цьому напрямі, стимулювали появу фундаментальних праць А.К. Лещенко та А.О. Бабича [83], де постаті І.Є. Овсінського віддано належну шану, як досліднику, що заклав основу насінництва сої на теренах України.

Таким чином, радянська історіографія на початкових етапах свого розвитку при дослідженні творчої спадщини І.Є. Овсінського відштовхувалась від ідеологічних позицій класового підходу. Однак системні проблеми галузі вимагали перегляду усталених підходів ведення сільського господарства та розробки нових енерго- та ресурсозберігаючих технологій. Це пояснює нову хвилю зацікавленості до вивчення напрацювань дослідника, акцентування на

його позитивному досвіді щодо безвідвального обробітку ґрунту, агро-екологічних підходів у сільському господарстві, інтродукції ранніх сортів сої тощо.

Як продемонстрував історіографічний аналіз, на пострадянському просторі активізувались розвідки з вивчення галузевої наукової думки в контексті соціально-економічних викликів епохи. У період незалежності України, коли громадськість отримала повноцінний доступ до архівних джерел, дорадянських видань, з'явилась можливість неупереджено висвітлити історичні процеси. В цьому розрізі постаті І.Є. Овсінського та його внеску у розвиток наукових основ ґрунтозахисного, органічного землеробства відведена значна увага. Жодна публікація, присвячена історії агрономії, безплужного обробітку ґрунту, сучасних систем землеробства, ресурсозберігаючих агротехнологій, культурі сої в Україні, не обходиться без посилання на роботи новатора. В цьому розрізі слід згадати системні та комплексні роботи дослідження науковців під керівництвом М.К. Шикули [227], В.В. Лихочвора [88], В.Ф. Сайка [165], С.С. Антонця [3], та ін., які згадують концепцію «Нова система землеробства» І.Є. Овсінського як передвісника появи органічного, ресурсо- та ґрунтозберігаючого землеробства.

На основі історичного підходу на нових концептуальних засадах сучасної методології до історії вітчизняної дослідної справи підійшли фахівці створеного у 2001 р. Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН України на чолі з професором, академіком НААН В.А. Вергуновим. Під егідою цієї інституції підготовано низку збірок документів та матеріалів, які допомагають контекстово розкрити внесок І.Є. Овсінського у розвиток вітчизняного дослідництва. Серед численних видань, підготовлених Інститутом, варто назвати збірки документів та матеріалів: «Полтавське товариство сільського господарства» (2015), «Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919)» (2015). Проведена масштабна дослідницька робота, яка дозволила реконструювати вітчизняну

сільськогосподарську дослідну справу на усіх етапах її розвитку – від зародження до сьогодення. Окреме синтезуюче місце належить працям В.А. Вергунова. У своїй тритомній праці, присвяченій науково-організаційним засадам функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України від II половини XIX до початок XXI ст., академік називає І.Є. Овсінського видатним вченим, визнаним цивілізованим світом, що творив у період становлення сільськогосподарської дослідної справи у період до 1917 р., та ставить його у один ряд із С.М. Богдановим, П.В. Будріним, О.О. Ізмаїльським, П.Р. Сльозкіним та іншими [24]. І.Є. Овсінському присвячено окрему статтю у I томі згаданого видання, присвяченого творцям та розбудовникам вітчизняного галузевого дослідництва. В історичних нарисах, присвячених як здобуткам науково-дослідних установ аграрного спрямування, так й окремим постатям у розвитку галузевої науки, вчений деталізує окремі аспекти життєвого і творчого шляху І.Є. Овсінського [25; 26].

Продовжуючи регіональний вимір дослідження цього напрямку історичної науки, на вивченні постаті І.Є. Овсінського детально зупинилась О.В. Корзун [72, С. 61–64], яка розглянула цього дослідника як одного із учасників процесу становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі в кінці XIX – початку XX ст. Авторка вперше в історіографії вказала праці дослідника із садівництва та економіки, однак, не вдаючись до їх аналізу, не виділяючи їх в окремі напрями його творчості.

Постаті І.Є. Овсінського приділено увагу як при відтворенні організаційного поступу наукового забезпечення сільського господарства, так і при висвітленні еволюції наукової агрономічної думки. Н.П. Коваленко, розглядаючи становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства, окреслює внесок новатора у цей процес [67, С. 125]. В.Д. Орехівський, досліджуючи поступ наукових основ органічного землеробства в Україні від II половини XIX століття до сьогодення, визначає І.Є. Овсінського одним із основоположників

цього напрямку в Російській імперії, вказує на результати застосування концепції дослідника для подальшого розвитку галузі [130, С. 77–84].

Група вчених на чолі із І.О. Чекрїзовим, досліджуючи внесок спеціалістів Полтавського дослідного поля (сьогодні на його базі функціонує Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М.І. Вавилова Інституту свинарства й агропромислового виробництва НААН України), інтерпретувала роль наукового співтовариства у сприйнятті позицій дослідника [226].

Аналізуючи напрацювання сучасників, відзначаємо, що на сьогодні праця І.Є. Овсінського «Нова система землеробства» для послідовників органічного руху вважається класичним твором. Цьому сприяють перевидання його відомих праць, ініційовані громадськістю як України, так й інших країн (Федерація органічного руху України – 2009 р.; Видавництво «Зерно»– 2010 р.; Новосибирский государственный аграрный университет – 2004 р.; Клуб органического земледелия), повнотекстовий виклад праці «Нова система землеробства» в просторах мережі Інтернет. Як і раніше, так і тепер, ім'я І.Є. Овсінського використовують представники бізнесу, що, з одного боку, популяризує постать, а з іншого – формує певне викривлене уявлення про дослідника. Так, під брендом «Иван Овсинский» російського агропідприємства випускається низка біопрепаратів, які нічого спільного не мають із розробками самого новатора. Цинізм ситуації проявляється в тому, що це робиться під прикриттям Науково-дослідного інституту Російської академії наук.

Значної уваги за часи незалежності приділено дослідженню сої як стратегічно важливої сільськогосподарської культури України. Поряд із дослідниками, які розпочинали вивчення історичного аспекту становлення та розвитку галузі промислового виробництва сої, її селекції за радянські часи, в цей період долучилась когорта дослідників, яка ставить за мету окреслити національну складову цього процесу, акцентуючи увагу на внеску окремих персоналій вітчизняної історії та науково-дослідних установ [114, С. 57].

Незважаючи на більшу багатоплановість та змістовність узагальнень, об'єктивність підходів до вивчення наукового простору І.Є. Овсінського, які

простежуються у працях сучасної історіографії, творчі пошуки дослідника відображено фрагментарно, а біографічні відомості часто спотворені. До цього часу не було повною мірою систематизовано науковий доробок ученого, адже не досліджувались його напрацювання у галузі садівництва та економіки.

Таким чином, проаналізувавши історіографічний масив досліджень, присвячених діяльності І.Є. Овсінського, нами встановлено, що заявлена проблема має багаторівневий характер як за тематикою представлених узагальнень, так і за рівнем опрацювання. Водночас узагальнюючих праць, які б комплексно розкрили діяльність І.Є. Овсінського в контексті розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX – початку XX ст. ще не представлено. До цього часу не було опрацьовано архівні документи, польськомовні праці вченого, що не дало можливість вченим, які вивчали творчий шлях І.Є. Овсінського, осмислити усі його наукові здобутки, колізії його наукової долі. Ця зумовлює актуальність заявленого дослідження.

1.2. Характеристика джерельної бази

Основою для формування наукової біографії І.Є. Овсінського та аналізу його внеску в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи наприкінці XIX – початку XX ст. слугує комплексне залучення історичних джерел, які різняться за походженням, змістом та характером, видами і формою. Їх систематизовано в деякі групи за видовим принципом: 1) неопубліковані документи та матеріали ряду центральних, обласних архівів України та Російської Федерації; 2) збірники опублікованих документів і матеріалів; 3) наукові праці І.Є. Овсінського та інших учених із галузевого дослідництва; 4) періодичні видання; 5) біо-, бібліографічні й інші покажчики; б) енциклопедичні та довідкові видання.

Комплексне вивчення життєвого та творчого шляху І.Є. Овсінського та визначення його внеску у розвиток наукового забезпечення сільського

господарства України базується на виявленні, опрацюванні та введенні до наукового обігу значного масиву нових архівних документів і матеріалів, значна частина яких і дотепер є мало доступною для широкого кола громадськості. Перша група використаних джерел представлена архівними документами у кількох вітчизняних архівах: Центральному державному історичному архіву України у м. Київ (ЦДІАК України), Державному архіві Хмельницької області (ДАХМО), Державному архіві Одеської області (ДАОО). Значна частина документів була залучена із архівних установ Російської Федерації: Російський державний історичний архів (РГИА), Державний архів Архангельської області (Государственный архив Архангельской области, ГААО), Державний архів Іркутської області (Государственный архив Иркутской области, ГАИО).

Головне підгрунття джерельної бази формують документи Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІАК України). Суттєвим інформативним джерелом у дослідженні стали матеріали фонду «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (Ф. 442), у якому містяться циркуляри, розпорядження генерал-губернатора, міністерства внутрішніх справ, листування генерал-губернатора з різними державними органами, які розкривають зміст внутрішньої політики російського царизму на Правобережній Україні, особливості національної політики щодо польського населення цього регіону. Адже І.Є. Овсінський походив із польської дворянської родини Подільської губернії, де мав маєтності та провів більшу частину свого життя. Його участь у польському національно-патріотичному русі XIX ст. вплинула на взаємовідносини із владними органами Російської імперії, що в кінцевому рахунку призвело до часткового обмеження його громадянських прав.

Важливе значення для з'ясування участі І.Є. Овсінського в революційно-народницькому русі мало дослідження фондів «Подільське губернське жандармське управління» (Ф. 301) та «Прокурор Одеської судової палати» (Ф. 419). Доповнюють біографію особистості документи справи дослідника 1887-1888 рр., якого звинуватили у зберіганні символіки польського

національно-визвольного руху. Деталі слідства дають можливість відтворити коло осіб, з якими підозрюваний підтримував ділові стосунки, тощо.

Інформативно насиченими в контексті розгляду зазначеної теми виступають фонди ДАХМО. У фондах «Костьоли Подільської та Волинської губернії (колекція)» (Ф. 17) та «Подільська римо-католицька духовна консисторія» (Ф. 685) зберігаються метричні книги, записи яких дозволяють відтворити основні віхи життя І.Є. Овсінського та його родини – відомості про його народження, шлюб його батьків, народження та смерть його дітей.

У фонді «Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія» (Ф. 319) представлені документи, що відображають навчальний та виховний процес у закладі, де впродовж 1869-1874 рр. навчався І.Є. Овсінський та почав формуватися його науковий світогляд. Протоколи педагогічних нарад містять дані про його зарахування та відрахування, успішне складання перевідних іспитів та відзнаки, надання права займатись репетиторською діяльністю. Крім того, важливою у розрізі дослідження теми є відомості про контроль за інакомисленням студентів та викладачів. Документи, що містять списки учнів за різні роки, дали можливість точно відтворити хронологічні межі навчання дослідника.

Фонд «Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду» (Ф. 281) містить документи, які розкривають деталі судової справи І.Є. Овсінського у 1887–1888 р. «про політичну неблагонадійність», у результаті якої його було ув'язнено та засуджено до відбування заслання в Архангельську губернію строком на 5 років. Зокрема тут зберігається постанова про обшук речей І.Є. Овсінського при затриманні під час перетину кордону в м. Гусятин, переписка по справі між начальником Подільського губернського жандармського управління, прокурором та товаришем прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, прокурором Одеської судової палати.

У фонді «Кам'янець-Подільське міське жандармське управління» (Ф. 292) знаходимо дані про негласний поліцейний нагляд за дослідником після відбування ним заслання та повернення у Подільську губернію для проживання. Вкрай важливим для відтворення біографії новатора є документи, які дають

можливість відтворити механізм контролю за персонами, які отримували покарання за політичні злочини: циркуляр секретного відділу канцелярії Подільського губернатора, розпорядження начальника Подільського губернського жандармського управління до Кам'янець-Подільського поліцмейстера, де І.Є. Овсінського охарактеризовано як «фанатичного поляка», а його відносини підлягали особливому контролю та на особливих умовах надавалось право повернутися на постійне місце проживання у Подільську губернію. Згідно з рапортами пристава 1 частини м. Кам'янця-Подільського, дізнаємося про пересування дослідника, географію та персоналізацію його контактів, інформацію про його майно та маєтності.

Цінна інформація, що відображає розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Подільській губернії та внеску у цей процес І.Є. Овсінського, репрезентована у документах фонду «Подільська губернська земська управа» (Ф. 233). У фонді сконцентровані циркуляри та розпорядження центральних органів управління, земських губернської та повітових управ щодо сільськогосподарського життя Подільської губернії. Журнали засідань цієї установи дають можливість відтворити етапи та результати дослідження стану різних галузей сільського господарства, розробку та реалізацію заходів щодо покращення наукового забезпечення галузі. В контексті дослідження є вкрай важливою інформація про переписку І.Є. Овсінського з міністерськими державними установами, земськими губернськими та повітовими органами щодо пропозиції дослідника передати у громадське користування його помологічну станцію в с. Кальна Деражня Летичівського повіту. Інформацію про громадські ініціативи в питаннях покращення ситуації в аграрному секторі губернії розкривають фінансові звіти місцевих установ, кошториси та пояснювальні записки до них.

Документальний масив Державного архіву Одеської області дозволив реконструювати період життя дослідника, пов'язаний із м. Одесою. У фонді «Новоросійський університет» (Ф. 45) знайдено особову справу студента Івана Овсінського, де містяться документи, що подавались для вступу у навчальний

заклад (виписка із метричної книги про народження, характеристика та свідоцтво від поліційних органів) та відомості про зарахування до складу студентів історико-філологічного факультету.

Серед іноземних архівів вкрай інформаційними є фонди архівних установ Російської Федерації. Більшість фондів центральних державних установ часів Російської імперії зберігаються у Російському державному історичному архіві (РГИА). В контексті досліджуваної теми були опрацьовані фонди Міністерства землеробства (далі – МЗ), зокрема фонд «Департамент Землеробства» (Ф. 398). Він містить документи, які подають комплексну інформацію про стан розвитку сільського господарства в країні, надання агрономічної допомоги населенню, заохочення та нагородження прогресивних господарств, діяльності галузевих громадських об'єднань, організації виставкової діяльності в регіонах, діяльність навчальних закладів аграрного спрямування. Особливо цінними є дані, які стосуються організації сільськогосподарських дослідних установ. У фонді зберігаються документи, які дозволяють відтворити механізм надання фінансової підтримки галузевим дослідним інституціям, зокрема ініційованим приватними особами. До таких документів належить справа І.Є. Овсінського щодо фінансової підтримки його помологічної станції в с. Кальна Деражня.

Фонди Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), зокрема «Головне управління у справах друку МВС» (Ф. 776), містять документи, що відображають діяльність державних органів країни щодо контролю над змістом та поширенням інформації в першу чергу друкованої продукції. Праці І.Є. Овсінського випускались як на сторінках періодичних видань, так й окремими виданнями, що вимагало отримання дозволу. Архівні документи цього фонду містять важливі дані про заборону окремих праць дослідника на поширення та друк, зняття цих обмежень у певні періоди.

Документи фонду «Іркутське міське поліційне управління Іркутського губернського управління» (Ф. 91) Державного архіву Іркутської області засвідчують, що після відбування заслання, у 1893 р., І.Є. Овсінський розшукувався поліційними органами в районі м. Іркутська для встановлення

негласного поліційного нагляду. Архівні матеріали фонду «Архангельське губернське жандармське управління» (Ф. 1323), «Архангельське міське поліційне управління» (Ф. 37), «Шенкурське повітове поліційне управління» (Ф. 383) Державного архіву Архангельської області дають змогу відтворити життя І.Є. Овсінського в умовах заслання до Архангельської губернії у 1888-1893 рр.

Другу групу використаних у дисертаційному дослідженні джерел склали збірники **опублікованих документів та матеріалів** (закони, документи органів державної та місцевої влади, звіти науково-дослідних установ), основний масив яких зберігається у фондах Науково-довідкових бібліотек державних архівів України (ЦДВАК, ДАВО), Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва та наукових бібліотек Республіки Польща: Наукової бібліотеки Республіки Польща (пол. Biblioteka Narodowa w Warszawie), Бібліотеки Варшавського університету (пол. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), Центральної сільськогосподарської бібліотеки ім. Міхала Очаповського (пол. Centralna Biblioteka Rolnicza im. Michała Oczapowskiego).

Для розуміння загальної картини суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку періоду життєвого шляху І.Є. Овсінського важливе значення має використання збірників документів. Нормативно-правові акти розміщені у «Повному зібранні законів Російської імперії» (далі – ПЗЗ), дали змогу відтворити ключові моменти в розвитку внутрішньої політики, поступу сільськогосподарської дослідної справи [158]. Використавши ПЗЗ як багатопланове джерело, виникла потреба звернення до більш конкретних законодавчих документів з метою з'ясування нормативної бази кримінального права, згідно з якими І.Є. Овсінський відбував покарання. Для досягнення поставленого завдання використано «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных», «Устав уголовного судопроизводства», в яких законодавчо

регламентовано всі аспекти, пов'язані з відповідальністю за скоєння конкретних злочинних дій та принципи розгляду кримінальних справ судами.

Певний блок опублікованих матеріалів складають різні статистичні звіти [171; 168; 174], щорічні звіти галузевого міністерства [119; 120], що дало можливість охарактеризувати особливості державної політики в сільському господарстві, основні етапи наукового забезпечення аграрного сектору економіки. Дані довідкових видань Департаменту землеробства, які присвячувались діяльності галузевих дослідних установ, дали можливість відтворити процеси, які відбувались щодо наукового забезпечення сільського господарства в країні [166; 184]. Аналіз змісту вміщених у цих виданнях нормативно-правових актів, які регламентували діяльність науково-дослідних інституцій аграрного спрямування, дозволив реконструювати етапи становлення та розвитку галузевого дослідництва як на державному, так і на регіональному рівнях. Міністерські довідкові видання, присвячені діяльності сільськогосподарських товариств, галузевих освітніх установ, земств, дозволили відслідкувати кількісні та якісні зміни, які відбулись щодо агрономічної допомоги населенню, що певною мірою вплинуло на вибудовування контекстової біографії І.Є. Овсінського [104; 167; 170; 185; 194].

У зв'язку з тим, що більшість років життя І.Є. Овсінського пов'язано із Поділлям, у дослідженні було приділено значну увагу питанням соціально-економічного життя цього регіону, що відображено в численних статистичних збірниках, оглядах, звітах губернатора Подільської губернії [101; 121]. В цьому ж ключі матеріали щодо діяльності подільського земства в галузі сільського господарства заклали основу для оцінки якісних змін, які відбулись у сільському господарстві на регіональному рівні у досліджуваній період.

Особливо цінним під час визначення внеску І.Є. Овсінського у розвиток сільськогосподарської дослідної справи стали збірники документів і матеріалів, присвячені діяльності сільськогосподарських товариств [143; 66]. Аналіз протоколів засідань цих громадських об'єднань дозволив визначити напрями наукової дискусії навколо різних агротехнічних прийомів, об'єднаних

І.Є. Овсінським у т.зв. «Нову систему землеробства», охарактеризувати реакцію громадськості щодо ідей дослідника.

З числа опублікованих матеріалів важливим інформативним ресурсом стали «Праці», «Щоденники» з'їздів, присвячених актуальним питанням науки, сільського господарства, організації вітчизняної дослідної справи тощо. Доленосними подіями в творчій біографії І.Є. Овсінського стали I, III Київські обласні сільськогосподарські з'їзди (1890, 1895 рр.), I з'їзд сільських господарів Подільської губернії (1896 р.), X з'їзд природознавців та лікарів (1898 р.), де звучали його доповіді, експонувались зразки сільськогосподарської продукції, вирощеної за системою новатора [40; 212; 213; 217]. Резонанс, який викликали його роботи, стимулювали наукову громадськість звернути увагу на організацію дослідної роботи із зерновими культурами в зв'язку із вивченням агротехнічних прийомів, які популяризував дослідник, що стало предметом обговорення на II з'їзді діячів сільськогосподарської дослідної справи (1902 р.) [208; 214; 215; 216]. Аналіз матеріалів цих форумів дав можливість реконструювати позицію дослідника у професійних колах, відносини всередині відповідного співтовариства.

Значним внеском у відтворення професійної біографії І.Є. Овсінського стали *звіти* науково-дослідних установ та праці громадських об'єднань, при яких діяли такі організації, що долучились до випробувань агротехнічних прийомів, представлених у «Новій системі землеробства». Серед них, в першу чергу, слід згадати звіти Полтавського дослідного поля та Плотянської сільськогосподарської дослідної станції князя П.П. Трубецького [62; 64; 80; 182]. У дослідженні використано звіти Гриноутської нижчої сільськогосподарської школи, в якій впродовж 1895-1896 н.р. працював дослідник, що дозволило критично підійти до аналізу публікацій, в яких характеризувалась його діяльність у цьому навчальному закладі [134; 135].

Унікального значення в контексті даного дослідження набули видання, які містять характеристику господарського життя зразкових господарств, що дало можливість відслідкувати поширення ідей І.Є. Овсінського у виробничих

умовах. Зазначені матеріали мають вагоме значення ще й тому, що відтворення такої інформації за допомогою архівних документів є вкрай складним процесом через їх фрагментарність, розпорошеність по фондах та часто взагалі відсутність. Завдячуючи цим виданням, є реальна змога відтворити історію вітчизняних приватних дослідних установ та зразкових господарств [8; 79; 92; 210; 211].

До третьої групи виділених нами джерел відносимо **наукові праці** І.Є. Овсінського та інших учених-аграріїв, які досліджували ефективність та технологію проведення агротехнічних прийомів для покращення урожайності сільськогосподарських культур, протидії посухам та недородів; організації сільськогосподарської дослідної справи; інтродукції сортів сої та економічну доцільність використання цієї культури в сільському господарстві; актуальним питанням розвитку садівництва; економічними проблемами галузі. Нами виявлено та опрацьовано 6 книг та брошур, 23 статті польською та російською мовами за авторства новатора (*Додаток Д*). До аналізу нами залучено найбільш показові праці новатора, які презентують ті чи інші напрями його наукових пошуків, дають можливість комплексно оцінити внесок дослідника у становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи, розкрити значення його наукової спадщини для подальшого поступу та еволюції вітчизняної галузевої науки. Його творча спадщина методом контент-аналізу охарактеризована, зроблено кількісно-тематичний зріз, за періодами діяльності дослідника. Крім наукових праць І.Є. Овсінського, до аналізу долучені публікації класиків аграрної науки: І.О. Стебута, П.А. Костичева, П.С. Коссовича, С.М. Виноградського, П.В. Будріна, С.М. Богданова, П.Ф. Баракова, В.О. Кудашева, О.О. Ізмаїльського, К.Г. Шиндлера тощо.

Наступну групу джерел формують **періодичні видання**, у яких опубліковані праці І.Є. Овсінського. Основний масив праць дослідника друкувався на шпальтах польськомовної галузевої преси: «Gazeta Rolnicza», «Kurier Lwowski» та «Rolnik i Hodowca». Окрему публікацію російською мовою

знайдено на сторінках журналу регіонального видання «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства».

Поряд із цим, вагому групу джерел складає сільськогосподарська періодика другої половини ХІХ – початку ХХ ст., аналіз якої дозволив поглибити вивчення творчого шляху І.Є. Овсінського, визначити реакцію громадськості щодо ідей дослідника, адже преса демонструє швидку реакцію на запити читацької аудиторії. Саме ці видання дозволили оцінити резонанс, який викликали публікації новатора. За час дослідження було опрацьовано 33 (за назвами) різних періодичних видань досліджуваного періоду, що виходили російською, польською, французькою, англійською та німецькою мовами, мали місцеве та загальнодержавне значення. Серед них, в першу чергу, варто назвати галузеві журнали, де друкувались статті, автори яких коментували роботи дослідника: «Ведомости сельского хозяйства и промышленности», «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России», «Земледелие», «Земледельческая газета», «Сельский хозяин», «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и промышленности», «Хлібороб», «Хозяин», «Хозяйство», «Хуторянин» та інші. Не менш важливими для нашого дослідження були інші загальнодержавні галузеві видання, що дозволили проаналізувати актуальність окремих питань аграрної науки у досліджуваний період. Серед них «Сельское хозяйство и лесоводство», «Вестник сельского хозяйства», «Журнал опытной агрономии», «Плодоводство», «Почвоведение», «Труды Вольного экономического общества» тощо. Наукові дискусії щодо обробітку ґрунту, догляду за сільськогосподарськими рослинами, ефективність використання сої у виробничому процесі, проблеми промислового садівництва, сортовипробування, організація сільськогосподарської дослідної справи, економічний розвиток галузі становили тематику статей фахової сільськогосподарської періодики. Аналіз публікацій німецьких та французьких видань («Agronomique Française Et Étrangère», «L'Agriculture pratique des pays chauds», «Biedermann's Central-blatt für Agrikulturchemie und rationellen Landwirtschafts-betrieb», «Bulletin des Matières Grasses de l'Institut Colonial de

Marseille», «Deutsche Landwirtschaftliche Presse», «Fühlings landwirtschaftliche Zeitung», «Journal d'Agriculture Pratique», «Journal für Landwirtschaft», «Mitteilungen der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft», «Service Botanique», «Wiener Landwirtschaftliche Zeitung») дозволив відтворити етапи поширення культури сої на європейському сільськогосподарському ринку та реакцію міжнародної фахової спільноти на розробки І.Є. Овсінського.

Останню групу використаних джерел складає **довідкова та енциклопедична література**, яка характеризується стислим викладом інформації, а її головне призначення – дати загальні уявлення про певний предмет, подію, факт, особу. Передовсім сюди слід віднести повідомлення про І.Є. Овсінського в біо-бібліографічному багатотомному словнику «Діячі революційного руху в Росії: від попередників декабристів до падіння царизму» (1927–1934 рр.), де вперше подавались узагальнені біографічні дані дослідника, акцентуючи увагу на його участі у політичному житті Російської імперії, інформація про інших революціонерів, які були пов'язані із діяльністю дослідника [38].

Відтворенню бібліографічної біографії І.Є. Овсінського слугували покажчики статей із сільськогосподарської тематики за редакцією О.Д. Педашенка [138], покажчики російськомовної літератури із природничих наук та математики за редакцією В.К. Совінського [222], покажчики видань Міністерства землеробства та державних маєтностей із сільськогосподарської та лісівничої тематики укладача І.І. Мамонтова [99], покажчик В.М. Сведерського [300], присвячений польській сільськогосподарській літературі в галузі дослідництва, та бібліографічний збірник польських праць, присвячених промисловим рослинам [244]. Вагому інформацію про внесок польських вчених у розвиток аграрної науки отримано із покажчика Л. Фінкеля, де представлено огляд культурного життя польських земель до початку ХХ століття [249]. Особливо цінним у цьому ключі став покажчик російськомовної літератури за 1895-1912 рр., присвячений «Новій системі землеробства» І.Є. Овсінського, що був підготовлений у 1954 р. працівниками Центральної

наукової сільськогосподарської бібліотеки Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСХНІЛ) [118]. Значне доповнення до розуміння питання поширення культури сої на Європейському континенті внесли матеріали бібліографічного покажчика, підготовленого фахівцями Міжнародного інформаційного центру «Soyinfo Ceter» [295].

Отже, проаналізований комплекс різнопланових за формою, видами та змістом джерел, що представлений як опублікованими (законотворчі та звітні документи органів державної влади і науково-дослідних установ; наукові праці І.Є. Овсінського та інших учених-аграріїв; періодика й довідкова література), так і неопублікованими (архівними) матеріалами (більшість з них уперше введено до наукового обігу), сформував репрезентативну джерельну базу дослідження. Це дозволило реконструювати життєвий і творчий шлях відомого вітчизняного дослідника, проаналізувати наукову спадщину новатора та окреслити її значення для подальшого розвитку галузевої дослідної справи.

1.3. Методологічні засади дослідження

Дослідження сільськогосподарської дослідної справи та внеску окремих особистостей у її становлення й розвиток вимагає узгодженого комплексу теоретико-методологічного інструментарію. Вивчення життєвого і творчого шляху І.Є. Овсінського, його наукових пошуків та визначення їх місця у загальному розвитку аграрної науки потребує такого методологічного арсеналу, який дозволить цілісно вивчити особистість дослідника впродовж всього його життя в контексті соціально-історичних явищ відповідної епохи та загальних процесів галузевого дослідництва. Дисертаційна робота базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності, спадкоємності (наступності), які передбачають неупереджене реконструювання творчості І.Є. Овсінського для потреб наукового забезпечення вітчизняного сільського господарства.

Принцип об'єктивності потребує незангажованого погляду на історичні події та явища при одночасному врахуванні усіх їх суперечностей, опрацьовуючи позитивний та негативний їхній зміст. Хоча дослідник, що вивчає проблему, сам є продуктом своєї епохи, він має абстрагуватись та на основі достовірної інформації дати оцінку, зробити узагальнення певних процесів. Використання цього принципу дозволило уникнути політично заідеологізованих підходів щодо постаті І.Є. Овсінського, кон'юнктурного сприйняття його творчих здобутків.

Принцип історизму передбачав у ході дослідження спрямувати пізнавальний процес шляхом аналізу соціально-економічних, суспільно-політичних, теоретико-методологічних, загальнонаукових та інших чинників, що вплинули на формування особистості І.Є. Овсінського, його наукового світогляду. Досліджувані явища розглядались у взаємовпливі із світовими тенденціями в науці – як тогочасними, так і сучасними. Дотримуючись хронологічної послідовності, що лежить в основі принципу історизму, було реконструйовано основні віхи життя та творчої долі вченого, вплітаючи їх у історичну канву поступу українського суспільства. Принцип історизму дозволив підійти до заявленої теми як цілого суспільного явища, на яке впливали конкретні особистості, відшукувати пояснення суперечливих наслідків їх діяльності.

Принцип наступності змусив невпинно дотримуватись установки на неперервність історичних процесів. Особливо це актуально щодо розгляду еволюції наукових ідей, де на основі положень попередників наступне покоління вчених, творчо їх переосмислюючи, виробляє новий науковий продукт. Узагальнювались напрацювання попередників І.Є. Овсінського щодо агротехнологічних напрацювань у землеробстві, садівництві, інтродукції сої, розробці економічних моделей виходу з кризи. Проаналізовано наукові здобутки А. Теєра, Ю. Лібіха, Ж. Буссенго, А. Розенберг-Липинського, А.Т. Болотова, І.М. Комова, А.В. Советова, А.Н. Енгельгардта, Д.І. Менделєєва, І.О. Стебута, К.А. Тімірязєва, В.В. Докучаєва, П.А. Костичева, В.О. Кудашева,

О.О. Ізмаїльського та інших. Більш показово це втілюється під час відтворення суспільних процесів, коли відстежується передача набутих цінностей, їх трансформація.

Принцип системності спонукав до вибудовування процесу історичного пізнання як комплексної системи, де кожен елемент взаємопов'язаний з іншим. Базуючись на цьому принципі, сільськогосподарська дослідна справа постає певною системою взаємозв'язків, взаємозалежностей, а її компоненти підкоряються певній структурі. Стала очевидним цілісність цього об'єкта пізнання та окреслились типології його зв'язків: з державою, громадськістю та окремими індивідами – як споживачами, так і виробниками наукових послуг. Наукову складову галузевого дослідництва автор розглядав як складну теоретичну систему, де у формі окремих підсистем розглядаються наукові ідеї, їх творці, споживачі, установи, де вони випробовувались, тощо. Використання принципу всебічності передбачає врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Базуючись на цій установці, було побудовано критичне опрацювання усіх історичних джерел з позиції багатоаспектності, що допомогло інтерпретувати біографію вченого та належним чином оцінити його внесок у загальне розуміння людини та природи. Крім того, така позиція дала можливість зрозуміти усю багаторівневість механізмів утвердження наукової ідеї в суспільстві, що було відтворено на прикладі творчої долі І.Є. Овсінського.

Робота над даною темою продемонструвала наявність різнопланових думок авторів, які у своїх дослідженнях торкалися значення наукових розробок І.Є. Овсінського щодо подальшого розвитку аграрної науки. При критичному аналізі їх положень, але спираючись на принцип світоглядної толерантності, в даному дослідженні було оцінено досвід попередніх поколінь істориків і визнано їх внесок у розробку заявленої проблеми.

Реалізація вище зазначених принципів була здійснена шляхом застосування комплексу загальних та спеціальних методів історичного пізнання, що було зумовлено темою дисертаційної роботи, її метою, предметом та завданнями.

У рамках дослідження автор спирався на основні методи історичного пізнання. За своїм змістом найбільш відповідає принципу історизму історико-генетичний метод, націлений на вивчення генези конкретних історичних явищ та аналіз причинності змін. Тому важливо було послідовно розкрити усі аспекти діяльності І.Є. Овсінського в контексті розвитку галузевого дослідництва кінця XIX – початку XX ст., що дозволило у найбільшій мірі наблизитись до визначення реального внеску дослідника у розвиток аграрної науки.

Особливої уваги заслуговують проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи, які забезпечили системне осмислення еволюційного поступу окремих теоретичних компонент галузевої наукової думки, можливість їх вивчити в динаміці та змінах. Це дозволило поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях у хронологічній послідовності, у динаміці та змінах, проводилися теоретичні узагальнення цілого й частини. За допомогою використання проблемно-хронологічного методу усі біографічні аспекти розглядались у часовій послідовності, при одночасному компонуванні їх навколо головних теоретичних напрацювань І.Є. Овсінського.

Порівняльно-історичний метод (компаративістика), який здійснюється через порівняння загального та особливого при розгляді історії різних об'єктів, що знаходяться на одному стадіальному рівні, визначає загальне та особливе під час прогресу людства в цілому. Результативність застосування порівняльно-історичного методу в історичних дослідженнях знаходиться в залежності від ідейно-теоретичних позицій того, хто вивчає процеси, від його рівня історіографічної практики. Адже це вимагає вміння виявити динаміку, тенденційність ідеології, фабрикації ідей. Ключовим при користуванні цього методу став вибір об'єкта для порівняння, де увага фокусувалась не на складних системах, а на певному процесі, явищі, інституції. Тому некоректним є порівняння долі окремих особистостей, внеску у загальну картину світобудови, а лише окремих компонентів. Шукаючи подібні сюжети в біографії

І.Є. Овсінського та інших науковців, ми порівнювали, як ті чи інші умови формували їх наукову свідомість, дозволяли реалізувати їхні творчі задуми, вплинули на сприйняття створених ними наукової продукції. Це дало підстави стверджувати про феноменальність постаті І.Є. Овсінського в історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Звернення до ретроспективного методу, що пропонує звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також закономірності розвитку сільськогосподарської дослідної справи зазначеного періоду, послугувало у реконструкції не відомих раніше деталей, деяких суспільних явищ. Відштовхуючись від сучасних наукових підходів у дослідженні соціально-економічних та культурних процесів в Україні та далі шляхом ретроспективи, нами було висвітлено зміни, які відбулись у розумінні окремих наукових проблем, зокрема впливу на ґрунт та рослину для ефективного ведення сільського господарства,

Для унаочнення та контекстового відслідковування динаміки творчої діяльності І.Є. Овсінського послуговувалися методом періодизації. У результаті, було розроблено періодизацію життєвого і творчого поступу вченого, де за основу поділу взято явища певного хронологічного, просторового виду. Для демаркації виділених періодів використано, перш за все, форми та напрями діяльності, здобутки вченого. На основі даного методу виділено чотири періоди біографії вченого (I – 1855–1875 рр. – становлення особистості дослідника та його наукового світогляду; II – 1875–1887 рр. – початок дослідницької та професійної діяльності; III – 1887–1895 рр. – формування основних концепції; IV період – 1895–1909 рр. – активна популяризація наукових ідей), що ґрунтувалися на порівнянні окремих форм та напрямів його наукової діяльності, врахуванні найбільш вагомих здобутків.

Для ефективної роботи з історичними джерелами використовувалися наративні (описові) методи та методи герменевтики, що дало можливість крізь призму авторського погляду дослідити історичні процеси.

Вагомим, враховуючи особливості предмета дослідження, був метод інтерпретації. Аналізуючи тексти творів І.Є. Овсінського як окремих їхніх складників, так і в цілому – важливо було охарактеризувати загальний авторський задум, ключову ідею. Завдячуючи цьому, інтерпретувався процес нагромадження знань в агрономії.

Принцип персоніфікації у заявленій роботі допомагав вивчити розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи досліджуваного періоду через призму осмислення внеску у розроблення її ключових аспектів І.Є. Овсінського та інших представників аграрної науки. Водночас, проводився аналіз формування творчих уподобань ученого в контексті загального розвитку галузевої науки.

Особливого значення набув біографічний метод, що має міждисциплінарно-інтегративний характер. Історія науки і техніки використовує цей інструментарій для максимально об'єктивної реконструкції життєвого та творчого шляху вчених та новаторів. Однак для нас важливо було перейти на інший рівень – від життєвої біографії до інтелектуальної, де ключовим є творення портрета І.Є. Овсінського як вченого через тріаду: люди–місця–ідеї. Увага була сфокусована на вивчення безпосередніх взаємозв'язків дослідника та його соціокультурного простору, де важливим було як персоніфіковане оточення; місця, що формують інше сприйняття себе і навколишньої дійсності, а отже, впливають на інтелектуальний розвиток героя; а також світ ідей, у яких він жив і творив. Для конструювання наукової біографії вченого ми використали різні рівні сприйняття: від особистісного, професійного, до ситуаційно-оточуючого та бібліографічного.

Певною мірою у роботі застосування отримав просопографічний метод, коли через відтворення біографії індивідуума, який належить певній соціальній групі, формується її колективна біографія. Важливим аспектом у цьому процесі визначається не лише спільність характеристик, але й усвідомлення відмінних ознак. Відтворюючи життя наукового співтовариства Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. через оптику сприйняття «Нової системи землеробства»

І.Є. Овсінського, автором виокреслено кар'єрні стратегії вченого, шляхи наукового маркетингу його ідей, а, отже, способу самореалізації новатора в історії науки. В цьому ключі вбачаються перспективи подальших досліджень, коли індивідуальна біографія І.Є. Овсінського може стати матрицею у створенні колективної біографії дослідників-практиків, які, не маючи достатнього рівня фахової освіти, спромоглись згенерувати наукову інформацію та виробити власний авторський продукт, який випереджав загальний рівень наукових розробок у відповідній галузі знань.

Міждисциплінарний підхід реалізовано через використання методу мережевого аналізу, який дозволяє змоделювати «мережу» зв'язків та відтворити інтелектуальний простір вченого. Відтворення особистих контактів І.Є. Овсінського дозволило зрозуміти участь окремих персоналій у його творчій долі. Місце дослідника в системі науки (інтенсивність контактів, обмін і сприйняття ідей тощо) формують горизонтальні рівні такої моделі. Генеза творчих пошуків І.Є. Овсінського увиразнює внутрішню ієрархію всередині наукового співтовариства, тяглість наукових шкіл тощо. Побудовування вертикальних рівнів наукового співтовариства, яке є базовим поняттям у цій моделі, макро/мікронаукові групи продемонструвало систему циркуляції наукових ідей та управлінських рішень. Відсутність централізації науки в кінці XIX – початку XX ст. визначило автономність у своїй діяльності різних науково-дослідних інституцій та громадських організацій, науковців, що створювало гласність та плюралізм думок, організаційних дій тощо.

Антропологічний підхід мав ключове значення для нашого дослідження, адже дав можливість розкрити зміст і сутність науки через призму «людського виміру», де набуває особливого значення світоглядний портрет науковця. На певному етапі фокус дослідження діяльності І.Є. Овсінського було зміщено в бік його національно-етнічних характеристик. Значно розширює спектр мотиваційної сторони творчості дослідника сакральний погляд на земельну власність очима польських землевласників, затиснутих у лещата русифікаторської, дискримінаційної політики царської влади у досліджуваний

період, де малий клаптик родового матку виростав до значення Вітчизни [9, С. 510].

У процесі проведення дослідження також застосовувались методи історіографічного, термінологічного, джерелознавчого, архівознавчого та контент-аналізу. Історіографічний аналіз дав можливість вивчити генезу досліджень із проблематики, виділити внесок у цей процес різних поколінь вчених, обставини появи наукових тверджень та міфів. Аналіз джерела щодо їх змістовного наповнення було втілено за допомогою контент-аналізу. Він став основним у виокремленні напрямів досліджень вченого. Теоретичні узагальнення вимагали уточнення окремих понять та термінів, їх змістовне наповнення, що передбачає термінологічний аналіз.

Під час написання дисертаційного дослідження нами були використані загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція та дедукція на різних рівнях. Застосування під час обґрунтування плану та написання роботи логічно-аналітичного методу дозволило відобразити історичний матеріал у певній послідовності. Дотримання структури робить дисертаційне дослідження логічно завершеним. Користуючись аналізом як науковим методом, сільськогосподарська дослідна справа в Україні розглядалась як суспільне явище, що має певну структуру, ознаки, властивості, а її складові елементи піддавались аналізу. Подібно розглядався творчий доробок І.Є. Овсінського, де аналізу піддавались його напрацювання в окремих галузях аграрної науки. Дедукція дала можливість зрозуміти одиничні процеси, розглядаючи загальні.

Отже, комплексне використання методологічної бази, в основі якої лежать методологічні принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, спадкоємності, антропологізму, а також загальнонаукові та спеціальні методи (проблемно-хронологічним, порівняльно-історичним, персоніфікації, біографічним тощо), критичний аналіз різнопланових джерел дозволили реконструювати наукову біографію І.Є. Овсінського.

Висновки до розділу 1

Аналіз стану наукового вивчення теми дозволив дійти висновку, що діяльність І.Є. Овсінського в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX – початку XX ст. репрезентована низкою публікацій, у яких, однак, заявлена тема висвітлюється фрагментарно. Визначено, що політико-ідеологічні, суспільно-політичні, соціально-економічні, загальнонаукові та теоретико-методологічні чинники вплинули на відображення позицій дослідників, що спонукало до застосування хронологічного підходу щодо аналізу історіографічної спадщини, згідно з яким виділено імперську, радянську та сучасну історіографію, які різняться як за підходами у трактуванні подій та явищ, так і за повнотою залучення фактографічного матеріалу.

Історичні праці, що започатковують екскурс про діяльність І.Є. Овсінського, подаються, як правило, за авторства дослідників, що безпосередньо брали участь у впровадженні та перевірці тих чи інших агротехнічних прийомів, сортів сільськогосподарських культур і машин, запропонованих новатором. Вони були одними із активних учасників процесу формування науково-організаційних засад вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Це дало змогу особисто контактувати з новатором та прямо чи опосередковано реагувати на науковий маркетинг його ідей, в реальному часі і просторі знайомитись з практичними результатами його теоретичних розробок. Тому недоліком цих доробок є певна заангажованість змісту. У більшості робіт було відсутнє наукове осмислення творчих напрацювань дослідника.

Встановлено, що в історіографічних працях радянського періоду домінує заідеологізований підхід до історії сільськогосподарської дослідної справи, де акцент робився на класовому підході щодо трактування постаті дослідника та його творчої спадщини. З іншого боку, причетність І.Є. Овсінського до антиурядової діяльності стало підставою для вивчення його біографічних даних у контексті загальноросійського революційного руху. Характерною

особливістю історіографії цього періоду стала взаємозалежність між активізацією інтересу до постаті і його напрацювань та кризами у сільському господарстві СРСР і прагненням знайти шляхи для виходу з них. Вперше трактується його діяльність у контексті регіонального розвитку сільськогосподарської дослідної справи, однак лише щодо його внеску у розвиток галузевого дослідництва Бессарабії.

На пострадянському просторі активізувались розвідки з вивчення галузевої наукової думки в контексті соціально-економічних викликів епохи. В цьому розрізі постаті І.Є. Овсінського та його внеску у розвиток наукових основ ґрунтозахисного, органічного землеробства відведена значна увага. Жодна публікація, присвячена історії агрономії, безплужного обробітку ґрунту, сучасних систем землеробства, ресурсозберігаючих агротехнологій, культурі сої в Україні не обходиться без посилання на роботи новатора. Цьому сприяють перевидання його відомих праць, ініційовані громадськістю. Незважаючи на більшу багатоплановість та змістовність узагальнень, об'єктивність підходів до вивчення наукового простору І.Є. Овсінського, його творчі пошуки відображено фрагментарно, а біографічні відомості часто спотворені. Відзначається тенденція зарахування дослідника до когорти російських вчених-аграріїв. До цього часу не було систематизовано науковий доробок ученого.

Ознайомлення із сучасним станом наукової розробки проблеми дає підстави зробити висновок, що заявлена тема є однією з малодосліджених в історичній науці з позицій об'єктивізму та історизму. Це ставить на перший план опрацювання історичних джерел, які, згідно з видовим принципом, систематизовано в групи: неопубліковані документи та матеріали архівних фондів; збірники опублікованих документів і матеріалів; наукові праці І.Є. Овсінського та інших учених з галузевого дослідництва; періодичні видання; біо-, бібліографічні й інші покажчики; енциклопедичні та довідкові видання. Головне підґрунття джерельної бази формує достатньо репрезентативний документальний масив, що складається з опублікованих і неопублікованих документів і матеріалів 16 фондів 2 центральних та 4 обласних

державних архівів України та Російської Федерації; науково-довідкових бібліотек державних архівів України, відділів рідкісних та цінних книг низки бібліотек України та Республіки Польща.

Використання сучасних наукових підходів під час розробки теми з урахуванням її специфіки створює необхідні умови для реалізації визначених мети та завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ І.Є. ОВСІНСЬКОГО

Висвітлення життєвого та творчого шляху І.Є. Овсінського потребує вивчення передумов формування його наукового світогляду, в основі якого лежали загальнонаукові чинники розвитку агрономічних знань. Його професійну орієнтацію як агронома формували родинні настанови, особливості соціально-економічних запитів часу, у який жив та творив майбутній вчений. Його приналежність до польської національної спільноти, яка мала низку обмежень щодо повноцінного розвитку в умовах царської Росії II половини XIX – початку XX століття, задавала траєкторію його життєвої долі. Врахуванню усіх обставин, що вплинули на становлення його як дослідника, присвячений даний розділ запропонованого дослідження.

2.1. Становлення і розвиток вітчизняної агрономії

Генеза агрономії залежить від суспільно-політичних, соціально-економічних, загальнонаукових, інституціональних, технологічних, теоретико-методологічних чинників. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. для українських земель був характерний провінційний характер аграрних процесів, а державна політика відзначалась обмежувальним впливом. Водночас, за європейськими мірками, продуктивність галузі залишалася відсталою, що зумовлювало розвиток кріпацтва. Екстенсивні методи ведення землеробської діяльності, що проявлялось у зерно-паровій системі землеробства із пануванням на основних польових масивах трипільних сівозмін з усіма їхніми недоліками, все більше сприяли встановленню залежності від незначних коливань погодних умов та нездатності протистояти навіть короткочасним посухам.

Агрономічна наука України впродовж майже 4-х століть поступально нагромаджує знання, досягаючи практичних результатів у підвищенні рівня врожайності культур, родючості ґрунту та в інших основних її завданнях.

Еволюційний поступ наукових основ вітчизняної агрономії, насамперед, забезпечили видатні постаті представників українського та російського народів. Одним із перших називають М.В. Ломоносова (1711–1765), за підписом якого згідно з указом Катерини II, 3 вересня 1763 р. Канцелярія Російської академії наук створила Комісію (Міллер, Епінус, Цейгер, Леман, Котельніков та ін.) для наукової допомоги розвитку землеробства. Ідея М.В. Ломоносова полягала в необхідності громадської підтримки землеробського господарства. Також серед рукописів М.В. Ломоносова міститься низка корисних пропозицій землеробам. Серед них варто назвати твори: «Селянські ремісничі справи», «Про ведення землеробства», «Про кращу державну економію» та ін. [91] М.В. Ломоносов першим пояснив походження ґрунтів, увів до наукового обігу термін «чорнозем» і вказав на його рослинно-наземне походження, сутність водної і вітрової ерозії та у цілому висловлювався про зональність природи.

Поряд з описом різних ґрунтів вчений здійснив першу спробу їх класифікації, в основу якої поклав механічний склад і вміст солей. Він виділив «чорнозем», «пісок», «глину різних видів», «намул», «кам'яні гори», «солончаки» тощо. Описуючи різні типи ґрунтів, М.В. Ломоносов висловлював певні припущення про їх генезис, властивості, родючість та ін. Також М.В. Ломоносов визначив суть ґрунтоутворюючого процесу як процесу історичного, що протікає у часі під впливом господарської діяльності людини.

Одному з перших істориків природознавства – професору М.І. Афоніну (1739–1810) належить вислів: «Земля...щодо різних ґрунтів і стану, є найбільш витончене Всевишнього... творіння, яке так премудро влаштовано для багатьох різних рослин і тварин, з яких кожне потребує для себе особливу землю, в якій вони ростуть, живуть і спочивають» [176]. У праці «Слово про користь знань, збиранні та розташуванні чорнозему, особливо в хліборобстві» (1771) М.І. Афонін описав походження і будову чорнозему, за біологічним фактором розділив його на 8 різновидів («глинистий чорнозем», «кам'янистий і піщаний або з хрящем змішаний», «лісовий, схожий на смолу чорнозем...», «болотяний чорнозем...», «березовий чорнозем, який завжди сухий і холодний», «з ялівця...

і сосновий чорнозем, теплий...», «ялиновий чорнозем, який також жирний, але трохи холодніший соснового», «горіховий чорнозем, який також і лісовим чорноземом називається..» [56, С. 175]. І очевидно, що така класифікація чорнозему залишається актуальною донині. Також він опрацював заходи боротьби з бур'янами, пропагував заходи проти посухи.

Продовжили його ідеї раціонального використання землі А.Т. Болотов (1738–1833) та І.М. Комов (1750–1792). А.Т. Болотов багато років проводив у своєму маєтку «Дворянське» сільськогосподарські дослідження на облаштованому дослідному полі і ботанічному саду. Досліджував властивості ґрунтів, працював над систематизацією методів їх поліпшення, вивчав питання удобрення та ін. А.Т. Болотов розробив класифікацію бур'янів за біологічними ознаками та методи боротьби з бур'янистою рослинністю. Він активно пропагував багатопільну систему землеробства із застосуванням у сівоzmінах посівів багаторічних трав. На основі власних досліджень, проведених у своєму господарстві, написав перше керівництво щодо введення сівоzmін та організації сільськогосподарської території [13]. Праця «Про поділ полів» суттєво вплинула на розвиток агрономічних знань у XVIII ст., перевершивши більш пізні праці іноземних авторів про системи землеробства.

А.Т. Болотов детально обґрунтував перехід господарства від трипільної до семипільної сівоzmіни з таким чергуванням культур: пар удобрений, озимі, ярі «кращі» (пшениця, ячмінь, льон), ярі «гірші» (овес, горох, гречка), переліг. Ефективність такого переходу вчений довів згідно з вимогами агротехніки, організації господарства та матеріальних витрат, визначив прибуток від усіх видів продукції та ін. [5, С. 110]

Усі дані було обґрунтовано нормами висіву насіння, урожайності, фактичними цінами на продукцію тощо. У теоретичному обґрунтуванні вчений також надав техніку розбивки полів з роз'ясненнями щодо їх рівності та природних меж, що впливає на структуру посівів, а в подальшому й на інші галузі господарства. Таким чином, А.Т. Болотов одним з перших здійснив аналіз сільськогосподарського виробництва з позицій його організації та економіки.

Авторству І.М. Комова належить одне з перших російських керівництв з питань землеробства і рослинництва – «Про землеробство» (1788) [69]. Він детально описує місце й роль землеробства в народному господарстві, його тісні взаємозв'язки з природничими науками та у цілому в системі наук. Висвітлює основні питання землеробства і рослинництва відповідно до природно-кліматичних умов та особливостей ведення сільського господарства як у Росії, так і в Західній Європі. Також І.М. Комов звертав увагу на відсталість сільськогосподарської техніки поміщицького землеробства і відповідно потребу її покращення, зазначав про неприпустимість механічного запозичення європейського досвіду. І.М. Комов вважав за доцільне широко впроваджувати травосіяння, покращувати природні луки і пасовища, розвивати скотарство. Особливу увагу приділяв питанням удобрення, обробітку ґрунту та вирощування окремих сільськогосподарських культур. Його вважають новатором у створенні основ гумусної теорії живлення рослин; найважливішим матеріалом для живлення рослин він вважав перегній, з яким пов'язував найважливіші водно-фізичні властивості ґрунту і вміст поживних речовин.

Враховуючи важливе значення сівозмін, І.М. Комов критично ставився до недоліків парової трипільної системи, пропонував нові варіанти шестипільних сівозмін. Наголошував на врахуванні агротехнічних та економічних аспектів землеробства, дотриманні оптимального співвідношення між зерновими і кормовими культурами.

Загалом, праці І.М. Комова вплинули на розвиток агрономічних знань і мають велике значення в історії російської агрономії. Крім того, праця І.М. Комова «Про землеробські знаряддя» [70] вважається чи не першим в Росії друкованим посібником з сільськогосподарських машин і знарядь. Вивчивши хліборобську техніку й досвід Англії, без перебільшення, звертав увагу на занедбаність справи щодо технічного забезпечення сільськогосподарської галузі й певним чином намагався викликати зацікавлення у конструкторів.

Варто зазначити, що у XVIII ст. вийшли друком праці німецького вченого, ґрунтознавця А. Теєра (1752–1828) про роль гумусу в землеробстві. Він одним

з перших класифікував ґрунт Західної Європи за механічним складом, вмістом гумусу і вапна. Також розвивав теоретичні та практичні знання про сівозміни в господарстві. З позицій теорії гумусу А. Теєр обґрунтовував необхідність травосіяння, сівозмін і поліпшеного догляду за просапними культурами. А. Теєр і його прибічники, надаючи гумусу винятково важливу роль живленні рослин, розглядали його як продукт рослин. Вважали, що мінеральні речовин лише прискорюють розкладання гумусу і переводять його в засвоювану форму [56, С. 218–221]. У цілому, гумусова теорія живлення рослин у XVIII і першій половині XIX ст. набула популярності, й удобрення органічними речовинами вважалося необхідним не лише для підвищення врожайності, але для підвищення родючості ґрунтів.

У подальшому було доведено, що гумус містить багато елементів живлення і активно впливає на властивості ґрунту, проте вони недоступні рослинам без мікробіологічного розпаду. І нині відомо, що деякі складні органічні кислоти підсилюють ріст культур, але основну роль виконують продукти розкладання гумусу, тобто мінеральні солі.

Згодом німецький хімік Ю. Лібіх (1803–1873) вперше переконливо довів неспроможність основних положень гумусової теорії і сформулював основні положення теорії мінерального живлення рослин. У своїх працях Ю. Лібіх виступав проти поширених теорій про роль гумусу в живленні рослин, стверджував, що гнила рослинна матерія є основним джерелом вуглецю для живлення рослин. Вважав, що добрива діють шляхом руйнування гумусу, і це полегшує поглинання рослинами корисних речовин. Він обґрунтовував обов'язковість систематичного, регулярного внесення мінеральних добрив як основного методу підвищення родючості ґрунту [106, С. 221]. Таким чином Ю. Лібіх розробив теорію мінерального живлення рослин, на основі аналізу золи обґрунтував потребу рослин в калії, фосфорі, сірці та інших елементах.

Вивченню питань живлення рослин і підвищення їх врожайності завдяки застосуванню добрив присвятив свої праці французький агрохімік Ж. Буссенго (1802–1887). Він організував у приватній лабораторії на фермі Бехельбронн (в

Ельзасі) дослідження з вивчення кругообігу речовин у землеробстві. Без урахування кругообігу речовин залишалися невирішеними питання про виснаження ґрунту, про способи відновлення процесів родючості поля за допомогою добрив та й загалом про значення сівозміни. Він з'ясував, що культурні рослини не можуть засвоювати азот атмосфери, але є рослини, які збагачують ґрунт азотом за рахунок атмосфери, зокрема представники сімейства бобових [56, С. 224–226]. Розвиваючи азотну теорію добрив, учений протиставляв її гумусовій теорії А. Теєра. Встановивши значення азотних добрив і зв'язок виснаження ґрунту з вмістом азоту у врожаї, Ж Буссенго зробив висновок про здатність окремих культур, зокрема конюшини, робити його більш родючим. Результати досліджень Ж. Буссенго з азотного обміну в рослинах заклали початок біохімічного напрямку в агрохімічних дослідженнях і в подальшому сприяли розвитку теорії кореневого живлення рослин.

Суттєвим внеском у розвитку землеробства стали напрацювання ґрунтознавця О.В. Советова (1826–1901), узагальнені в працях «Про розведення кормових трав на полях» і «Про системи землеробства» [178]. У першій роботі «Про розведення кормових трав на полях» вчений висвітлив історію польового травосіяння у Росії та інших країнах, доводячи необхідність широкого впровадження польового травосіяння у Росії. Надав детальний опис усіх кормових культур, придатних для польового травосіяння, визначив місце в сівозміні, а також прийоми вирощування.

О.В. Советов розкрив чимало цікавих фактів, зокрема досвід посіву в одному з південних господарств люцерни з міжряддями на пів аршина, що забезпечувало, при відповідній агротехніці, отримання урожаю до 40 пудів насіння з десятини [179]. У подальшому практика підтвердила застосування методу широкорядного висіву люцерни, що забезпечував кращий доступ світла і повітря до рослин і сприяв проведенню міжрядкового обробітку. Також виправдали себе поради вченого щодо необхідності скошення конюшини на початку бутонізації з метою збільшення вмісту білка і загальної поживності конюшинового сіна. А.В. Советов описав спосіб приготування бурого сіна,

особливо за рахунок другого укусу, що також згодом застосовували в сільськогосподарській практиці. Він високо оцінював господарські якості однорічної багряної (інкарнатної) конюшини та озимої віки. Вважав, що впровадження посівів цих сільськогосподарських культур забезпечить тваринницьку галузь зеленою травою для підгодівлі в ранньовесняний період і сприятиме створенню безперебійного зеленого конвеєра.

Ця праця відіграла значну роль у справі розвитку польового травосіяння в Росії і довгий час слугувала практичним керівництвом для агрономів і практиків сільського господарства. Таким чином, О.В. Советов започаткував систематичне опрацювання питань травосіяння у російській агрономічній науці. При цьому польове травосіяння вчений розглядав не лише як джерело отримання додаткових кормів для тваринництва, і як найважливіший фактор у поліпшення, фізичних властивостей ґрунту і підвищенні його родючості.

Про своєчасність і корисність праці «Про розведення кормових трав на полях» свідчить той факт, що впродовж 1859–1879 рр. вона перевидавалася чотири рази. Крім того, у 1855 р. вийшла друком брошура О.В. Советова «Повчання до розведення травосіяння», яку автор підготував для користування селянам. Завдяки знанню історії розвитку польового травосіяння в Росії і в інших країнах О.В. Советов зробив раціональний на той час висновок про необхідність впровадження травосіяння як умови розвитку землеробства. Він неодноразово наголошував про потребу в глибоких знаннях для впровадження травосіяння і в цілому для ведення сільського господарства [177].

О.В. Советов у праці «Про системи землеробства» узагальнив все напрацьоване попередниками як у російській практиці, так і теорії з питань травосіяння та систем землеробства. Вперше в Росії дав чітке уявлення про відмінність основних систем землеробства, сформулював положення про те, «що будь-яка система землеробства виникає при певних економічних умовах» і що «зі зміною умов змінюється і система землеробства» [178, С. 12]. Звертав увагу на самотність трипільної системи землеробства, яка розвивалася під впливом змін соціально-економічних умов життя в Росії.

Зауважимо, що саме в період діяльності О.В. Советова відбулася диференціація агрономії на ґрунтознавство, агрохімію, рослинництво і селекцію. Основною особливістю наукової агрономії у цей час стає розвиток теоретичної думки. Під впливом О.В. Советова вчені-агрономи втрачають інтерес до «енциклопедистики» і працюють над розробкою спеціалізованих розділів землеробства.

Один із перших російських агрохіміків О.М. Енгельгардт (1832–1893), автор відомих дванадцяти «Листів із села» [234], в яких у популярному викладі розповідає про роботу безпосередньо на землі, розкриває різні сторони суспільного і господарського життя й побуту. О.М. Енгельгардт критикував кріпосницьке право, описував господарства поміщиків і селян. Висловлювався щодо перемоги селянського землеволодіння, особливо за умови спільного обробітку землі, орендування поміщицьких садиб та ін. Вчений приступив до перетворень на власній землі, зокрема створення нового типу господарства, заснованого на науковому підході. У своєму маєтку Батищеве на Смоленщині він запровадив абсолютно нову для Нечорноземної смуги Росії 15-пільну сівозміну: 1) пар, 2) жито, 3) ярину, 4) пар, 5) жито, 6) ярину, 7) пар, 8) жито, 9) конюшина з тимофіївкою, 10) трава, 11) трава, 12) трава, 13) трава, 14) трава (перші роки на укіс, потім на вигін), 15) льон [236]. Цією формою екстенсивної системи він довів можливість гумування пустирних земель без удобрення гноєм, застосовуючи фосфорити та сидерацію.

О.М. Енгельгардт встановив, що застосовувати фосфоритне борошно найкраще на ґрунтах, багатих азотом після конюшини або трав; в однаковій мірі фосфорит слід застосовувати на підзолистих і виснажених ґрунтах, де через додавання фосфору відновлюється склад всіх елементів ґрунту, потрібних для його родючості. О.М. Енгельгардт наголошував, що фосфорит тимчасово збагачує ґрунт, але коли інші елементи виснажуються, тоді вже й фосфорит не сприяє родючості землі. Він встановив, що, крім тимчасового, але важливого значення фосфорита на підзолистих і азотованих ґрунтах, фосфорит має значення і в чорноземних губерніях для поліпшення якості гною.

Важливі дослідження О.М. Енгельгардт провів з каїнітом (під конюшину), гіпсом та іншими мінеральними добривами [235]. Його велика заслуга також у відкритті величезних покладів фосфоритів у Росії як невичерпного джерела фосфорнокислих добрив, які згодом знайшли широке застосування у сільському господарстві.

Видатний хімік Д.І. Менделєєв (1834–1907) пропагував вапнування кислих ґрунтів, застосування розмелених фосфоритів, суперфосфату, азотних і калійних добрив, а також сумісне внесення мінеральних і органічних добрив. З метою вивчення впливу глибини оранки і дії удобрення він організував масштабні польові дослідження у різних губерніях, особисто розробив програму дослідів, розрахованих на 3 роки. Отримані результати дозволили Д.І. Менделєєву стверджувати, що «одним з перших способів швидкого покращення польового господарства є поглиблення орного шару» і в цілому про важливість методів обробки ґрунту та проведення його аналізу [102, С. 10].

Учений агроном І.А. Стебут (1833–1923) у своїх працях узагальнив досвід обробки, вапнування й гіпсування ґрунтів і лісомеліорації, агротехнічні заходи. Його класична праця «Основи польової культури» стала фундаментом вітчизняної науки про землеробство і рослинництво [200]. Він висловлювався про вплив людини на фактори життя рослин як основу, на якій повинно розвиватися рослинництво. Учений вважав за необхідне досліджувати вплив ґрунту, повітря, вологості, теплоти, світла на рослину з метою використання цих факторів згідно з потребами людини. У цілому його творча діяльність охоплювала два напрями: сільськогосподарську освіту та інтенсифікацію сільського господарства. З його іменем пов'язують виникнення в Росії вищої жіночої сільськогосподарської освіти.

І.А. Стебут одним з перших надав чіткі формулювання основних понять організації господарства – системи господарства, системи польового господарства та сівозміни. За його трактуванням, система господарства – це те, «з яких частин складається господарство і якою мірою та чи інша з них бере участь у проведенні доходу господарства» [200, С. 41] і залежить від природних

та економічних умов місцевості. Від різноманітності цих умов прямо залежить система господарства. Він виділяв системи польового господарства (землеробства), що характеризують відношення між частинами поля, відведеними під рослини, які використовуються як технічна сільськогосподарська сировина, під кормові рослини, під пар або рослини тощо. І.А. Стебут звертав увагу на те, що системи польового господарства також можуть бути дуже різні, але в цілому залежать від загальної системи господарства, тобто від виробничого напрямку. Проте одній системі господарства можуть відповідати різні системи польового господарства. Також він пояснював поняття сівозміни та її ефективності, яка можлива лише за умов «відображення правильно складеного для місцевих умов плану польового господарства як частини даного господарства». Чітке розрізнення цих понять, на думку І.А. Стебута, має надзвичайно важливе значення у практичному відношенні.

Видатному агроному, ґрунтознавцю, хіміку, мікробіологу та ботаніку П.А. Костичеву (1845–1895) належить помітна роль у розвитку землеробської науки, зокрема відкриття ролі ґрунтових мікроорганізмів у розкладанні рослинних залишків та формуванні гумусу. Свої погляди на ґрунтоутворення опублікував у праці «Ґрунти чорноземної смуги Росії, їх походження, склад і властивості» (1886) [78]. Вчений довів, що ґрунтоутворення є біологічним процесом, який тісно пов'язаний з розвитком рослинності і мікроорганізмів. Основним завданням ґрунтознавства він вважав вивчення ґрунтів через розвиток їх рослинності.

П.А. Костичев одним з перших серед російських вчених застосував свої знання з мікробіології у ґрунтознавстві, зокрема у дослідженні процесів розкладання органічної речовини. Йому вдалося встановити, що джерелом перегною чорноземів є органічні речовини кореневих систем степових рослин. Він довів, що майже усі кореневі залишки під дією мікроорганізмів перетворюються на перегній. П.А. Костичев також дослідив особливості мікробіологічних процесів розкладання органічної речовини під лісовою

рослинністю, зокрема у хвойних лісах, де здебільшого утворюються бідні перегноем підзолисті ґрунти. П.А. Костичев вважав структуру чорноземного ґрунту найважливішою умовою його родючості. Він одним із перших дослідників у Росії почав застосовувати лабораторний метод.

За результатами геоботанічних досліджень, що стосувалися проблеми зміни рослинності чорноземних степів, П.А. Костичев встановив, що за умов охорони деревної рослинності на початковому етапі зростання від забур'яненості цілком можливе її розповсюдження у степу. Крім того, після посухи 1891 року вчений запропонував систему заходів з метою збереження вологості методами обробітку ґрунту, снігозатримання та ін. [76].

Вчений одним із перших серед вітчизняних вчених обґрунтовував участь кореневої системи рослин у повітропроникності ґрунту. Його розробки базувались на теоретичних та практичних напрацюваннях німецького агронома А. Розенберг-Липинського (1797–1881), який у 1862 р. видав свою відому працю «*Praktischer Ackerbau in Bezug auf rationelle Bodenkultur, nebst Vorstudien aus der Chemie*» («Практичне землеробство по відношенню до раціональної культури ґрунту із попередніми дослідженнями із хімії»). Ця робота неодноразово перевидавалась та перекладалась різними мовами. У 1876 р. П.А. Костичев переклав її російською під назвою «*Практическое земледелие*», яка, однак, суттєво відрізнялась від оригіналу, адже містила значний обсяг коментарів перекладача.

П.А. Костичев доводив, що основою родючості ґрунту є його структура, яка потребує періодичного відновлення за допомогою чергування глибокого та поверхневого обробітку ґрунту, посіву багаторічних кормових трав та ін. За результатами досліджень він створив чітку систему обробітку ґрунту з урахуванням заходів проти забур'яненості посівів та регулювання водного режиму ґрунту. Ці ідеї стали основою теоретичних розробок І.Є. Овсінського.

Згодом схожі висновки отримав вчений-агроном О.О. Ізмаїльський (1851–1914), який вивчав водний режим чорноземних ґрунтів, опрацював агротехнічні прийоми боротьби з посухою у південних степах України [59].

О.О. Ізмаїльський встановив, що внаслідок розорювання степів і неправильного обробітку степових ґрунтів погіршився їх водний баланс, в результаті цього й частішали посухи. Довів, що покращений обробіток ґрунту степової зони, удосконалення ґрунтообробних знарядь та заходи з регулювання водного режиму шляхом гідротехнічних споруд, заліснення ярів покращить ведення сільського господарства. Серед практичних узагальнень вченого: «...вологість ґрунту залежить не менше від виду і будови ґрунту, ніж від кількості атмосферних опадів; збільшення запасів ґрунтової вологи знаходиться у залежності від умов, що утруднюють стік атмосферної води з поверхні ґрунту, сприяють проникненню цієї вологи в ґрунт, захищають поверхню ґрунту від висихання».

О.О. Ізмаїльський обґрунтував необхідність глибокої оранки, яку вважав одним із важливих засобів у боротьбі з посухою. Також пропагував низку агротехнічних прийомів для збереження вологості: кулісні пари, оранку і боронування впоперек схилів, весняне боронування озимих посівів, мульчування та ін. Звертав увагу на важливість удобрень у боротьбі з посухою. Одним з перших О.О. Ізмаїльський заклав стаціонарні дослідні ділянки з вивчення ґрунтового водного режиму щодо різних станів ґрунтів. У подальшому такі дослідження водного режиму ґрунтів стали широко застосовуватися на дослідних станціях (Полтавська, Одеська та ін.).

У цей період велись гострі дискусії щодо питання глибини оранки, зокрема мілкий обробіток землі відстоював князь В. Кудашев (1846–1916), який протягом 1878 – 1888 рр. на Кириаківському дослідному полі виконав унікальні дослідження з вивчення глибини обробітку ґрунту та впливу органічних добрив. Дослідник першим у вітчизняній агрономічній практиці підійшов до вирішення питання про вплив термінів обробітку та збереження вологи та, як наслідок, на врожайність [26]. У цьому ж аспекті І.Є. Овсінський проводив свої дослідження.

Найвизначніша роль у розвитку агрономічних знань, зокрема ґрунтознавства, належить «батьку науки про ґрунт» – В.В. Докучаєву (1846–

1903). Він довів, що ґрунт є продуктом взаємодії гірської породи, клімату, рослинності та живих організмів. Основою ґрунтоутворення вчений назвав біологічні процеси, які протікають у ґрунті як симбіоз ґрунтового середовища, мікроорганізмів та рослин з супутніми хімічними й фізичними процесами.

Однією з найвидатніших праць В.В. Докучаєва стала публікація «Російський чорнозем» (1883) [42], у якій автор висвітлив походження, хімічний склад, принципи класифікації та методи дослідження чорнозему. Оригінальність підходу вченого полягала у визначенні ґрунту як особливого природного мінерально-органічного утворення. В.В. Докучаєв довів, що для класифікації ґрунтів та їх раціонального використання необхідно враховувати його походження (генезис).

В.В. Докучаєв досліджував природні закономірності зміни і розвитку степів, які призвели до важкого стану степового землеробства. Вчений підтвердив висновок О.О. Ізмаїльського про причини посухи в степу: «завдяки їхньому розорюванню і ущільненню внаслідок випасання стад овець та інших домашніх тварин», тобто йшлося про некомпетентний вплив людини на природу [41]. У цілому, В.В. Докучаєв підсумовував, що розвиток сільськогосподарського виробництва можливий лише за умови серйозного вивчення й покращення природних умов землеробства.

За результатами проведених В.В. Докучаєвим і його учнями досліджень було розроблено науково обґрунтовану комплексну програму боротьби з посухою в чорноземних областях Росії і збереження родючості чорноземних ґрунтів. Програма детально викладена в звіті Особливої лісової експедиції і у 1948 р. була покладена в основу державного комплексного «Плану полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах європейської частини СРСР» [56, С. 243].

У цілому, як вважають сучасники, основна заслуга В.В. Докучаєва полягає у баченні ґрунту як самостійного природного об'єкта та як об'єкта вивчення спеціальної науки. Він намітив методологію ґрунтознавства, методи і

напрями подальших досліджень у науковому і прикладному аспектах (фактори і умови ґрунтоутворення, процеси, класифікацію, закономірності поширення і закони зональності, взаємозв'язку із середовищем, роль часу, оцінку ґрунтів для потреб сільського господарства, зональні системи землеробства, систему раціонального природокористування та ін.). Ідеї вченого безпосередньо вплинули на наукові узагальнення І.Є. Овсінського, про що засвідчив аналіз творів останнього.

Тісний вплив на розвиток агрономії мали дані петрографії. Відомий вчений-петрограф О.П. Карпінський (1846–1936), вивчаючи геологічні явища, наголошував на значенні органічних решток у формуванні ґрунтів. Він склав схему рослин-індикаторів, що допомагала визначити хімічний склад ґрунту та показувала зв'язок поширення не лише окремих видів з геологічним фундаментом. Для І.Є. Овсінського ці відкриття стали фундаментом для розуміння процесів самовідновлення ґрунту, підвищення його родючості.

Помічник і учень Д.І. Менделєєва, а згодом відомий природознавець К.А. Тімірязєв (1843–1920) одним із перших започаткував досліди з культурою рослин у штучних ґрунтах, збудувавши першу теплицю у Петровській академії у 1870 р. Теплиці з штучним освітленням розглядав як інструмент для прискорення селекційних досліджень, спосіб інтенсифікації сільського господарства та ін. Його дослідження спектра поглинання хлорофілу та асиміляції світла рослиною і досі є актуальними під час розробок різних джерел штучного освітлення теплиць. У праці «Землеробство і фізіологія рослин» [204] К.А. Тімірязєв описав будову і вирощування льону, надав методологічні рекомендації застосування цих знань в агрономії. Праця стала першим внеском у становлення напряму екології рослин. Учений детально дослідив не тільки проблеми фізіології рослин, асиміляції рослиною світла, води, поживних речовин ґрунту, добрив, але і проблеми загальної біології, ботаніки, екології тощо.

Учений агроном П.В. Будрін (1857–1939) займався дослідженнями дії мінеральних добрив, організував стаціонарні досліди з метою вивчення сівозмін

і систем удобрення. Виступаючи на VIII з'їзді природознавців та лікарів, який проходив 28 грудня 1889 р. по 4 січня 1890 р. в м. Санкт-Петербург, він вперше доповів про досліди із люпином на зелене добриво у двопільних сівозмінах: жито із післяжнивним люпином та картопля [15]. Був прихильником впровадження посівів люпину на важких дерново-підзолистих ґрунтах, а також пропагував широке впровадження травосіяння. Згодом, за результатами досліджень вперше обґрунтував використання люпину як зеленого добрива для ґрунтів різного механічного складу [16]. У світовій агрономії П.В. Будріна вважають засновником сидеральної системи землеробства, що на початку ХХ століття стала дієвим способом покращення агрохімічних та фізичних властивостей ґрунтів.

Значний поштовх у розвитку нітрифікаційних процесів здійснили вітчизняні вчені П.С. Коссович (1862–1915) та С.М. Виноградський (1856–1953). Важливим для розуміння процесів нітрифікації були експерименти П.А. Коссовича, які довели, що азот із повітря засвоюється бобовими культурами через кореневу систему. Значний поштовх у використанні бобових культур у сівозміні відбувся після наукових відкриттів мікробіолога С.М. Виноградського. Аби обґрунтувати використання для росту живих організмів енергії окислення неорганічних речовин, потрібні були кількісні дані про відношення речовини, що окислюється, до отриманого органічного вуглецю (зараз ці величини отримали назву «константа урожаю»). Як об'єкт вивчення ним було обрано нітрифікацію, бактеріальна природа якої була вже відома завдяки відкриттям Л. Пастера. С. М. Виноградський пішов далі, він підтвердив, що процес нітрифікації йде у дві стадії, та виділив культури бактерій-нітрифікаторів, а у 1894 р. – першу азотофіксуючу бактерію *Clostridium pasterianum* [29]. Таким чином, ці знання дали можливість йому доопрацювати схему колообігу азоту в ґрунті – оскільки відкриті раніше теорії про діяльність денітрифікаторів викликали побоювання, що рослинність гине при вичерпуванні зв'язуючого азоту. Вивчаючи ґрунтову мікрофлору, він розділив всі мікроорганізми, які живуть у ґрунті, на автохтонні (типові) і

алохтонні (зімогенні, розвиток яких пов'язаний зі збільшенням концентрації органічної речовини). Цей поділ виявився придатним для застосування у більшості екосистем. Відкриття С.М. Виноградським хемосинтезу у великій групі ґрунтових мікроорганізмів як паралельного фотосинтезу процесу синтезу органічних речовини в біосфері, а в більш широкому плані використання енергії окислення неорганічних речовин для життєдіяльності, стало епохальною подією в історії науки. Маючи особисті контакти із цим вченим, І.Є. Овсінський був обізнаний з останніми розробками в цій царині науки і активно залучав практичні складники теоретичних розробок.

Підсумовуючи викладене, зауважимо про вислів А.А. Вербіна: «Імена перших російських агрономів, як і їхні праці, залишилися непоміченими в ті часи в Росії. Причиною цього було нехтування всього оригінального, російського в агрономії, рабське копіювання іноземного досвіду і зневага багатющої вітчизняної практики землеробства і оригінальної теоретичної агрономічної думки» [23, С. 238]. Напрацювання таких учених-агрономів як М.І. Афонін, І.М. Комов, А.Т. Болотов, А.В. Советов та інших видатних постатей заклали у другій половині XVIII ст. наукові основи агрономії в Російській імперії та Україні. Значний вплив на розвиток агрономії здійснили напрацювання німецьких вчених А. Теєра, Ю. Лібіха та ін. Разом узяті, вказані агрономічні наукові роботи того часу будувалися на підґрунті природничих наук з урахуванням сільськогосподарської практики. До кінця XVIII ст. працями названих учених було сформовано наукову уяву про землеробство як основну галузь господарювання, закладено основи вчення про системи землеробства, впровадження сівозмін і організації сільськогосподарських територій, розробки заходів проти забур'яненості та ін. Вагомий внесок до побудови різних систем землеробства у XIX ст. доклали вчені-агрономи, хіміки і ґрунтознавці, зокрема А.В. Советов, О.М. Енгельгардт, Д.І. Менделєєв, І.А. Стебут, П.А. Костичев, О.О. Ізмаїльський, В.В. Докучаєв та ін. Їхні напрацювання стали невід'ємною частиною того фундаменту, завдяки якому

вітчизняна агрономія отримала подальший розвиток в XIX ст. і нові імпульси до напрацювань у першій половині XX ст.

2.2. Особливості становища польського населення Правобережжя у другій половині XIX – початку XX століть

Поява на тлі суспільно-політичного, культурного і наукового життя Російської імперії, зокрема Подільської губернії, як одної із губерній Правобережжя, непересічної постаті агронома-новатора Івана Євгеновича Овсінського, якому судилося стати помітним явищем в аграрній науці, було певним результатом розвитку науково-освітнього, громадсько-економічного середовища Російської імперії, польської спільноти Подільської губернії зокрема. Адже, будучи представником цієї національної меншини краю, її шляхетської верстви, на становлення його наукового світогляду, професійної орієнтації, національно-політичних симпатій вплинули ситуаційні чинники, тобто події та умови соціально-економічного життя регіону, в яких формувався учений. Саме через призму впливу особливостей становища польського населення Правобережжя у другій половині XIX – початку XX століть на долю дослідника ми будемо висвітлювати заявлене питання.

Згідно з даними, на 1888 р. населення Подільської губернії становило майже 2,5 млн осіб, що за кількістю та щільністю тримало одне із перших місць в країні – на кожну квадратну версту припадало 104 жителі [30, С. 13], із яких лише 4% населення краю становили поляки. Однак більшість із них представляла дворянський стан, що складало понад 29,9 тис. осіб [35, С. 90]. Про їх вплив у губернії свідчать обсяги земельних володінь та кількість маєтків, які належали полякам. На 1863 р. середній показник землеволодіння серед польських поміщиків по губернії становив 710,8 дес., що, до речі, було найнижчим з числа правобережних губерній.

У пореформений період Правобережна Україна залишалася регіоном великого поміщицького землеволодіння, де зберігався майже винятково аграрний характер економіки та розвивалася легка промисловість, здебільшого харчова. Тому після скасування кріпацтва головним критерієм багатства стала земля. Наміри російської влади зменшити вплив поляків, заявлені ще в попередні десятиліття, отримали законний привід після Січневого повстання 1863 р., коли у сепаратизмі було звинувачено сотні шляхтичів. Головний вектор економічної політики спрямовувався на впровадження низки заходів щодо зменшення частки польського землеволодіння. Це стосувалось лише поміщицького, адже полякам, приписаним до селянського стану (сюди могла входити безземельна шляхта, яка втратила свій статус внаслідок реформ I пол. XIX ст.), дозволялось брати в оренду землю у західних губерніях (до 60 дес. на родину), але за наявності свідоцтва про зайнятість у сільському господарстві за підписом губернатора (25 серпня 1865 р.). Для осіб дворянського походження ситуація була іншою. Спеціальні циркуляри про накладання секвестру на маєтки осіб, які брали участь у Січневому повстанні (25.04.1863 р.), що діяв 10 р., розпочали серію заходів, спрямованих проти впливу поляків у регіоні. Ті самі цілі мав указ про обов'язковий викуп українськими селянами наділів, що перебували в їхньому користуванні (23 липня 1863 р.), який втілювала тимчасова Південно-Західна комісія на чолі з Г. Галаганом. Для зменшення прибутків господарств польських дворян вводився додатковий податок на прибуток від землеволодіння (10% 1864–1868 рр., пізніше, до кінця XIX ст., – 5%). Мотивацією цього заходу були витрати на утримання полонених поляків. Однак реальні цілі ховались у прагненні довести такі господарства до банкрутства. Адже через нестабільність в економічному відношенні поміщицьких маєтків, особливо після скасування кріпосного права, будь-які фінансові навантаження створювали ризики заборгованості, штрафів та збільшення боргів. За висловами Д. Бовуа, це була свого роду «внутрішня повзуча війна» проти польського землеволодіння [9, С. 509].

Ще жорсткіше виглядали такі дії царської влади, коли було введено заборону особам польського походження купувати землі в західних губерніях (10 грудня 1865 р.) [9, С. 497]. Фактично, законодавчо дозволено було лише набувати у власність полякам поміщицькі маєтки шляхом успадкування. Він діяв аж до 1905 р. та служив основною нормативно-правовою підставою для збільшення російського землеволодіння, адже категорично розмежовував за національною ознакою право власності.

Дискредитаційними щодо поляків були правила користування ресурсами Дворянського земельного банку (21 квітня 1885 р.), який надавав позики лише тим особам, які мають право купувати землю. Однак, незважаючи на жорсткі закони у цьому напрямку, польське дворянство, скориставшись недосконалістю законодавства та адміністративного апарату Російської імперії, намагалось зберегти свої позиції у володінні землею, коли широко практикували орендні (часто довготривалі) відносини.

За підрахунками фахівців, у цілому на Правобережжі було конфісковано і продано 144 маєтки площею 150 тис. [9, С. 503]. Станом на 1888 р. серед 3698 поміщиків у Подільській губернії було 1450 поляків, однак із загальної площі приватних земель (1875538 дес.) у їх власності перебувало 57% землі, тобто їм належали найбільші, престижні маєтки. Середня ж площа польського володіння в регіоні становила 737 дес. проти 358 дес. російського [121, 1889, С. 14]. За даними 1890 р., у губернії нараховувалось 1257 маєтків, де власниками були поляки. Найбільше таких маєтків було в Літинському (230), Ямпільському (174) та Кам'янецькому (164) повітах. Однак найбільшою площею землі поляки володіли в Балтському, Ольгопільському, Ямпільському повітах. Важливо відмітити, що Летичівський повіт, в якому знаходився родинний маєток Овсінських, за кількістю маєтків, що належали полякам знаходився на четвертому (!) місці серед усіх повітів губернії (110); за площею земель, що перебували у власності польських поміщиків, він був на передостанньому (43763 дес.) [148]. Це свідчить про те, що тут було характерне малоземельне польське поміщицьке землеволодіння. На підтвердження тези наводимо дані

М. Гульдмана, що вказує на кількість маєтків у повіті площею до 10 дес. в обсязі 86, що було найбільшим показником серед повітів губернії [35, С. 105–110]. Загалом по кількості маєтків, що не перевищували 100 дес., губернія лідирувала серед інших на Правобережжі (377) – таких було більше ніж вдвічі у порівнянні з Київською та Волинською губерніями. Хоча була значна й певна кількість таких, які перевищували 1 тис. дес. – 254 або 1/5 від загальної кількості.

Тому поряд із великим польським поміщицьким землеволодінням традиційно було невелике землекористування, коли управління господарством велось або власником самостійно, залучаючи найману адміністрацію, або здаючи частково чи повністю в оренду фізичній особі чи підприємству (напр. товариству цукрового заводу). Традиційно як орендарі виступали євреї або дрібні землевласники чи безземельна шляхта польського походження, яка становила значну частину населення Правобережжя (понад 50 тис. осіб). Цей прошарок суспільства історично був пов'язаний із господарським функціонуванням латифундій, змушений здобувати освіту, продовжував обслуговувати великі сільськогосподарські підприємства, впроваджуючи новітні прийоми господарювання та активно долучився до революційного руху. До такого прошарку відносився І.Є. Овсінський. Особливість повіту, в якому знаходився його родинний маєток, незначне фінансово-земельне становище родини стимулювали дослідника до покращення свого майнового рівня через оренду (як правило, незаконну, враховуючи його дворянське походження) або через професійну діяльність як управителя маєтків, що і змусило І.Є. Овсінського до такого роду занять, враховуючи невдалу спробу отримати іншу професію, про що піде мова в інших розділах.

У 90-х роках XIX ст. розпочалась нова хвиля утисків, що пов'язано з ім'ям ініціатора цих процесів, генерал-губернатором Південно-Західного краю О.П. Ігнат'євим. Для протидії махінаціям щодо орендування землі було введено заборону на пожиттєву ренту (1891 р.). Заборонялось скуповувати в одні руки частини спадщини, натомість для російського дворянства були цілком протилежні правила, де заборонялось розпорошення маєтностей [9, С. 528].

Поляки іноземного підданства, які володіли маєтностями в Російській імперії, обмежувались у своїх правах на права власності на землю (1891 р.). Аби маєтки не були конфісковані, їх намагались продати. Для цього вдавались до посередників, які мешкали на території губернії, організовували кампанії в пресі, де надавалась детальна характеристика маєтків. Такою діяльністю займався І.Є. Овсінський. Зокрема відома його активна участь у продажу великого маєтку Ластівці-Ісаківці Кам'янецького повіту Подільської губернії, загальна площа якого сягала 26 тис. га [127, С. 1]. Маєток продавався через відомий польський галузевий часопис «Gazeta Rolnicza», який замовив досліднику провести його опис, де особливе значення приділялось його розташуванню до міст та транспортної розв'язки, характеристиці ґрунтово-кліматичних умов, капітальних споруд, перспектив економічного розвитку. В кінцевому рахунку маєток було продано представникам російського дворянства [79, С. 264].

Прагнення О.П. Ігнат'єва досягти успіхів у деполонізації краю проявились у неофіційному застосуванні в краї обмеження поляків у правах успадкування, що почав застосовуватись з 1893 р. Вже на 1896 р. частка польської земельної власності в Подільській губернії скоротилась до 51,9%, хоча ця цифра перевищувала показники інших двох губерній Правобережжя [9, С. 531–532]. Призупинення падіння показників польської земельної власності відбулось лише з 1899 р., коли було дозволено малоземельній шляхті купувати землю, що було пов'язано із низкою факторів (недороди, селянські та чиншові виступи тощо).

Таким чином, протягом другої половини ХІХ ст. частка польської земельної власності скоротилась, однак позиції польської шляхти в цьому питанні все одно залишались беззаперечними. Внаслідок постійних утисків у поземельному питанні серед поляків формувалась своєрідна сакралізація землі та власності на неї. Це підтверджують дані про кількість польських землевласників, які мешкали у своїх маєтках – на противагу російським, які лише ними володіли, воліючи більше перебувати в містах. Це, на думку

дослідників, пов'язано з тим, що в останніх бракувало патріархальної прив'язаності до сільського життя, характерної для польських поміщиків, ототожненням набутої землі з батьківщиною [9, С. 537].

Постійні перевірки фінансової звітності польських землевласників, у зв'язку із податковим тиском, спонукала до активізації підприємницької діяльності серед них. З одного боку, це призводило до посилення експлуатації українського населення, природних та земельних ресурсів. Для отримання обігових коштів непоодинокими випадками було закладання лісових масивів під заставу, а згодом і під вирубку, що змінювало агроландшафт краю. З іншого боку, нерівні умови господарювання між землевласниками різних етнічних спільнот, спричинені пільговою урядовою політикою Російської імперії щодо російських землевласників, вимагали переходу до інтенсивних форм господарювання – запровадження нових на той час агротехнічних знань, селекційних напрацювань, сільськогосподарської техніки.

Загалом, при загальному зменшенні польських земельних володінь економічний вплив польських землевласників не зменшився, адже протягом II половини XIX ст. неухильно зростала ціна на землю (у 10 разів), хоча у порівнянні з Австро-Угорщиною ціна на землю в губернії була в 10 разів меншою. Причина цього була не стільки в економічних чинниках, скільки у соціальних – продуктивність праці зростала у незначних обсягах, ціни на зерно невпинно падали, тоді як катастрофічних темпів набувала тотальна нестача земельних ресурсів, спричинена збільшенням народжуваності після скасування кріпосного права. Тому при правильній організації виробничого процесу збагачення великих землевласників тільки збільшувалось. Це, у свою чергу, дозволяло нагромадити значні капітали, особливо це було характерне для великих підприємств аграрного спрямування, що дозволяло інтенсивно користуватись закордонними зразками техніки.

В зв'язку із відсутністю якісної вітчизняної техніки, особливим попитом користувалась відповідна продукція іноземного походження – німецькі та англійські сільськогосподарські машини (плуги конструкції Р. Сакка,

Р. Рамсона та ін.). Лише у 1875 р. до Російської імперії було ввезено 250 тис. пудів обладнання [36, С. 163]. Для ефективного обслуговування техніки нерідко запрошувались фахівці, часто іноземці – німці або чехи, які виступали як консультанти у питаннях інтенсифікації в аграрній сфері. Адже рівень агротехнічних знань західноєвропейських територій був набагато більший, ніж у Російській імперії. Цій співпраці сприяла наявність у губернії значних поселень колоністів, які приносили з собою у регіон нові технології вирощування сільськогосподарської продукції. За даними на 1861 р., в числі жителів Поділля нараховано 466 осіб-колоністів, 825 – вихідців з-за кордону та 2610 – іноземців [53, Арк. 80]. Заходи царської влади щодо обмеження пільг іноземним поселенцям у Царстві Польському, проведених як наслідок Січневого повстання 1863 р., зумовили наплив колоністів до губернії. Офіційна статистика фіксує на 1871 р. більше 4 тис. таких осіб [32, С. 12].

Це створювало певну конкуренцію на кадровому ринку управителів маєтків серед представників місцевого населення та іноземців і колоністів, а також значні махінації щодо продажу сільськогосподарської техніки серед численних дистриб'юторів. Зокрема у своїх роботах про це говорить І.Є. Овсінський, якого обурювало «сліпе» поклоніння авторитету іноземних товарів та послуг, які зачасту виявлялись непрофесійними або не підходили під місцеві виробничі умови [124]. Розуміння процесів ізсередини підштовхувало дослідника до висловлювань на адресу недоброякісного німецького обладнання, їх торгових представників і, в цілому, до засилля німецькими колоністами управління у великих сільськогосподарських підприємствах. Незнання цих особливостей у теоретиків аграрної науки – такі твердження викликали нерозуміння та критику дослідника (С.М. Богданов) [11]

Концентрування капіталу дало можливість розширювати структури аграрних підприємств, створюючи в конгломераті із виробництвом сільськогосподарської продукції ще й переробні підприємства, тим самим збільшуючи можливості для її збуту та підвищуючи прибутковість. Для прикладу, на території величезного Теплицько-Ситковецького маєтку

О. Потоцької, який розміщувався на території кількох районів сучасної Вінницької області, ще у 40-х рр. XIX ст. було створено цукровий завод, який додатково приносив прибуток власникам від 45 до 1655 тис. руб. [90]. Розвиток капіталістичних відносин, прискорений скасуванням кріпосного права, сприяв трансформації основ управління таких маєтків та виробничої спеціалізації. Зокрема господарства такого типу спеціалізувались на незмінному вирощуванні цукрового буряку.

Спеціалізація аграрного виробництва щодо вирощування цукрового буряку та зернової продукції (особливо пшениці) була закладена ще на початку XIX ст., що певним чином гальмувало запровадження інших сільськогосподарських культур у масштабах товарного виробництва. Для підвищення продуктивності великі землевласники інтенсивно почали використовувати мінеральні добрива, започатковували сівозміни, проводили інтродукцію закордонних сортів сільськогосподарських культур. З іншого боку, це давало поштовх для створення власного наукового продукту, стимулюючи до творчих пошуків як власників, так і фахівців, що працювали на них. За даними дослідників, на території Подільської губернії з 70-х рр. почали функціонувати приватні сільськогосподарські науково-дослідні установи, які займались селекційною роботою із цукровим буряком (Б.С. Старорипинський, Л.Ф. Вальков, А.А. Мас). До кінця XIX ст. вже нараховувалось 27 насінневих господарств, які провадили селекцію та сортовивчення низки сільськогосподарських культур, крім вже згаданого цукрового буряку, ще й з колосовими [72, С. 57]. Слід зазначити, що серед тих, хто брав участь в організації приватних сільськогосподарських дослідних установ на Поділлі, велика частка припадає на польських землевласників – до 75%, що пов'язуємо не лише із економічними чинниками. Вплив «моди» на зразкові господарства, що стимулювалось як державними органами, так і громадськими об'єднаннями, можливість себе репрезентувати серед місцевої спільноти чи навіть всеросійської та світової в умовах обмеження громадсько-політичних прав, про що мова піде згодом, позначився на активності організаційних процесів у галузевому дослідництві.

Поряд із знаними та висококваліфікованими спеціалістами в цьому напрямку аграрної науки дослідні проводили аматори-дослідники, що не мали фахової освіти. Однак, загальний рівень підготовки, спілкування із закордонними науковцями, особливо через т. зв. «польські контакти» (емігранти польського походження, родинне коло тощо), можливість подорожувати, наявність великих бібліотек у власних маєтках як ознака заможності – все це стимулювало пробувати свої сили у науково-дослідному процесі прогресивних господарів. До числа таких новаторів відносимо І.Є. Овсінського, який, не маючи академічної освіти, однак володіючи неабиякими здібностями, одним із перших у регіоні розпочав дослідні щодо впливу обробітку ґрунту та способів сівби на урожайність сільськогосподарських культур з другої половини 70-х років XIX ст. у власному маєтку в с. Кальна Деражня Летичівського повіту Подільської губернії.

Наприкінці XIX – початку XX ст. активізуються розробки в напрямі зоотехнії та помології, що було пов'язане із розвитком промислового тваринництва та плідівництва в регіоні. Загалом, на 1917 р. в губернії вже нараховувалось більше 200 сільськогосподарських науково-дослідних установ різної форми власності. В цьому ключі І.Є. Овсінський теж долучився до вивчення наукових основ ведення садівничої справи, засновуючи помологічний сад, де проводив дослідні із вивчення місцевих сортів та акліматизацією іноземних, різних технологічних процесів вирощування плодкових культур.

Варто відзначити, що антипольська національна політика царизму на Правобережжі мала значно вагоміші успіхи у політичному та національно-культурному житті, ніж в економічній сфері. Тут діяли обмеження у розвитку польської мови, освіти, культури.

В першу чергу, самодержавство з метою русифікації краю активізувало діяльність у питанні обмеження вживання польської мови у навчальному процесі. З 1864 р. діяли заборони на продаж польських букварів та керівництв для викладання польською мовою [146, Арк. 3]. Доступ поляків до освіти національною мовою був заборонений. Згідно з циркулярами Міністерства

народної освіти існуючі в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю [224]. Генерал-губернатор Південно-Західного краю О. П. Безак у травні 1865 р. надіслав циркуляр, у якому кваліфікував школи, в яких викладання велося польською мовою, «оплотом польської пропаганди» [82, С. 209]. А отже, ті послаблення, які надав цар Олександр II у 1855 р., коли дозволив викладання польської мови в кількох гімназіях і школах (Біла Церква, Немирів, Рівне, Житомир, Київ), що залишились під наглядом благонадійних аристократів (Браницькі, Потоцькі, Любомирські), були скасовані. На противагу урядом ставилось завдання «по упрочненні народного образования на русских началах», відкриваючи в трьох губерніях 11 нових чоловічих прогімназій, надання стипендій найкращим учням, державна допомога росіянам для відкриття приватних навчальних закладів тощо [9, С. 404]. У цих умовах почали відкриватись таємні школи при римо-католицьких костелах. Такі школи існували при Жванецькому, Тульчинському, Ободівському, Мурафському, Турчинському костелах. Про діяльність цих шкіл нам відомо в зв'язку із їх викриттям та гучними справами щодо священнослужителів, за участю яких ці навчальні заклади існували. Однак, незважаючи на репресивну політику з боку царської влади, процес функціонування польських шкіл при костелах продовжувався. Так, у Подільській губернії впродовж 1911-1912 рр. було припинено діяльність 69 таких польських шкіл [49, С. 171–172]. Така школа існувала при костелі м. Деражня Летичівського повіту під керівництвом місцевого священника Пруського. У 1868 р. вона була викрита [17, С. 212]. Ми припускаємо, що І.Є. Овсінський міг навчатися там, адже лише після 1868 р. він вступив до Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, і його одразу зараховують до 3 класу [160, Арк. 22, 24 зв.].

Крім того, у цьому краї діяли суворіші обмеження щодо навчання дітей-католиків. Зокрема на 1869 р. у південно-західних губерніях у середніх навчальних закладах навчалось лише 27% католиків, на противагу північно-західним, де їх кількість становила 47% [9, С. 702]. На фоні заборон виїзду для навчання в інші місцевості, це виглядало як свідоме обмеження польської

молоді у кар'єрному посуванні. Із 1868 р. генерал-губернатором було прийнято розпорядження й про особливий дозвіл на ведення приватних уроків польської мови [82].

Витіснялась польська мова й із офіційного обігу через заборону користування у державних структурах, ведення діловодства навіть у приватних підприємствах, уряд докладав чимало зусиль для протидії її вживання й у побуті (контроль за студентами та учнями у позаурочний час, за служницями тощо).

Під забороною було і польське друковане слово, де особливий контроль, крім навчальної літератури, ще й за календарями. Навіть друкування оголошень у газетах теж мало здійснюватися лише російською мовою. Це пояснює, чому І.Є. Овсінський, написавши свої роботи польською, міг їх надрукувати лише на сторінках періодики, що видавалась у Варшаві.

Небезпечно було також провозити в Україну польські друковані твори, а також спілкуватися з польськими емігрантами за кордоном, не дозволялось зберігати тексти польських пісень, зображень атрибутів національної культури, національно-патріотичних символів [225, Арк. 10]. Жертвою таких утисків став І.Є. Овсінський, коли його було арештовано за зберігання «кліше» медалей, виготовлених на честь Січневого повстання, та заслано до Архангельської губернії на 5 років [188].

Доступ до вищої освіти поляків Поділля теж обмежувався. Відсутність у губернії закладу такого рівня передбачала розгляд як потенційного для отримання академічного вишколу – Університет ім. Святого Володимира у Києві. Однак після повстання 60-х років наростала антипольська хвиля реакції влади, особливо щодо контролю за студентським середовищем, коли було введено додаткові обмеження щодо права поляків навчатись у цьому університеті. Адже традиційно цей заклад, як тоді називали, мав т.зв. «польський характер» – більше половини студентів були польського походження. Вони активно об'єднувались у різні студентські гуртки, які викликали у влади занепокоєння. Зокрема, як цитує Д. Бовуа у своєму звіті за 1865-1866 рр., помічник попечителя Київського навчального округу,

О.П. Ширинський-Шихматов зазначає: «Не можна не передбачити, що ці обставини відгукнуться великою шкодою для загальноросійських інтересів краю, ще недостатньо зміцнених та об'єднаних, аби власною вагою дати успішну відсіч ворожим впливам» [9, С. 701]. Саме за його ініціативою було введено відсоткове обмеження, яке сягало 20%, куди було включено ще й вільних слухачів [157]. Так, на 1875 р. при загальній кількості студентів в університеті – 666 осіб поляків було лише 133. Доступ до столичних університетів був ще проблематичнішим – там діяли обмеження у 10 %. Тому не дивно, що І.Є. Овсінський їде до іншого, географічно найближчого вишу – Імператорського Новоросійського університету.

Дискримінаційна політика щодо поляків проявлялась щодо призначення чиновників. Існувала ціла низка інструкцій різних років про заборону приймати на службу їх у поліцію, на посади мирових суддів, судових приставів, нотаріусів, судових стряпчих, на керівні посади учбових закладів, інспекторів гімназій, вчителів окремих предметів, які були стратегічними в процесі русифікації краю – історії, російської словесності, де перевагу надавали знову ж таки росіянам. А у 1885 р. вийшла заборона про прийняття осіб польського походження на державну службу [147]. Важливо відзначити, що ці заходи проводились при одночасній протекціоністській політиці щодо російських чиновників, аби заохотити їх приплив на роботу у т.зв. «західні» губернії. Зрозуміло, що за таких умов польському дворянину І.Є. Овсінському не було можливості розраховувати на будь-яку посаду в державних інституціях.

Держава, намагаючись контролювати польську спільноту Правобережжя, всіляко намагалась обмежити її право на об'єднання. Навіть створення товариств економічного спрямування, метою яких було об'єднання зусиль та ресурсів для відстоювання власних виробничих інтересів та позиціонування себе у імперському суспільстві, з різних причин гальмувались. Підтверджує це історія започаткування Сільськогосподарського товариства західних губерній, яке планував створити комітет з представників Київської, Подільської та

Волинської губернії у 1860 р. [52, Арк. 30]. Але після подій Січневого повстання 1863 р. мова не йшла про існування подібного об'єднання.

Лише у 1876 р. було дозволено легалізувати Київське товариство сільського господарства, створене за зразком Варшавського. І хоча воно було загальностановим, більшість складала великі землевласники Правобережжя. Тому, зважаючи на відсоток польського землеволодіння у краї, зрозуміло, що серед його членів переважали поляки, хоча очолювали його завжди росіяни (князь М.В. Репнін).

Довгий час це було єдине місцеве сільськогосподарське товариство, в рамках якого господарі правобережних губерній могли обговорити та вирішити проблеми галузі. Через 20 років таке ж об'єднання було створено для господарів виключно Подільського краю – Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Лише в кінці XIX ст. у регіоні почали відкриватись відділення спеціалізованих галузевих товариств всеросійського значення (плодівництва, шовківництва, рибництва та риболовства тощо).

Товариства ініціювали видання періодичних органів, проведення з'їздів, курсів, виставок, колективних та показових дослідів, ініціювали створення галузевих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Товариства проводили спеціальні природознавчі дослідження із різних аспектів аграрної галузі (грунтознавчі, стану розвитку тваринництва, плодівництва, шовківництва, бджільництва), описи маєтків, для популяризації діяльності кращих господарств. Тому для господарів, а тим паче дослідників, було важливо стати членом таких товариств, отримати визнання серед професійної спільноти, представити свій науковий чи комерційний продукт для подальшої реалізації.

Фактично, в умовах відсутності повноправних земських органів, які в інших регіонах взяли на себе вирішення питань місцевого життя, на Правобережжі довгий час таку роль відігравали громадські об'єднання. Для польської спільноти ці товариства стали чи не єдиним місцем для легальної реалізації громадсько-політичних амбіцій. З іншого боку, об'єднуючи зусилля у рамках цих товариств, лобіюючи свої інтереси, поляки спромоглись краще

прилаштувати свої підприємства до потреб ринкової економіки, впроваджуючи новітні досягнення аграрної науки. Участь у такого роду товариствах І.Є. Овсінського стало також визначальним у його творчій долі.

Таким чином, події 1863–1864 рр. сприяли посиленню репресивної та русифікаторської політики щодо поляків у регіоні. Суть її полягала у зменшенні їхнього впливу в різних сферах життя: наступ на польське землеволодіння, політичні права, обмеження у галузі культури, мови, релігії. Однак розвиток капіталізму дозволив великим польським землевласникам утримати міцні економічні позиції. Водночас, значну частину населення Правобережжя (понад 50 тис. осіб) становила безземельна або малоземельна шляхта польського походження, до якої належав І.Є. Овсінський. Цей прошарок суспільства історично був пов'язаний із господарським функціонуванням латифундій, продовжував обслуговувати великі сільськогосподарські підприємства, впроваджуючи новітні прийоми господарювання, та активно долучився до революційного руху. Умови, в яких формувався І.Є. Овсінський як представник польського народу, наклали відбиток на життєвий і творчий шлях вченого, обмеживши його можливості реалізувати себе повною мірою.

2.3. Формування наукового світогляду, етапи дослідницької діяльності І.Є. Овсінського

Іван Євгенович Овсінський походить із дворянської родини польського походження Овсінських, які підтвердили своє шляхетське походження у 1855 р. та були занесені до списку дворян Подільської губернії [183, Ч. 2, С. 132]. По батьківській лінії його дідом був відставний капітан Російської армії Матвій Овсінський та бабцею – Вікторія, у дівочтві Регульська. По материній лінії його дідом був дворянин Яків Янчевський та бабця Юстина, у дівочтві Моргульц. Батьки І.Є. Овсінського – Ангельберт-Готфрід-Єугеніум Овсінський, 1822 р.н., з м. Кам'янець-Подільський, колезький реєстратор, та Михайлина Янчевська,

1824 р.н., із с. Кальна Деражня Летичівського повіту Подільської губернії прийняли обряд вінчання у Кам'янець-Подільському кафедральному соборі 20 листопада 1852 р. [107]. Посада колезького реєстратора як нижчий чин чиновника 14 класу в Російській імперії, згідно із Табелем про ранги, надавав право до видання маніфесту 11 червня 1845 р. на особисте дворянство, а згодом – тільки на почесне громадянство. Родина була не надто заможною, про що свідчить посада, яку обіймав батько. Це підтверджують відомості, які надає І.Є. Овсінський у своїй праці «Місце під сад» (1897), де він згадує, що батько, крім служби та ведення господарства у власних маєтках, орендував млин у с. Гуті-Мординській Летичівського повіту [271]. Іван Євгенович Овсінський, згідно із записом у Метричній книзі кафедрального костелу м. Кам'янця-Подільського, народився 27 січня 1855 р. Обряд хрещення, під час якого надано подвійне ім'я Іван-Матвій, ймовірно на честь діда, було проведено 12 лютого 1855 р. Його хрещеними були титулярний радник Стратон Гдовський та Антоніна Стефановичева. Присутніми при обряді були губернський секретар Франц Вільчевський та Гальбіна Зелінська [105]. Скоріш за все, він був другою дитиною у родині, адже на момент підтвердження дворянства у 1855 р. було вже зафіксовано у цій родині ще й дочку, Марію-Вікторію. Згідно з цими архівними даними, спростовано версію, подану у біо-бібліографічному словнику «Діячі революційного руху в Росії: від попередників декабристів до падіння царизму», де вказано, що дата народження є приблизно 1856 р. [38, Вип. 3. С. 1070]. Ці неточні дані переносились впродовж наступних років у всі публікації, присвячені І.Є. Овсінському. Родовід дослідника узагальнено та подано у вигляді схеми (*Додаток В*).

Одним із родинних маєтків було с. Кальна Деражня Летичівського повіту, посаг матері І.Є. Овсінського. Це село розташовувалось у 7 верстах від містечка Деражня, що було осередком польської та єврейської спільнот. Інший маєток, в с. Савинці Кам'янецького повіту, був власністю батька [84, Арк. 33]. Роки дитинства новатора співпали із впровадженням селянської реформи 1861 р. та викупними операціями селянства для одержання землі, внаслідок чого маєток

Овсінських значно скоротився. Невелике господарство не приносило бажаних прибутків, а, отже, вимагало від власників запровадження інтенсивних методів господарювання, залучення фахівців для ефективного ведення родинної справи. Такі сподівання покладались на продовжувача роду – І.Є. Овсінського.

Початкову освіту Іван Євгенович міг отримати домашню, зважаючи на традиції того часу та на дані його біографії, які свідчать, що він був одразу зарахований до 3-го класу Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, де одразу проявив себе відмінником [160, Арк. 22, 24 зв.]. Ще одним припущенням щодо початкової освіти дослідника є версія, про її одержання при таємній школі при костелі м. Деражня Летичівського повіту, яка діяла до 1868 р., дати його вступу у гімназію [17, С. 212].

Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія була однією із двох навчальних закладів такого типу, що діяли у 60-70-х рр. ХІХ ст. у всій Подільській губернії (ще існувала Немирівська). Середній навчальний заклад у губернському місті почав функціонувати із 1833 р. як Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, яка отримала статус губернської і називалась «Подільською». Згідно з архівними даними, зокрема відомостями про внесення платні за навчання учнів гімназії за 1868-1971 рр., підготовлених інспектором гімназії О.Д. Тулубом, Іван Овсінський розпочав навчання в гімназії із 1869 р. і був одразу зарахований до 3 класу [160, Арк. 22, 24 зв.]. Отже, він вже мав певний рівень підготовки. Дані, подані у подібних документах за наступні роки, підтверджують його навчання у 5-7 класах [160, Арк. 27; 187, Арк. 36]. Згідно з відомостями про рух учнів у 1874 р., учень Іван Овсінський 5 червня цього ж року вибув із гімназії [186, Арк. 60; 156, Арк. 92]. Таким чином, з'ясовано, що І.Є. Овсінський навчався у Кам'янець-Подільській гімназії протягом 1869-1974 рр.

Роки навчання І.Є. Овсінського припали на період жорсткої реакції царської влади на Січневе повстання 1861-1863 рр., коли посилилась політика щодо усунення поляків від активного життя на Правобережжі. Така політика передбачала перетворення Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії на оплот русифікаторської політики в регіоні. Зокрема у закладі особлива увага

приділялась викладанню російської мови. Тому тут працювали одні з найкращих вчителів свого часу. Так, у 1865-1868 рр. учителем російської мови та логіки був П.Г. Житецький (1836-1911), у майбутньому український мовознавець, лексикограф, член Петербурзької АН (1898). Але варто говорити й про посилений контроль за дотриманням «мовного режиму». Адже для владних органів було вкрай важливим насадження «російського» духу в польськомовному середовищі учнів. Згідно з розпорядженням попечителя Київського навчального округу від 12 серпня 1865 р. не тільки в стінах гімназії, а й на квартирах учні мали розмовляти винятково російською мовою. Санкціями за недотримання цієї вказівки було виключення із числа учнів. Так, відомий приклад, коли у 1865—1866 навчальному році з 150 гімназистів-католиків 25 учнів-католиків були покарані за ведення розмов польською мовою. Загалом, як слушно зауважує Д. Бовуа, у всіх зрусифікованих гімназіях відбувся такий собі симбіоз польської та російської культур лише в когорті тих студентів, які входили до складу шкільних гуртків ліворадикального спрямування. Воно мало дуже притягальну силу, яка відчувалась у багатьох учасників шкільного процесу, адже таким чином у студентське середовище просочувався ідеал універсалізму, однаково чужий як урядовій Росії та її казенним закладам, так і польським садибам [9, С. 717].

Серед випускників гімназії зазначених років відносимо цілу плеяду видатних людей, які залишили помітний слід у природничих науках. Одним із випускників 1871 р. був у майбутньому відомий зоолог, організатор української науки П.М. Бучинський (1852-1927). Тоді ж навчалися О.О. Михальський (1854-1904), відомий у майбутньому геолог, стратиграф та палеонтолог, та В.П. Курчинський (1855-?), кандидат природничих наук, екстраординарний професор фізіології Університету св. Володимира у Києві. В гімназії в цей період навчався відомий революціонер Г.О. Мачтет (1852–1901) [50].

Значну роль у навчально-виховному процесі закладу відіграла його бібліотека, яка успадкувала книжковий фонд більшою мірою від Подільської гімназії, що діяла у Вінниці у 1804-1831 рр. У 60-х роках XIX ст. бібліотека вже

поділялась на фундаментальну та учнівську й нараховувала загалом більше 7 тис. назв. За свідченням директора фундаментальної книгозбірні, на 1882 р. більшість видань була латиною та польською мовами. Важливим нововведенням того часу була організація з 1867 р. краєзнавчого фонду, який на кінець 60-х років нараховував 56 назв [1].

Згідно з архівними даними, успішність І.Є. Овсінського під час навчання була гарною. Він вчасно та на позитивні оцінки здавав іспити і був переведений у наступні класи [149, Арк. 29; 153, Арк. 92 зв.]. За особливі успіхи в навчанні у 5 класі він був відзначений похвальним листом та книгою у подарунок [150, Арк. 13 зв.]. Крім того, рішенням педагогічної ради гімназії, враховуючи особливі успіхи у навчанні, позитивні відгуки щодо його поведінки, йому було дозволено із 5 класу займатись репетиторською діяльністю як у стінах гімназії, так і в приватних будинках [152, Арк. 33 зв.; 151, Арк. 23]. Лише сімейні трагедії (за нашими припущеннями, смерть батька) змусили його, будучи учнем 7 класу, перервати навчання та не отримати атестат зрілості [156, Арк. 92; 186, Арк. 60;].

Таким чином, освітнє середовище гімназії формували світогляд, громадські контакти майбутнього вченого, які визначали його дослідницькі інтереси. Наступні кілька років (1874-1877 рр.) він мешкає у своєму родовому маєтку із матір'ю, вдовою Михайлиною Овсінською, про що є свідчення, подані у свідоцтві поліцейного пристава Летичівського повіту [133, Арк. 3]. Цей документ був свого роду рекомендацією, яку надавав представник державної влади для вступу молодого людини до університету. Згідно з цим листом, І.Є. Овсінського охарактеризовано як людину, що «дел за собою никаких не имеет, поведения весьма хорошего, образа мыслей и направлений благонамеренных», тому на виїзд його до м. Одеси та вступ його до Новоросійського університету «местных препятствий не имеется» [133, Арк. 3].

При виборі подальшого навчання природним варіантом мав стати Університет ім. Святого Володимира у Києві. Однак, 20% квота, яка існувала для поляків, давала мало шансів на вступ, особливо враховуючи відсутність

гімназійного атестату. Обмеження у 10 % щодо поляків, які діяли у столичних ВНЗ, фінансова скрута, в якій опинилась родина в зв'язку із смертю батька, лишала єдиний варіант – найближчий географічно, Імператорський Новоросійський університет – відносно новий виш, відкритий у 1865 р. в Одесі на базі Рішельєвського ліцею. Згідно з архівними даними, І.Є. Овсінський у 1877 р. подає «Прошение» на ім'я ректора університету про зарахування його до університету. На той час тут діяло лише 3 факультети – історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний (тоді як в інших був ще й медичний). Патріотично налаштований юнак, вихований на традиціях польських романтиків, волів вивчати літературу, історію та філософію, тому обрав історико-філологічне відділення, де польське студентство не підлягало такому жорсткому контролю як у Києві [133, Арк. 1]. Свідченням навчання у Новоросійському університеті є примітка на «Прошеении» на ім'я ректора університету про його зарахування у число постійних слухачів. Важливо відмітити, що у переліку документів, які подавав І.Є. Овсінський, крім даних про народження, він подав довідку, яку надав йому провізор Пржестринський від 19 вересня 1877 р., яка засвідчувала, що на 1877 р. І.Є. Овсінський працював у нього в аптекарському магазині в Одесі, що розміщувався на розі вулиць Олександрівської та Великої Арнаутської [133, Арк. 2].

Однак ці архівні дані суперечать інформації, вміщеній у біо-бібліографічному словнику «Діячі революційного руху в Росії: від попередників декабристів до падіння царизму», де вміщено інформацію із т. зв. «Довідок», картотеки III Відділення (політичний розшук) Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. Згідно з цими даними, І.Є. Овсінський у 1874 р., будучи студентом історико-філологічного відділення Новоросійського університету, разом із вчителем Самуїлом Музиченком [38, Вип. 3, С. 980–981] та дворянином із Летичівського повіту Станіславом Маркевичем [38, Вип. 3, С. 882] був затриманий за зберігання та розповсюдження незаконної літератури. Поки тривало слідство, І.Є. Овсінський утримувався у Летичівському тюремному замку з 10 жовтня 1874 р. по 12 лютого 1875 р. І лише 11(27) вересня

1875 р. було винесено вирок – тюремне ув'язнення на 4 місяці. Не отримавши офіційного диплома про освіту, судом не було накладено офіційних обмежень на заняття тою чи іншою діяльністю на противагу його побратимів. Так, негласну заборону на викладання роботи отримав С. Музиченко, коли з грудня 1877 р. по Міністерству народної освіти було видано розпорядження щодо недопущення його до педагогічної роботи [38, Вип. 3, С. 981]. Згідно з даними словника, основним звинуваченням щодо І.Є. Овсінського було зберігання твору під назвою «Вперед». За нашими припущеннями, це міг бути революційний неперіодичний журнал «Вперед!», який почав друкуватися у 1873 р. під загальною редакцією відомого російського революціонера-народника П.Л. Лаврова (1823-1900) та за ініціативою та підтримкою українського соціаліста С.А. Подолинського (1850-1891), лікаря, соціолога, економіста та публіциста. На сторінках цього журналу пропагувались ідеї утопічного соціалізму, а головне завдання видання зводилось до того, аби сприяти підготовці народного повстання шляхом впливу на народ різними способами і, перш за все, пропагандою. Тому у кожному номері було вміщено статті викривального змісту щодо політики царської влади, а головною тезою була ключова роль народних мас у революційному процесі. Особливу увагу на сторінках видання приділялось економічним питанням, де критикувалась селянська реформа. Одним із доказів на підтвердження припущення, що у справі І.Є. Овсінського може бути саме це видання, є те, що воно активно поширювалось серед прогресивно мислячої молоді та фігурувало майже в усіх політичних процесах тих років. Ідеї народництва, які пропагував цей журнал, надихали молоде покоління того часу, адже давали надію на зміни у суспільстві шляхом впливу «критично мислячої особистості», тобто інтелігенції на селянство як носія «вищої життєвої мудрості». На початку 70-х рр. XIX ст. активно починає поширюватись т.зв. «ходіння у народ» інтелігенції, що передбачало просвітительство селянства через організацію соціалістичних суспільно-господарських осередків на селі. Головною метою цієї роботи мали бути заклики та підбурювання до бунту проти уряду. За офіційними даними,

«ходінням» на початок 1874 р. було охоплено 51 губерній Російської імперії [207, С. 42]. На українських землях найактивніше діяли центри поширення народницького руху у Києві (чайківців (1872-1874), Київська Комуна (1873-1874), у Харкові, Миколаєві та Одесі. Одеську групу із 1872 р. очолив Ф.В. Волховський (1846-1914), визначний український діяч російського та міжнародного революційного руху. До цієї групи входило 115 осіб. Ф.В. Волховський у 1872 р., будучи секретарем міської думи, спільно із студентом Новоросійського університету С.Л. Чудновським (1849-1912), який підробляв у редакції «Одесского вестника», випускали щотижневий рукописний журнал «Вперед!». Саме С.Л. Чудновський підшукував співробітників для лавровського журналу та відповідав за розповсюдження і транспортування цього журналу Російською імперією [38, Вип. 4, С. 1972-1976]. Діяльність народників не залишилась не поміченою поліційними органами, а з травня 1874 р., коли у Саратові була розкрита всеросійська явочна квартира та до рук жандармів потрапили десятки адрес і шифрів, влада «напала на слід» великої кількості гуртків, що дозволило організувати всеросійську облаву, яка охопила до 8 тис. осіб. Почались масові арешти проти народників, яких звинувачували у розповсюдженні забороненої літератури, підбурюванні селян проти пануючого режиму тощо. [163] Згідно з даними, вміщеними у довіднику, за ґрати потрапили сотні активістів, серед яких опинився І.Є. Овсінський. Подібна доля спіткала ровесника І.Є. Овсінського, відомого в майбутньому ученого-помолога, фундатора наукового садівництва в Україні Л.П. Симиренка (1855–1920). Він також, будучи студентом Новоросійського університету, був заарештований за розповсюдження забороненої літератури, пропагування революційних настроїв, приналежності до революційних гуртків [38, Вип. 3, С. 1455–1457].

За іншою версією, виданням, за яке затримали І.Є. Овсінського, могла бути поема «Вперед» (пол. «Naprzód!») Юліана Охоровича (пол. Julian Ochrowicz) (1850-1917), що вийшла друком у 1873 р. під псевдонімом Юліан Мохорт (пол. Julian Mohort) та стала маніфестом польських позитивістів варшавського

напрямку. Ця течія, що запанувала в 70-х рр. ХХ ст. серед польської прогресивно налаштованої шляхти та інтелігенції, носила суспільно-політичний характер та знаходилась у контексті репресій, що посилювались після 1863 р. Позитивісти пропонували збереження економічних і громадських позицій, т.зв. «органічна праця». Польські позитивісти виходили із позиції сприйняття існуючих соціально-політичних відносин і тієї політичної ситуації, в якій опинились польські землі, але закликали до співробітництва усіх передових умів в ім'я вдосконалювання суспільства через економічне піднесення польських земель. «Органічна праця» повинна була супроводжуватися «роботою біля основ» — просвітительською діяльністю польської інтелігенції, її сприянням вихованню й освіті народу. Позитивісти пропагували ідею, що єдиною можливістю досягнення господарських, суспільних та політичних цілей шляхом еволюції та поступу є повне відкидання методів збройної боротьби. Активізація суспільної та економічної діяльності розглядалися як вагомий чинник модернізації суспільства, що в перспективі мало стати передумовою відновлення польської державності [18, С. 230]. Отже, в умовах жорстокої політики царизму щодо деполонізації Правобережжя, яка перешкоджала будь-якій суспільній активності, культурно-просвітницька діяльність поляків регіону перетворювалась на єдиний канал трансляції національних інтересів і прагнень. Особлива увага «органічників» була спрямована на пропагування нових природничих знань, форм господарювання, аби покращити економічну ситуацію серед польських землевласників, особливо дрібних. Принциповими гаслами цієї ідеології були наука і поступ, знання і виховання, рентабельність і продуктивність. Зокрема поема Ю. Охоровича була названа публіцистом, та ще одним ідеологом позитивізму – А. Свеноховським (пол. Aleksander Świątochowski) (1849-1938) – «Позитивна ода молоді» [304, С. 88]. Одними із її рядків були заклики: «*My chcemy walki – lecz nie tej krwawej, [...] My chcemy walki – co kraj oświeci...*» (*пер. авт.* – «Ми бажаємо бійні, але не кривавої [...] Ми бажаємо боротьби, яка просвітить країну...») [270, С. 227].

Підтвердженням зв'язків І.Є. Овсінського із варшавськими позитивістами слугує той факт, що саме Ю. Охорович, поет, публіцист, став першим науковим редактором «Нової системи землеробства» та сприяв налагодженню контактів дослідника із редакціями провідних фахових періодичних видань – «Rolnik i Hodowca» та «Gazeta Rolnica», про що буде описано в подальших розділах. А причетність поглядів І.Є. Овсінського до «органічної праці», просвітительства простежується в усіх його творах.

Після відбування ув'язнення І.Є. Овсінський повернувся у свій маєток у с. Кальна Деражня Летичівського повіту Подільської губернії. За відомостями В.О. Бертенсона (1861– після 1917), який з ним зустрівся аж у 90-х рр. XIX ст. та описав його дослідну роботу в маєтку «Армянське» В.Ф. Казимира, І.Є. Овсінський у середині 70-х років, маючи вкрай погані результати у веденні господарства у власному господарстві, розпочав досліди щодо мілкої обробітку ґрунту, удосконалення конструкції плугів (розробив упряж для волів, що економила до 33% тягової сили), про що він інформує господарів на сторінках польськомовних видань «Echo», «Tygodnik Rolniczy» [8, С. 58].

Загалом зацікавлення І.Є. Овсінського природознавством та сільським господарством зокрема було не випадковим. Цьому сприяла не лише виробнича необхідність в умовах, коли родинний маєток вимагав господарювання, але й тісними контактами із знаними польськими родинами, маєтки яких були своєрідними осередками науки і культури краю. Сюди нерідко запрошувались високопрофесійні іноземні та вітчизняні фахівці із сільського господарства: управителі, садівники, агрономи, які поширювали новітню інформацію із відповідних галузей знань. Відомо, що тривалі контакти І.Є. Овсінського із Стефаном Леоном Маковецьким (пол. Stefan Leon Makowiecki) (1860-1949), який став згодом знаним польським ботаніком, помологом, певним чином сформувавши дослідницькі інтереси І.Є. Овсінського.

Із 70-х років XIX ст. починається співпраця І.Є. Овсінського із знаним «прогресивним господарем» Подільської губернії, поміщиком Д.І. Матусевичем. Він запросив молодого дослідника управителем у свій маєток

«Гетьманівка» Балтського повіту (сьогодні с. Гетьманівка Савранського р-ну Одеської обл.). Маєток складався із двох частин – лісної (с. Гетьманівка) та степової (с. Олександрівка), що було вкрай вигідно для порівняльних дослідів. Площа цього маєтку сягала 3,5 тис. дес., в числі яких 1,2 лісу [8, С. 22]. Власник відзначався прогресивними поглядами щодо ведення господарства. Зокрема активно долучився до експериментів із акліматизацією дерев у власному дендрологічному парку, який заснував наприкінці XVIII ст. попередній власник Й. Любомирський. Відставний військовий, Д.І. Матусевич, займаючись посередницькою діяльністю із продажу сільськогосподарської продукції, мав можливість закупувати саджанці рідкісних дерев із Греції, Італії, Іспанії, Балкан та навіть Далекого Сходу. Цим він збагатив свій парк, залишки якого існують і досі. За фінансової підтримки Д.І. Матусевича І.Є. Овсінський розпочав досліді із акліматизацією іноземних сортів сої, створивши в межах маєтку насінневе господарство [125, С. 1]. Таким чином, є всі підстави вважати, що новатор розпочав дослідну роботу ще в кінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст.

Про цей період життя відомо вкрай мало, однак, зазначимо, що протягом 12 років, до наступного свого арешту у 1887 р., І.Є. Овсінський знаходився під постійним негласним наглядом поліції. Так, згідно з поліційними звітами, відомо, що дослідник часто здійснював закордонні відрядження на території Австро-Угорщини, зокрема до Львова. Вся поведінка підозрюваного теж викликала занепокоєння у влади, адже, проводячи посередницьку діяльність із продажу маєтків та лісів, проводячи статистичну та економічну оцінку маєтків, він часто подорожував Подільською губернією, неодноразово бував за кордоном, мав там знайомства із «політично неблагонадійними» особами та, крім того, був позаштатним співробітником деяких іноземних газет. Зокрема тісно співробітничав із польськомовним виданням «Gazeta Rolnicza». На замовлення редакції цієї газети він підготував у 1886 р. статистичний опис маєтку Ластівці-Ісаківці, площа якого становила близько 26 тис. га [127]. Такі описи давали можливість власнику швидше підшукати покупця та вигідніше представити свій маєток на торгах.

Слідкуючи за його діяльністю, поліційні органи регулярно проводили обшук його речей при кожному перетині кордону, шукаючи привід для ув'язнення. У такі жорна потрапив І.Є. Овсінський, коли 30 травня 1887 р. у м. Гусятині штабсротмістр Окремого корпусу жандармів Устінов, здійснюючи огляд речей І.Є. Овсінського, що виїжджав із Кам'янця-Подільського через м. Гусятин за кордон, знайшов «гальванічні знімки» з медалей, викарбуваних на честь польського повстання 1863-1864 рр., та значну кількість рукописів польською мовою. Як зазначалось у документі, обшук речей І.Є. Овсінського було здійснено «у зв'язку із наявними вже відомостями про його сумнівну політичну благонадійність» [85; 189, Арк. 3-3 зв.,]. З метою детального ознайомлення із документами їх було у І.Є. Овсінського вилучено та відправлено для розгляду до начальника Подільського Губернського жандармського управління, а його самого ув'язнено в Кам'янецькому тюремному замку. Тоді ж було зроблено фотографію І.Є. Овсінського, єдину, на сьогодні відому (*Додаток Б*). Вже 12 червня 1887 р. було винесено вирок, де ув'язненого звинувачували у державній зраді та протиправних діях щодо верховної влади згідно зі статтею 251 «Уложения о наказаниях», що діяло в редакції 1885 р. Перший абзац вказаної статті передбачав позбавлення усього майна та заслання на каторжні роботи від 8 до 10 років винних у складанні та поширенні письмових чи друкованих об'яв, творів чи зображень, які мали на меті збудити до бунту чи іншій явній непокорі верховній владі [202, С. 174–175].

Доповідаючи прокурору Кам'янець-Подільського окружного суду 14 червня 1887 р. товариш прокурора Ченикаєв наголошував, що «згідно з відомостями, отриманими негласним методом», було відомо, що І.Є. Овсінський підтримував постійні стосунки із певними особами за кордоном, одержував зі Львова контрабандою літературу забороненого змісту. В ході слідства з'ясувалось, що у серед рукописів були вірші за підписом «А.М. Rolicz», авторство яких приписували затриманому, адже такий самий псевдонім було виявлено і на його

візитівці. Ініціали «А.М.», за нашим припущенням, могли означати перше ім'я батька І.Є. Овсінського – Ангельберт та друге ім'я дослідника – Матвій.

Аналізуючи зміст рукописів, зазначалось, що усі тексти були «явно тенденційного спрямування» щодо оскарження недоторканності прав верховної влади над Подільським краєм. Зокрема в цьому аспекті згадуються вірші «Piesn bojowa» («Бойова пісня») та «Mysleli, Mysleli» («Думали, думали»), а твір «Wciągn naszego porazbiorawego zycia...» («Зрозумійте, чому життя після розділу...»), на думку владної особи, містив прямі заклики до непокори верховній владі. В зв'язку із викладеними матеріалами, проти І.Є. Овсінського було розпочато кримінальну справу за статтями 251 ч. 3 та 252 ч. 3 «Уложения о наказаниях», а підозрюваного продовжували утримувати у в'язниці до виплати ним заставної суми у розмірі 3 тис. руб. [189, Арк. 6-6 зв; 85]. Так, ст. 251 ч. 3 передбачала покарання у вигляді утримання у в'язниці від 1 року 4 місяців до 2 р. 8 місяців із позбавленням певних прав за складання творів чи зображень, метою яких є спонукання до бунту проти діючої верховної влади, навіть не маючи наміру їх поширювати, що кваліфікувалось як приготування та початок замаху [202, С. 256]. А у статті 252 ч. 3 вказувалось, що винним у складанні творів подібного змісту, які не мають намірів у їх поширенні, інкримінується злочинний умисел та карається ув'язненням від 8 місяців до 1 року 4 місяців [202, С. 257].

Крім того, було вирішено продовжувати справу згідно зі статтею 1035 «Устава уголовного судопроизводства», яка регламентувала діяльність ведення справ судовою палатою. Так, зазначалось, що про будь-які протиправні дії, які мають ознаки державного злочину, має бути повідомлено прокурору судової палати чи товаришу прокурора [201]. Тому всі дані щодо ведення цієї справи доповідались прокурору Одеської судової палати [85; 87; 189, Арк. 7-7 зв.;]. Саме він у своєму висновку від 20 червня цього ж року скасував рішення прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду щодо звільнення І.Є. Овсінського під заставу, а наполягав «на безумовному утриманні під вартою» [87; 189, Арк. 8-8 зв].

У ході слідства було встановлено, що більшість кореспонденції, вилученої в І.Є Овсінського, адресувалась адресату «Ігнасу». Однак, жодних відомостей, що б дозволило ідентифікувати цю особу, Управління Південно-Західних залізничних шляхів, Київське, Кам'янець-Подільське, міське Одеське жандармські управління не надали [85; 189, Арк. 10-10 зв.]. Аналізуючи документи справи Овсінського, чітко простежується, що особливих доказів його злочинної діяльності у владних органів не було. Про це свідчить ще й лист прокурора Одеської судової палати до прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду від 12 жовтня 1887 р. [87; 189, Арк. 11-11 зв.]. Зокрема автор документа наголошує, що підстави для обвинувачення Овсінського могли базуватись лише на змісті вилучених у нього листів та заміток. Єдиною особою, яка читала ці рукописи, був штабсротмістр Устінов, однак його рапорт не містив детального аналізу текстів. Тому на товариша прокурора Ченикаєва були покладені обов'язки доповнити дані шляхом продовження дізнання, але нових даних по справі виявлено не було.

Розгляд справи Овсінського закінчився 26 березня 1888 р., коли, згідно з повелінням діючого імператора Олександра III, ув'язненого було заслано в адміністративному порядку на проживання під нагляд поліції в Архангельську губернію строком на 5 років [86; 189, Арк. 17-17 зв.]. І.Є. Овсінського спочатку було вислано до Архангельська, а пізніше, 5 травня 1888 р., переведено у Холмогори, а згодом у Шенкурськ Архангельської губернії. У той час губернія охоплювала більшу частину європейської Півночі Російської імперії, включаючи частину території сучасної Карелії, Республіки Комі, а також Архангельської та Мурманської областей. Суворі кліматичні умови, низька щільність населення при порівняно незначному віддаленні від центрів країни, необхідність освоєння цих територій обумовили обрання цього регіону як місця масових заслань «неугодних уряду осіб» [55]

Для польської національної спільноти Російської імперії цей край став своєрідним центром національної репресованої опозиції. Зокрема саме сюди було вислано учасників Листопадового повстання 1830-1831 рр. (600 осіб) та

Січневого повстання 1863-1864 рр. (974 особи). Згідно із висновками вчених, які досліджували історію польських засланих у цьому краї, відомо, що практично усі заслани поляки мешкали у малонаселених повітових містечках, де утворювали досить великі колонії та вели замкнутий стиль життя; їхні контакти із місцевим населенням були слабкі та обмежувались виключно відносинами побутового та майнового характеру. Особливість перебування у цьому краї для засланих становив суворий північний клімат, що утруднював адаптацію та ставав причиною багатьох хвороб. Для засланих це місце асоціювалось із в'язницею, тому вони зовсім не прагнули до вкорінення чи асиміляції, живучи замкненими общинами, уникаючи контактів як із місцевим населенням, так і з політичними засланими іншими національностей [71].

Дослідження цього періоду життя І.Є. Овсінського вимагає звернення до питань організації та здійснення нагляду за неблагонадійними особами, їх виселення та доправлення до місць виселення. Умови перебування у засланні та правовий стан адміністративних засланих, тобто тих, хто знаходився під гласним наглядом поліції, регулювались «Положением о полицейском надзоре, учреждаемом по распоряжению административных властей», який діяв із березня 1882 р. [158]. Для слідування до місця відбування заслання особи отримували спеціальне посвідчення та у супроводі поліції доставлялись етапами залізничним транспортом [86]. Після прибуття піднаглядних передавали місцевій губернській владі, заслани давали підписку про невиїзд та обов'язково регулярно, двічі на тиждень, мали «відмічатись» у поліції та за першої вимоги правоохоронних органів з'являлись в інший час [86]. У місцевому поліційному відділі заводилась особлива справа на кожного засланого, де створювався перелік інформації про піднаглядного: відомості про походження, місцепроживання, віросповідання, вік, причини заслання, номер розпорядження, строк та вид нагляду, відомості про родину [55; 86].

Згідно із згаданим «Положением» допускалось проведення обшуків та вторгнення у житло засланого у будь-який час; діяла заборона на зміну помешкання без дозволу місцевої поліції [161]. Тимчасовий від'їзд дозволявся

лише в окремих випадках при умові задовільної поведінки засланою – тяжка хвороба батьків, дружини, дітей, обставини, які можуть призвести до банкрутства і не можуть бути вирішені без його особистої участі. Для тимчасової поїздки в межах губернії чи повіту видавалось окреме посвідчення, де детально вказувались мета поїздки, маршрут, прикмети засланою та термін [86; 158; 161]. Така регламентація життя, обмеження пересування мали на меті вплинути на ініціативність засланих, змінити їх ставлення до системи у бік покірності.

Достеменно відомо, що І.Є. Овсінський продовжував цікавитись економічним та громадським життям правобережних губерній Російської імперії, про що свідчить його інтерес до участі у Першому Київському обласному сільськогосподарському з'їзді, який проходив 10–20 листопада 1890 р., організованому найвпливовішою громадською організацією аграрного спрямування – Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі – КТСГ). З'їзд був скликаний для напрацювання системи заходів щодо здешевлення виробництва зернової продукції для правобережних губерній [212]. Перший Київський обласний з'їзд сільських господарів 1890 р. був непересічною подією у суспільно-економічному та громадському житті не тільки Правобережжя, але й усіх українських земель Російської імперії. Цей з'їзд не лише чітко продемонстрував актуальність питань практичного значення, але й намітив шляхи подальшої консолідації зусиль громадськості щодо організації сільськогосподарської дослідної справи в регіоні. Для Правобережної України це було перше зібрання такого рівня та присутності, адже більшість становили польські землевласники, яких царська влада намагалась не допустити усілякими можливими шляхами до активного громадського життя. Так, якщо перший подібний з'їзд проходив у Москві у 1864 р., то перший на Правобережжі лише через більше ніж 25 років! Зрозуміло, що для господарів цього краю зібрання такого рівня було небувалим проривом на шляху лібералізації громадського життя регіону. Адже для проведення масових популярно-просвітницьких заходів необхідно було отримати офіційний дозвіл від Міністерства Державних маєтностей, який

надавав державну субсидію на проведення заходу, при узгодженні із міністерством внутрішніх справ. З'їзди як специфічна форма консолідації громадськості мали на меті поширення сільськогосподарських знань серед господарів, місцем обміну досвідом, розповсюдження нової інформації про діяльність урядових структур для розвитку галузі. Фактично це був вдала форма співробітництва державного та громадського секторів у вирішенні нагальних проблем галузі.

Після отримання офіційного дозволу від урядових органів на проведення з'їзду від 27 травня 1889 р., Радою КТСГ було сформовано спеціальну комісію для проведення підготовчих робіт, до складу якої увійшли найавторитетніші члени товариства: І.М. Рева, С.М. Богданов, А.П. Михальський, І.В. Лиховський та Ф. Гавронський. До розгляду цієї комісії надійшло 36 пропозицій доповідей, із яких було відібрано лише 17, в числі яких була заявка на виступ І.Є. Овсінського [212, С. 13–16]. Однак, про особисту участь у цьому з'їзді для І.Є. Овсінського мова не могла йти. У відповідності із згаданим «Положенням» дозвіл на тимчасовий виїзд із місця заслання в іншу губернію міг надати лише особисто міністр Внутрішніх справ, і як згадувалось, приводом могли бути лише вагомі особисті причини. Згідно зі згаданим «Положенням» 1882 р. піднаглядні не мали права бути членами будь-яких товариств, до заборон також відносились: педагогічна діяльність (включаючи домашні уроки), публічні виступи (читання лекцій, участь у засіданнях товариств та навіть у сценічних виставах), торгівля книгами та утримання бібліотек і служба в них [158]. Зрозуміло, що участь у громадському заході була небажаною подією для засланого з точки зору контролю за його свободою з боку поліційних органів. Місцевий губернатор міг заборонити піднаглядним й інші заняття, якщо вони були засобом здійснення «предсудительных замыслов» або, згідно із місцевою ситуацією, загрожували з точки зору поліції порушенню громадського порядку та «спокою». Про це могли доповідати Міністерству внутрішніх справ, який міг скасувати чи залишити в дії такі розпорядження [162].

Тому, перебуваючи у м. Шенкурськ Архангельської губернії, І.Є. Овсінський, не отримавши такого дозволу, зміг тільки заочно взяти участь у зібранні [162]. Тому надіслав до оргкомітету з'їзду свою доповідь, яка була присвячена заходам щодо упорядкування сільськогосподарських господарств. Першочергово доповідь називалась «Про промислово-землеробські дискусії», однак у прикінцевому варіанті, в якому вона увійшла до збірника праць з'їзду, отримала назву «Заходи щодо упорядкування господарств» [212, С. 162–170]. Саме на цьому зібранні І.Є. Овсінський заочно презентував концепцію перетворень в організації аграрного виробництва та систему агротехнічних прийомів ведення землеробства [212, С. 161–170]. В майбутньому основні положення доповіді були розвинені автором у його монографіях: «Організм економічний» (1897) [283] та «Нова система землеробства» (1899) [123]. Тоді автор чітко висловився щодо технології обробки ґрунту: він пропонував відмовитись від традиційної оранки плугом, замінивши її «мілкою» обробкою (до 5 см), без обертання верхнього шару ґрунту (безвідвальною) ґрунтопоглиблювачем чи культиватором, що мало би лише знищувати бур'яни та закладати органічні добрива (*Додаток Г*). На думку автора, своєчасно проведені прийоми покращували перебіг ґрунтоутворюючих процесів, краще утримували вологу у ґрунті, економили витрати на робочу та тяглову сили та гарантували сталі високі врожаї сільськогосподарської продукції. Новаторською була оприлюднена також пропозиція використовувати бобові культури як зелене добриво, тим самим замінивши хімічне підживлення ґрунтів. Особливу увагу дослідник приділив проблемам насінництва, які існували в державі, наполягаючи на значенні вітчизняного виробництва насіння для розвитку галузі, необхідності розвитку вітчизняної селекції сортів сільськогосподарських культур, які краще адаптовані до місцевих умов, ніж закордонні [212]. Вже тоді було визнано, що ці положення потребують уваги та обговорення. Заочна участь у з'їзді обмежувала досліднику можливість повноцінно представити свої новаторські ідеї. Адже, з огляду на дані, вміщені у матеріалах з'їзду, доповідь І.Є. Овсінського була лише зачитана третіми

особами та не обговорювалась в зв'язку із відсутністю автора. Однак вважаємо, що участь у цьому заході, нехай у такій формі, була вкрай важливою подією у творчій долі дослідника. Адже тоді було вперше представлено його новаторські ідеї перед професійним загалом кількох губерній Російської імперії. Так, учасниками цієї події були господарі із Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. До авторитетних учасників зібрання належали: С.М. Богданов (1859–1920), видатний учений-агроном, фізіолог рослин, професор Київського університету; І.М. Рева (1853–1915), громадський та політичний діяч, публіцист, секретар КТСГ. Участь у форумі також взяли власники відомих приватних дослідних господарств Подільської губернії – Б.С. та С.С. Старорипинські, Ч.С. Старжа-Якубовський, Л.Ф. Вальков, К.С. Бушинський, Ф.П. Потоцький, Е.Є. Єловицький [212, С. 10–16, 299–301]. У майбутньому ці наукові контакти дозволять І.Є. Овсінському швидко та результативно налагодити селекційні дослідні культури сої на дослідних господарствах цих господарів.

У 1893 р. закінчився строк заслання дослідника, однак це ще не давало підстав для автоматичного отримання права на постійне помешкання в інших губерніях. Для цього потрібно було отримати спеціальний дозвіл Міністерства внутрішніх справ, яке через губернатора та органи поліції могло дозволити або заборонити помешкання в тій чи іншій місцевості. Очевидно, І.Є. Овсінський не був обізнаний із цими процедурними питаннями і, не отримавши дозволу, виїхав із Архангельської губернії. Згідно із документами, знайденими у фондах Державного архіву Іркутської області Російської Федерації, за «неофіційними даними», поліційні органи припускали, що він вирушив до м. Владивостока [188, Арк. 1]. Рапорти Іркутського міського поліційного управління свідчать, що, за припущеннями контрольних органів, піднаглядний восени 1893 р. мав зупинитись в м. Іркутськ в компанії із інженерами, які прямували для будівництва залізничної дороги. Однак, вже 20 листопада 1893 р. іркутський поліцмейстер доповідав, що жодних відомостей про перебування І.Є. Овсінського в цьому місті не було [188, Арк. 3].

Однак, той факт, що поліційні органи шукали інформацію про пересування І.Є. Овсінського цим краєм, підтверджує інформацію, що він здійснював подорож у глиб країни, ймовірно, до кордонів Російської імперії. Довгий час більшістю вчених, які в тій чи іншій мірі висвітлювали життєвий та творчий шлях новатора, констатувалось, що він подорожував Китаєм. Підтвердженням цієї тези слугує інформація, подана самим І.Є. Овсінським на сторінках брошури «Рання соя» (1898), де він вперше згадує, що цю культуру він вивіз з Азії у 1893 р. [125, С. 1]. Однак, тільки-но звільнений після заслання, негласний нагляд поліції, під контролем якої перебував дослідник, не дозволив би йому отримати дозвіл на виїзд за межі країни.

Натомість достовірнішим вважаємо його перебування на далекосхідних територіях Російської імперії, зокрема в Амурській області Приамурського генерал-губернаторства. Зокрема згадки про відвідування території Західного Сибіру та басейну річки Амур вміщено у книжці І.Є. Овсінського «Місце під сад» (1897), присвяченій садівництву, яка вийшла лише польською мовою невеличким накладом і тому є бібліографічною рідкістю [271, С. 1]. Більшу інформацію про подорож цим краєм дослідник подав в одній із своїх статей, присвячених сої, що виходили друком на сторінках польськомовного часопису «Rolnic i Hodowca» [285]. Метою цієї подорожі було відвідування прикордонної території Російської імперії із маньчжурською Імперією династії Цин (сучасний кордон Російської Федерації та Китайської Народної Республіки). Згідно з Айгунським договором від 16 травня 1858 р., російсько-маньчжурський кордон проходив по річці Амур, отже, лівий берег цієї річки від р. Аргуні до гирла був власністю Російської імперії. Однак, певна територія площею 3,6 тис. кв. км на лівому березі р. Амур до східного берега р. Зеї на південь мала особливий статус. Ці землі перейшли у володіння Російської імперії, але мешканці, які її населяли, не виселялись, їм дозволялось там продовжувати жити та господарювати, будучи у підпорядкуванні маньчжурської влади [2]. Важливо відмітити, російська сторона пішла на такі умови щодо цієї території, адже головним завданням зовнішньої політики на той час був контроль р. Амур. Крім

того, для малозаселеного краю, яким була Амурська область, така гарно розвинута в економічному відношенні територія створювала перспективи для подальшого розвитку навколишнього простору. Цю територію на початок 90-х рр. XIX заселяло 1400 осіб китайської та корейської національності, які мешкали у 64 поселеннях. За даними дослідників Амурської області, ця територія мала дуже родючі чорноземи, тому тут постійно виникали спори між маньчжурським населенням та російською владою щодо меж наділів. Найбільшим із населених пунктів цієї території було с. Великий Алін (Даньшань). Жителі цього села мали найбільші наділи орної землі, а їх господарства відрізнялись зразковістю. Зокрема там використовувалась 7-польна сівозміна (буда (чорний рис, *panicum italicum*), пшениця, овес, гречка, овес, боби, буда), землі удобрювались гноєм чи переорювались бобові. Важливо відзначити, що обробіток ґрунту в цих селищах здійснювався без використання плугів, посів проводився смугово-рядковий. Просапуння рядків між грядками дозволяло постійно підтримувати поверхню полів у розпушеному стані та ефективно боротися із забур'яненням. Завдяки таким агротехнічним прийомам урожайність сільськогосподарських культур була дуже висока, що дозволяло надлишок продукції продавати російському населенню, яке проживало поруч. Знайомство із такою культурою землеробства у східних народів, які проводили господарювання в інших природно-кліматичних умовах та було економічно ефективним, укріпило віру І.Є. Овсінського у правильності розробленої ним концепції «Нової системи землеробства», в основу якої було покладено поверхневий обробіток ґрунту, смугово-рядковий посів та постійне розпушування полів протягом вегетації рослин задля збереження вологості ґрунту.

У раціоні мешканців цих територій особливе місце займала соя, з якої випікали хліб. Згідно зі свідченнями І.Є. Овсінського, саме заради сої він приїхав у ці землі. Тут, в с. Великий Алін, дослідник купив партію насіння сої ранніх сортів – чорну та коричневу, які культивувались у цьому регіоні [285].

Згідно із архівними документами, з'ясовано, що І.Є. Овсінському після завершення заслання у 1893 р. було відмовлено проживання на території Подільської губернії впродовж двох років, тобто аж до 1895 р. [84, Арк. 5] Однак він звернувся до Міністерства внутрішніх справ із клопотанням щодо скасування заборони на його проживати в цій губернії. Мотивом до звернення було прохання про дозвіл на ведення господарських справ у його родинному маєтку в с. Кальній Деражні Летичівського повіту. Своє бажання безпосередньої участі в управлінні цього маєтку І.Є. Овсінський пояснював скрутним фінансовим становищем, в якому він опинився та, в разі налагодження господарських справ, намірами вдало продати його цього ж року. В зв'язку із цими обставинами, а також завдяки позитивним відгукам щодо поведінки піднаглядного товаришем міністра внутрішніх справ було надано дозвіл на тимчасове проживання на території Подільської губернії на 6 місяців (з 1 лютого 1894 р.). Крім того, було зауважено, що «если он ни в чем предосудительном в течение этого времени замешан не будет», то йому буде дозволено і надалі там мешкати [84, Арк. 5].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що І.Є. Овсінський після відбування заслання перебував під особливим негласним контролем з боку поліційних органів Російської імперії. Цей вид нагляду регламентувався особливим документом – «Положением о негласном полицейском надзоре» від 1 березня 1882 р. [202]. Під такий нагляд підпадали особи, які підозрювались поліцією у зв'язках із «злочинними елементами» або діях, спрямованих проти громадського спокою. Піднаглядні не інформувались про таємний нагляд за ними поліцією та не мали обмеження особистої свободи, але вівся детальний контроль за усіма їх переміщеннями та відносинами. Таким чином, на практиці піднаглядний мав цілу низку обмежень правового характеру.

Згідно із секретним повідомлення начальника Подільського губернського жандармського управління до Кам'янець-Подільського поліцмейстера від 28 січня 1894 р., І.Є. Овсінського було охарактеризовано як «фанатичного поляка», який перебував в адміністративному засланні, а, отже, всі його діяння та

«сношения» мали бути під пильною увагою влади. Окремо зазначалось, що в зв'язку із цими обставинами І.Є. Овсінський підлягав негласному нагляду поліції [84, Арк. 1].

Контроль за дослідником вівся впродовж 1894-1895 рр., тобто на той період, на який було тимчасово дозволено проживання у межах Подільської губернії. Завдячуючи даним, зібраними поліційними органами, ми можемо відслідкувати маршрути та хронологію пересування І.Є. Овсінського протягом цього періоду. Найбільше поїздок дослідника було по маршруту м. Кам'янець–с. Савинці Кам'янецького повіту (сьогодні с. Савинці Ярмолинецького району Хмельницької області). Перебуваючи в м. Кам'янець-Подільському, він проживав у готелі «Європейському» по Троїцькій вулиці, власником якого був І. Стерник. Свій маєток у с. Савинці І.Є. Овсінський готував на продаж, тому мав постійні контакти із місцевим нотаріусом М.Ф. Шиманським [84, Арк. 33]. До географії місць його перебування входять м. Проскурів та с. Рибчинці Літинського повіту Подільської губернії [84, Арк. 4–33]. Зокрема в с. Рибчинці за принципами мілкої обробітки ґрунту вів господарство приятель І.Є. Овсінського – агроном С. Лиховський. Відомо, що, починаючи із 1891 р., той щорічно, згідно з рекомендаціями новатора, проводив практичні дослідження щодо обробітки ґрунту на 4 та 8 дюймів (10 і 20 см відповідно) [217, С. 243–246]. Ще одним пунктом його відряджень було с. Ларга Хотинського повіту Бессарабської губернії. З огляду на відсутність «підозрілих контактів» негласний нагляд поліції на початку 1896 р. було знято.

Відрядження І.Є. Овсінського до Бессарабської губернії були не випадкові. Згідно зі звітами Гриноутської сільськогосподарської школи першого розряду Сороцького повіту Бессарабської губернії він працював протягом 1895-1896 н.р. фермером на господарстві цього закладу [135, С. 21]. Гриноутська сільськогосподарська школа (сьогодні Агропромисловий коледж ім. Георге Редукана, с. Гринеуць (молд. Grinăuți), район Окниця, Республіка Молдова) була заснована у 1893 р. клопотанням бессарабського земства, яке, починаючи з 1878 р., енергійно ініціювало влаштування у губернії трьох

сільськогосподарських шкіл (Гриноутська, Кокорозенська, Пуркарська) за рахунок доходів, отриманих з монастирських маєтків. Метою цих навчальних закладів було поширення серед місцевого селянського населення практичних знань по усіх галузях сільського господарства, а також підготовка досвідчених майстрів-ремісників. Зокрема Гриноутська школа спеціалізувалась на садівництві, лісівництві та ремеслам: теслярстві та ковальстві [135, С. 17]. Навчання у школі тривало 4 роки – один підготовчий та 3 спеціальних класи.

Викладацький склад цього навчального закладу вирізнявся доволі професійним рівнем. Попечителем та ініціатором створення цієї школи був місцевий поміщик Костянтин Феодорович Казимир (Казимір) (1860–1910), відомий громадсько-освітній діяч. Зокрема на утримання школи він виділяв 7-8 тис. руб., тоді як губернська земська управа – 9 тис., а Сороцька повітова – 1 тис. [135, С. 78]. Крім того, починаючи від 1896 р., К.Ф. Казимир започаткував 9 іменних стипендій для найбільш обдарованих та старанних учнів (на противагу 6 від Хотинського повітового земства) [134, С. 2]. Важливо відзначити, що К.Ф. Казимир теж, як і І.Є. Овсінський, певний час навчався у Кам'янець-Подільській гімназії, що дає підстави стверджувати, що особисті контакти гімназійних часів допомогли І.Є. Овсінському влаштуватись на службу до згаданої школи.

Управляючим школою (директором) у перші роки був П.В. Лазо, який закінчив Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва і був секретарем Бессарабського зібрання сільських господарів. З 1896 р. директором школи став О.О. Славінський, кандидат сільського господарства, який до того часу працював губернським земським агрономом при Бессарабській губернії, управителем в окремих маєтках Подільської губернії та агрономом при Сухумській дослідній станції. Викладацький склад школи представляли: Г.В. Арутюнов, випускник Петровської землеробської та лісової академії, в минулому, член філоксерної комісії на Кавказі; В.І. Мюллер, в минулому був викладачем Мошно-Городищенської сільськогосподарської школи Черкаського повіту Київської губернії; В.Я. Цетва – випускник

Харківського землеробського училища; В.П. Кочетков, повітовий агроном Самарської губернії [135, С. 15–20].

Для акумулювання коштів під потреби школи та виплати монастирським господарствам за оренду землі, на якій розміщувались навчальний заклад та його дослідне поле, було організоване т.зв. «фермерське господарство» площею 320 дес. Середній річний прибуток ферми складав понад 6 тис. руб. З іншого боку, завданнями цього фермерського господарства було напрацювання найбільш раціональних прийомів господарювання для даного району із його ґрунтовими, кліматичними та економічними особливостями та поширення серед місцевого населення знань про нові підходи в агрономії [135, С. 56–57]. На фермі випробовувались сорти сільськогосподарських культур, які найбільш ефективні були для даної місцевості, особлива увага приділялась обробці ґрунту, використанню місцевих мінеральних добрив (фосфористе борошно, що видобувалось вздовж берегів Дністра та в ярах Хотинського повіту). Урядовий спеціаліст із сільськогосподарства В.О. Бертенсон після оглядів дослідного поля та фермерського господарства рекомендував господарям навколишніх маєтків ознайомитись із технологіями та методикою І.Є. Овсінського [8].

Авторитет новатора після такої рекомендації значно зріс, і вже з 1896 р. І.Є. Овсінський був переведений на посаду управляючого маєтку «Армянське» Володимира Феодоровича Казимира, продовжив проводити свої польові досліді. Про це у своїх нарисах вперше згадував В.О. Бертенсон [8, С. 58].

Загалом, родина Казимирів суттєво вплинула на формування та теоретичне обґрунтування концепції І.Є. Овсінського. Тісні контакти І.Є. Овсінського були й з родиною Олександра Феодосійовича Казимира (1853-1889), особливо із братом його дружини Марії, С.М. Виноградським (1856–1953), ґрунтознавцем та мікробіологом зі світовим ім'ям. Маючи маєток у м. Городок Кам'янецького повіту Подільської губернії, С.М. Виноградський часто бував у регіоні та проявив себе талановитим господарем, облаштувавши показові поля, зразкову молочну ферму та завод із розведення племінних коней.

Останній період життя дослідника, 1895–1910 рр., вважаємо найпродуктивнішим у його творчій та життєвій долі. І.Є. Овсінський, працюючи управителем маєтків, продовжував вести господарство у власному маєтку в с. Кальна Деражня. У цей час він закладає помологічний сад і розпочинає досліді із наукового обґрунтування різних питань садівництва, проводить інтродукцію ранніх сортів сої. У ці роки дослідник активно популяризує свої здобутки, про що мова піде в наступних розділах.

На цей період припадає розбудова вченим власної родини. Ймовірно у 1896-1897 рр. він одружився із Сюзанною Церклевич, з якою замешкав у маєтку в с. Кальна Деражня Летичівського повіту. 13 грудня 1897 р. в подружжя народжується первісток, донька Яніна. 10 жовтня 1899 р. з'являється друга дитина – син Іван, а 29 квітня 1902 р. – третя, син Євгеній. Всіх трьох дітей охрестили в один день – 8 липня 1902 р. у Деражнянському римо-католицькому костелі [108].

Фінансова скрута, в якій опинилась родина І.Є. Овсінського, що було спричинено хворобою та довготривалим лікуванням його доньки (порок серця), спонукала дослідника у 1909 р. звернутись за допомогою до міністерських та земських органів для підтримки його помологічних починань. Фінансові труднощі, сімейна трагедія – смерть доньки Яніни, з одного боку, та байдужість до його досліджень з боку офіційних кіл, з другого, підкосили внутрішні сили новатора і призвели до його передчасної смерті [106]. Згідно з даними, поданими С.М. Богдановим та В.М. Васильєвим, припускаємо, що датою смерті може бути осінь 1909 р. [10; 20].

Впродовж свого життя І.Є. Овсінський залишив значну кількість праць, присвячених різним аспектам розвитку сільського господарства (*Додаток Д, Е*). Нами було нараховано 24 публікації за його авторства – 18 статей, 6 книг та брошур, які мали кілька перевидань польською та російською мовами. До його кола дослідницьких уподобань входили теми, пов'язані із технологічними прийомами ведення землеробської діяльності – 1 монографія (польською та російською мовами, у 7 перевиданнях) та 9 статей, які певним чином

роз'яснювали положення «Нової системи землеробства»; із інтродукції культури сої та технологій її вирощування – 1 брошура (3 перевидання) та 7 статтях; технології догляду за плодовими деревами – 2 книги та 1 стаття; економічні питання розвитку галузі – 2 книги та 6 статей. Найпродуктивнішими роками публіцистичної діяльності вважаємо 1897–1902 рр. , коли вийшла друком найбільша кількість його праць, він брав участь у з'їздах, учасники яких позитивно сприйняли його доповіді, що стимулювало подальше зацікавлення громадськості до вивчення його концепцій. У ці ж роки активно проводяться дослідні провідних галузевих дослідних установ для перевірки основних положень «Нової системи землеробства».

Отже, на основі узагальнення даних, поданих попередніми дослідниками та критичного їх аналізу, із комплексним залученням даних історичних джерел було реконструйовано основні віхи життєвого шляху І.Є. Овсінського, де особлива увага зверталась на розкриття найважливіших подій у житті дослідника, які вплинули на становлення його творчих пошуків. Це дозволило розробити періодизацію наукового і творчого шляху дослідника, що базується на проблемно-хронологічному принципі: *Перший період* (1856–1875 рр.) – становлення особистості дослідника, формування наукового світогляду майбутнього новатора. *Другий період* (1875–1887 рр.) – початок дослідницької та професійної діяльності. *Третій період* (1887–1895 рр.) – формування концепцій «Нова система землеробства», «Економічний організм». *Четвертий період* (1895–1909 рр.) – активна популяризаторська діяльність своїх ідей.

Висновки до розділу 2

Аналіз життєвого шляху І.Є. Овсінського демонструє, що він мав нелегку та непересічну творчу долю як для дослідника та новатора. Узагальнено основні тенденції еволюції галузевої наукової думки, пріоритетні наукові розробки вчених-аграріїв, ідеї яких формували науковий світогляд І.Є. Овсінського. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. для українських земель був характерний провінційний характер аграрних процесів, а державна політика

відзначалась обмежувальним впливом. Водночас, за європейськими мірками, продуктивність галузі залишалася відсталою, що зумовлювало розвиток кріпацтва. Екстенсивні методи ведення землеробської діяльності, що проявлялось у зерно-паровій системі землеробства із пануванням на основних польових масивах трипільних сівозмін з усіма їхніми недоліками, все більше сприяли встановленню залежності від незначних коливань погодних умов та нездатності протистояти навіть короткочасним посухам. У цей період активно розробляються системи землеробства, де наукове обґрунтування отримали проблеми багатопільної сівозміни, обробітку ґрунту та удобрення. До цих питань долучились А.Т. Болотов, І.М. Комов, А.В. Советов, А.Н. Енгельгардт.

Після скасування кріпосного права прискорився перехід до інтенсивних методів господарювання. Цьому сприяли теоретичні напрацювання А. Теєра про роль гумусу в землеробстві, на зміну їм прийшли теорія Ю. Лібіха про мінеральне живлення рослин та азотна теорія добрив Ж. Буссенго. Великий внесок у розвиток агрономічної науки належить Д.І. Менделєєву. Він закликав застосовувати добрива і використовувати поживні речовин підорних шарів ґрунту шляхом глибокої оранки. І.А. Стебут у своїх працях систематизував досвід обробітку польових культур, описав агротехніку, а також узагальнив досвід обробітку, вапнування й гіпсування ґрунтів і лісомеліорації. Особливо активно розвивається наукова школа ґрунтознавців (В.В. Докучаєв, П.А. Костичев, О.О. Ізмаїльський), праці яких мали особливий вплив на І.Є. Овсінського. Розвиток землеробської науки найтіснішим чином пов'язаний з ім'ям фізіолога, ботаніка й агронома К.А. Тімірязєва. Наукове обґрунтування сидерації здійснив П.В. Будрін. Значним поштовхом до активного використання бобових культур стали роботи С.М. Виноградського.

Визначено умови формування особистості І.Є. Овсінського як представника польської національної спільноти. Політика царської влади щодо поляків у регіоні спрямовувалась на деполонізацію краю та носила репресивний і русифікаторський характер. Суть її полягала у зменшенні їхнього впливу в різних сферах життя: наступ на польське землеволодіння, політичні права,

обмеження у галузі культури, мови, релігії. Однак розвиток капіталізму дозволив великим польським землевласникам утримати міцні економічні позиції. Водночас, значну частину населення Правобережжя (понад 50 тис. осіб) становила безземельна або малоземельна шляхта польського походження, до якої належав І.Є. Овсінський. Цей прошарок суспільства історично був пов'язаний із господарським функціонуванням латифундій, продовжував обслуговувати великі сільськогосподарські підприємства, впроваджуючи новітні прийоми господарювання, та активно долучився до революційного руху.

Вроджені аналітичні здібності, ґрунтовна домашня освіта, інтелектуальне середовище сприяли формуванню творчої особистості. Жага до знань, бажання долучитися до реформування існуючого ладу, національно-патріотична діяльність молодого людини задали траєкторію його взаємовідносинам із владними органами. Життєві колізії юності І.Є. Овсінського є типовими для молодого прогресивно мислячої людини другої половини ХІХ ст., коли внутрішня політика Російської імперії була спрямована на жорсткий контроль громадськості та реакцію на будь-які прояви інакодумства як щодо соціально-економічних, так і національних питань. Відсутність значних матеріальних статків спонукала юнака до різного роду занять, однак дослідницький інтерес підштовхував до новаторських пошуків у вирішенні кризових явищ сільського господарства, навіть в умовах заслання. Не маючи змоги отримати академічну фахову освіту, дослідник, завдяки наполегливим зусиллям по самоудосконаленню, займаючись самоосвітою, спромігся розробити злагоджену систему технологічних прийомів землеробської діяльності, яка у багатьох аспектах випереджала свій час.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА СПАДЩИНА І.Є. ОВСІНСЬКОГО

Результатом творчих пошуків І.Є. Овсінського є його теоретичні та практичні напрацювання. Довгий час з його ім'ям було пов'язана лише концепція агротехнічних прийомів обробітку ґрунту та сівби «Нова система землеробства», розробка культиватора, для ефективного проведення догляду за ґрунтом згідно з цією системою, хоча достеменно не була відома його конструкція. Окреслювалась роль І.Є. Овсінського щодо інтродукції культури сої, що іноді подавалось як селекція цієї культури. Проаналізувавши весь творчий доробок вченого, нами було встановлено ще два окремих напрями аграрної науки, де він доклав свої творчі зусилля – садівництво та економічні питання розвитку сільського господарства. Теоретико-методологічну основу його робіт склали наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених-аграріїв.

3.1. Вивчення питань ефективного ведення землеробства

«Нова система землеробства», праця І.Є. Овсінського, яка вийшла друком у 1898 р. на сторінках фахової періодики, а потім окремою монографією, стала своєрідним «інтелектуальним скандалом» у наукових на громадських колах Російської імперії. Адже в ній дослідник виклав концепцію, яка базувалась на принципах турботи, екології та здоров'я щодо навколишнього середовища при веденні сільського господарства – того, чим апелюють сучасні сподвижники органічного руху. Революційні погляди І.Є. Овсінського щодо землеробської діяльності викликали неабиякий інтерес серед тогочасних вітчизняних фахівців та стимулювали наукову дискусію навколо його ідей.

Згідно з проведеним аналізом біографічних даних, є всі підстави стверджувати, що експериментування із застосуванням різних агротехнічних прийомів І.Є. Овсінський розпочав ще із середини 70-х рр. XIX ст. у своєму родинному маєтку в с. Кальна Деражня Летичівського повіту Подільської

губернії. Ідея полягала у тому, що «грунти треба використовувати вміло, не насилуючи їх, не псуючи їх глибокою оранкою», заглиблюючись лише на 1,5 – 2 дюйми (3,8 – 5 см) [8, С. 59]. Робота у 80-х рр. XIX ст. управителем у приватному маєтку «Гетьманське» Балтського повіту Д.І. Матусевича дозволила накопичити значний теоретичний та практичний матеріал, що сприяло формуванню концепції «Нова система землеробства». Це підтверджує наступний управитель маєтку, агроном А.Х. Еван, який у своїх публікаціях про функціонування ввіреного йому господарства стверджував, що воно десятиліттями працювало із використанням поверхневого обробітку ґрунту за методикою І.Є. Овсінського. Він зазначав, що у вологі роки переваги авторської методики були непомітні, проте в посушливі роки – урожай озимої пшениці набагато вищий, ніж за глибокої оранки. Однак один із ключових елементів успіху все ж таки вбачав у постійному та своєчасному догляді за посівами, яке беззмінно практикувалось у господарстві [233].

Свої дослідження із поверхневого обробітку ґрунту, різних методик сівби І.Є. Овсінський продовжив, перебуваючи у засланні в Архангельській губернії. Про це свідчить його участь (заочна) у I Київському обласному сільськогосподарському з'їзді, який проходив 10–20 листопада 1890 р. Доповідь, оформлена у вигляді статті, вийшла друком у збірці праць з'їзду під назвою «Заходи щодо упорядкування господарств» [212, С. 162–170]. В ній І.Є. Овсінський презентував концепцію перетворень в організації аграрного виробництва та систему агротехнічних прийомів ведення землеробства. Вона стосувалась як організації всього господарського процесу, так і агротехнічних прийомів. У майбутньому основні положення доповіді були розвинені автором у його монографіях: «Організм економічний» (1897) [283] та «Нова система землеробства» (1899) [123]. Тоді вперше серед професійної спільноти прозвучала інформація про ефективне застосування поверхневого обробітку ґрунту, яку він називав «мілкою оранкою» (до 5 см), що дозволяла успішно боротися із забур'яненням полів, сприяла збереженню вологи в ґрунті,

гарантувала високі врожаї сільськогосподарських культур та економила витрати при веденні господарювання.

Після повернення із заслання дослідник продовжив свою дослідну роботу щодо поверхневого обробітку ґрунту та різних методів сівби на фермерському господарстві Гриноутської школи у Бессарабській губернії, що дало змогу поширювати свої ідеї серед місцевих господарів. Згідно з даними поданими директором школи О.О. Славінським, у 1896 р. на фермі проводились досліді щодо смугового посіву з культурами озимого ріпака (15 дес.) та озимої пшениці (25 дес.) за ініціативи І.Є. Овсінського. Зокрема, автором звіту вказувалось, що такий варіант посіву продемонстрував, незважаючи на посуху, значно кращі результати від звичайної сівби. Однак він зазначив, що заміри урожаю не робились окремо щодо посівів звичайних та смугових, а тому точних даних щодо залежності урожайності від способу сівби зроблено не було. Підсумовуючи, автор вказує, що «хоча й не слід замовчувати й того, що як мілка оранка, яка практикувалась на полях школи, так і смугова сівба, особливо різко вказує на придатність цих прийомів щодо збереження вологи, а зелень на таких полях, за словами очевидців, в суху осінь явно свідчать про це» [134, С. 37]. Ці дані свідчать про те, що досліді в фермерському господарстві за методикою І.Є. Овсінського проводились, а посіви візуально мали гарний вигляд.

У 1895 р. школу відвідував урядовий спеціаліст із сільського господарства В.О. Бертенсон. У своїх нарисах він зазначив, що був вражений виглядом посівів, тому рекомендував місцевим господарям відвідати шкільне господарство. Його висновок, вміщений на сторінках журналу «Хозяин» за 1895 р., говорить сам за себе: «Переваги були на боці мілкої обробітку ґрунту: посіви по мілкому та глибокому обробітку різко відрізнялись між собою, кукурудза на мілкій оранці була значно вищою, сильнішою, ніж кукурудза на оранці глибокій» [7]. Відзначив інспектор й смугово-рядкову сівбу: «він був абсолютно чистим від бур'янів, рослини відзначались силою, правильністю куща, величиною та щільністю колоса» [8, С. 66].

Працюючи в маєтку «Армянське» В.Ф. Казимира, І.Є. Овсінський продовжив накопичення фактологічних даних щодо застосування авторської методики. Зокрема, В.О. Бертенсон вказує: він особисто інспектував посіви в маєтку «Армянське» напередодні та під час жнив. Якщо злакові культури його не вразили, то посіви кукурудзи по мілкій та глибокій обробці яскраво демонстрували різницю в урожайності. Так, після мілкої обробки висота рослини досягала до 4 аршин (284.5 см), маючи 8-10 качанів на кожній. Крім того, інспектора вразили посіви коренеплодів, зокрема моркви та буряку, які відзначались правильною формою та великими розмірами. Особливу увагу у своїх нотатках В.О. Бертенсон приділяє смугово-рядковій сівбі, завдяки якій рослини формувались у правильну форму та розміри, злакові культури відзначались щільністю колоса. Однак особливої цінності для застосування такої техніки сівби в пересічних господарствах інспектор не вбачав, тому рекомендував лише для насінневих підприємств [8, С. 66]. Важливо зазначити, що, маючи певні сумніви щодо теоретичного обґрунтування підходів новатора, однак, зіткнувшись із позитивними практичними результатами І.Є. Овсінського, В.О. Бертенсон, перший серед фахівців, запропонував організувати порівняльні дослідження для перевірки цих підходів новатора.

Таким чином, на середину 90-х рр. XIX ст. І.Є. Овсінський мав дані багаторічного застосування своєї авторської методики ведення землеробства. Згідно з відомостями, які подає сам автор у передмові до першого видання «Нової системи землеробства» (1899 р.), відомо, що на початку 90-х рр. виникла ідея оформити свої напрацювання у науково-публіцистичну працю. Історія появи цієї книги демонструє, як працював науковий маркетинг в умовах Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Зокрема рукопис окремих розділів праці був написаний у 1893-1894 рр. та переданий у редакції фахових періодичних видань [123, С. 3]. Відсутність реакції з боку редакційних відділів спонукала І.Є. Овсінського звернутись за протекцією до членів галузевих товариств. У другій половині XIX – початку XX століття галузеві громадські об'єднання були своєрідною формою організації науки та просвітництва щодо

наукових основ сільського господарства. Вони створювались за ініціативи землевласників та об'єднували навколо себе прогресивно мислячих господарів, які в умовах післяреформеної Російської імперії шукали шляхи інтенсифікації ведення власного господарства. КТСГ, створене у 1876 р., у своїй діяльності охоплювало територію всього Правобережжя, адже довгий час було тут єдиним подібним утворенням (лише з 1898 р. почало діяти товариство у Подільській, а з 1900 р. – у Волинській губерніях), що було пов'язано із заборонами політичного характеру. На щотижневих засіданнях КТСГ регулярно заслуховувались повідомлення та доповіді, присвячені актуальним сільськогосподарським питанням. Виклад цих виступів, огляд новітньої на той час фахової літератури, новинки у законодавчому процесі, присвячені відповідним питанням, та протоколи засідань товариства оприлюднювались на сторінках його друкованого органу – щотижневого журналу «Земледелие». Внесок цього об'єднання у культурно-освітнє забезпечення відзначався ще й проведенням різного роду заходів, метою яких було не лише поширення знань щодо наукових основ ведення сільського господарства, обговорення проблем галузі, а й консолідація громадськості задля їх вирішення. Зокрема товариство ініціювало створення науково-дослідних установ, організовувало курси для спеціалістів та сільського населення, відкривало галузеві музеї і бібліотеки, проводило виставки та з'їзди.

Будучи повноправним членом товариства із 1895 р., І.Є. Овсінський взяв участь у роботі III Київського обласного сільськогосподарського з'їзду, який відбувся 05–25 лютого 1895 р. Цього разу він ініціює представлення своєї концепції – «Нової системи землеробства» у виступі свого сподвижника, агронома маєтку Рибчинці Літинського повіту Подільської губернії С. Лиховського. На з'їзді прозвучала його доповідь, де було подано результати застосування на практиці поверхневого обробітку ґрунту. Адже цей технологічний прийом становив основу «Нової системи землеробства». Підсумовуючи, доповідач зазначав, що «мілка оранка має бути визнана як єдино раціональна», адже давала збільшення врожаю на 10-40 пудів з десятини» [217, С. 243–246]. Варто зазначити, що ідея «мілкої оранки» була «каменем

спотикання» серед наукової аграрної спільноти. Зокрема одним із ярих поборників зменшення глибини обробітку ґрунту був князь В.О. Кудашев, який експериментував у своєму маєтку у Полтавській губернії [122]. І якщо В. О. Кудашева нещадно критикували за глибину у 13–17 см, то показники І.Є. Овсінського (5 см) взагалі не сприймалися всерйоз.

«Холодний прийом» ідей І.Є. Овсінського серед київського аграрного наукового співтовариства спонукав дослідника звернутися до польськомовного наукового середовища, з яким у нього були тісні контакти. Свої робочі матеріали він подав для ознайомлення Ю. Охоровичу, за розповсюдження памфлету якого, за нашими припущеннями, І.Є. Овсінський був вперше заарештований у 1874 р. Цей відомий у тогочасних наукових колах представник польської школи натурфілософії став ідейним натхненником І.Є. Овсінського та спонукав його викласти свою концепцію у цілісній праці, на сторінках якої було б чітко окреслено не лише технологію, але й філософію його підходів [123, С. 3]. Маючи авторитет серед польської наукової спільноти, адже певний час був шеф-редактором популярного польськомовного галузевого періодичного видання «Нива» (пол. «Niwa»), Ю. Охорович, ознайомившись з окремими главами наукової праці винахідника, зробив її наукове редагування. За його рекомендацією І.Є. Овсінський розширив свої новаторські ідеї до цілісної праці під назвою «Нова система землеробства», де не лише викладались технологічні процеси, але й висвітлено філософське підґрунтя концепції, яка базувалась на позиції польської школи натурфілософії. Аби стимулювати зацікавленість серед фахівців, було вирішено друкувати цю роботу частинами у відомих фахових періодичних виданнях. Однак газета «Gazeta Rolnicza», з якою новатор співпрацював у попередні роки, відмовила, мотивуючи позицією редакції, яка пропагувала глибоку оранку, будучи представником землеробських знарядь фірми Сакка. Натомість успішна співпраця виявилась із редакцією газети «Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy» («Фермер та Селекціонер. Агропромисловий щотижневик»). Протягом 1897-1898 рр. окремі розділи «Нової системи землеробства», яка спочатку мала назви «Самосвідомість

рослин», «Самостійність рослин» (пол. «Samowiedza roślin», «Samodzielność roślin»), з'явилися на сторінках часопису, де одночасно подавалися відгуки господарів, які працювали за цією системою та демонстрували позитивні результати. Загалом нами підраховано 27 фахівців, які активно долучилися до обговорення системи на сторінках часопису. Зокрема висвітлюється методика, розроблена І.Є. Овсінським (№№ 37-41), економічні питання запровадження системи (№ 9), досвід окремих господарств, які працювали згідно з вказівками експериментатора (№№ 48-50).

Фактично всі номери часопису за 1898 р. містили уривки майбутньої книги «Нова система землеробства» (пол. «Nowy system rolnictwa»). Одночасно публікуються висновки популяризаторів аграрної науки – Ігнація Грабовського (пол. Ignacy Grabowski), Ігнація Богдашевського (пол. Ignacy Bogdaszewski), Станіслава Козицького (пол. Stanislaw Kozicki), Яна Денбіцького (пол. Jan Dębicki), Яна Ярашевського (пол. Jan Jaraczewski), Яна Боньковського (пол. Jan Bońkowski), Норберта Людкевича (пол. Norbert Ludkiewicz). Така популярність «системи Овсінського» та особиста підтримка шеф-редактора видання створила можливість публікації книги у 1899 р. польською мовою та її переклад російською.

У першому виданні книга мала 12 розділів: 1. Самостійність рослин по відношенню до землеробства; 2. Харчування рослин. Вступ до нових починань обробки; 3. Джерела їжі рослин, атмосфера та ґрунт; 4. Умови засвоєння рослинами поживних речовин; 5. Вугільна кислота у ґрунті; 6. Температура ґрунту; 7. Атмосферна іригація; 8. Знаряддя для обробки ґрунту; 9. Обробка під озимі; 10. Обробка під ярі хліби; 11. Посів; 12. Догляд за ґрунтом та рослинами після посіву. У подальших виданнях з'явилися розділи, присвячені з'ясуванню основних завдань із обробки ґрунту, агротехнічним прийомам із очищення ґрунту від бур'янів, взаємозв'язку структури ґрунтового покриву та розвитку рослин. Окремо розглядалися недоліки глибокої обробітки ґрунту, її вплив на повітропроникність ґрунту [124]. В своїй роботі він висував гіпотезу про

самосвідомість рослин або існування психічного життя рослин – ідея, яка пізніше буде розвинена в антропософії.

Концепція І.Є. Овсінського включала в себе кілька основних позицій. Перша – застосування безполицевого обробітку ґрунту глибиною 2 дюйми (3,8-6 см) багатокорпусними луцильниками або ножовими культиваторами авторської конструкції, пояснюючи це необхідністю збереження на поверхні перегнійного шару, який задіяний у водному, повітряному та поживному режимі ґрунту та зниженні його ерозійних процесів. Тим самим зберігаючи неушкодженими повітряні каналця, утворені попередніми рослинами, що уможлиблювало гарне проростання наступників, а також повітропроникність ґрунту. Отже, за його словами, такий обробіток ґрунту спрямований на збереження діяльності ґрунтового біологічного комплексу.

Збереження родючого шару на поверхні він пояснював на прикладі будови та властивостей цілинних земель. На думку І.Є. Овсінського, із заорюванням ґною на глибину 5–6 см отримують кращі результати порівняно з глибшим його загортанням. Але обов'язковою умовою мало бути своєчасне розпушування поверхневого шару ґрунту (що починається одразу після жнив!), що має збагачувати його конденсаційною вологою за рахунок пари, яка проникає з атмосферного повітря, а також протидіяти забур'яненню. Глибоку оранку він називав «псуванням ґрунту» або неправильним витрачанням добрив і допускав її лише в крайніх випадках, коли ділянка потребує меліорації. Така оранка позбавляє ґрунт природних повітряних ходів, створених дощовими черв'яками та корінням рослин, легко ущільнюється, вкривається кіркою та не пропускає повітря. Таким чином порушується природний механізм утворення чорнозему. Аналіз тексту праці І.Є. Овсінського демонструє, що він сповідував ідеї відомого петрографа О.П. Карпінського, німецького агронома А. Розенберг-Липинського, які тісно переплітались з позиціями П.А.Костичева, що наполягав на постійному розпушуванні поверхні ґрунтового покриву, яке буде певним чином запобігати висиханню глибоких шарів, таким чином виділяючи як позитивний агротехнічний прийом – поверхневий обробіток ґрунту. Однак це,

на думку вченого, досягалось при т.зв. «затіненні» від прямого попадання сонячного проміння – прикривання поверхні, що досягається мульчуванням [77, С. 74–75, 77]. Поверхневий обробіток ґрунту, на думку П.А. Костичева, спряв утриманню підземної роси [77, С. 81-85].

Другою позицією І.Є. Овсінського була відмова від синтетичних добрив, пояснюючи це самовідновленням ґрунту при правильній обробці, коли не порушені природні нітрифікаційні процеси, а головним матеріалом утворення перегною є коріння та залишків рослин при безпосередній участі мікроорганізмів та ґрунтової фауни. У своїй роботі він у популярній формі доносив до читача інформацію про те, як відбувається процес збагачення ґрунту атмосферним азотом, тому вважав вкрай важливим утримання підземної роси не стільки для зволоження (про що говорив П.А Костичев), а саме для нітрифікації. Використовуючи відкриття П.С. Коссовича (1862–1915) про засвоєння азоту бобовими культурами (1887) [75] та С.М. Виноградського про наявність у ґрунті азотфіксуючих бактерій [29], І.Є. Овсінський доводив, що правильний обробіток ґрунту дозволить забезпечити процеси нітрифікації. Він акцентував увагу на тому, навіть найбідніший ґрунт має у достатній кількості всі необхідні мікроелементи, і завдання землероба створити умови, за яких вони почнуть «працювати на рослину», а це досягається лише правильною поверхневою обробкою ґрунту. Свої доводи він аргументував висновками французького вченого Л. Грандо. Зберігаючи природну структуру ґрунту, використовуючи рослинні рештки як органічне добриво, покращувався доступ атмосфери в ґрунт, а відповідно, й живлення рослин, тому зникала необхідність використання мінеральних добрив, а також хімічних засобів захисту рослин. Отже, І.Є. Овсінський доводив, що його «система землеробства», не руйнуючи повітряні каналця, дозволяє зберегти природний повітряний дренаж та насиченість вологою, що, у свою чергу, не заважає природній нітрифікації [273].

Ключовим аспектом концепції І.Є. Овсінського стало аргументування використання сівозмін у землеробській практиці, де обов'язковим було

чергування культур із глибокою та мілкою кореневою системою. Зокрема він посилався на розробки німецького дослідника, директора дослідної станції у Дармштадті, професора П. Вагнера (1843–?), який ще у 70-х рр. ХІХ ст. вивчав внесок окремих сільськогосподарських рослин у насичення ґрунту поживними речовинами, значення попередньої культури у сівозміні. І.Є. Овсінський наголошує на ролі бобових рослин у сівозміні, особливо люпину. Він пояснює, що каналця, створені кореневою системою цієї рослини, дозволяють краще розвиватись рослинам-наступникам навіть під час несприятливих метеорологічних умов [124, С. 124–125]. У ці ж роки про значення люпину у сівозмінах заявляв П.В. Будрін.

Таким чином, автор підсумовував, що його система найкращим чином сприяла накопиченню поживних речовин і тому дозволяла рослині виробляти значно меншу кореневу систему; закладала ці речовини в тому місці, звідки рослини легше за все могли отримати їх, не продукуючи зайвий ріст коріння, а поживні речовини використовуються на виробництво корисних для землероба частин рослини; залишаючи масу коріння в тому місці, де вони вирости [...] система а) краще за все відповідає вимогам сівозмінної системи; б) сприяє потовщенню виробничого шару, швидше, ніж це відбувається при глибокій оранці, а тому однаково придатна для вирощування рослин як тих, що глибоко, так і поверхнево ростучих; в) молоді рослини, що потребують рясного зволоження, знаходять живлення одразу після проростання та на тій глибині, де має знаходитись насіння після посіву [124, С. 150].

Важливим аспектом, на якому наполягає І.Є. Овсінський, є етап лущення – він має відбуватися одразу (!) після жнив або розпушування одразу після дощу, аби зробити ґрунт повітропроникним, протидіяти забур'яненню та зберегти вологу. Усі проблеми захисту рослин від шкідників, хвороб та забур'янення вирішували правильним підбором культур у сівозміні та способом сівби.

Окремим положення «системи Овсінського» є застосування смугово-рядкової сівби (смуги 30 см на 6 рядків на відстані 30 см), дотримуючись певної густоти, що мало забезпечувати, з одного боку, боротьбу за існування між

рослинами, але, маючи достатньо простору, живлення та світла. Це протидіяло кущуванню та досягалась рівномірність розвитку рослин. Хоча широколистяні рослини він засівав із рідшою щільністю – бобові 4 рядки, мак – 3, рапс – 2, сої – 2. Після посіву, одразу після проростання рослин та після дощу він використовував боронування, від коткування він відмовився повністю, як і від підгортання просапних культур. Важливо зазначити, що жоден із відомих на той час знарядь обробітку та посіву повністю не задовольняв автора, тому він звертав особливу увагу на облаштування сошників сівалки, на ступінь навантаження їх при посіві. Те саме стосується конструкції мотики, де її пластина не була суцільною, а із отвором, завдяки чому не порушується рівний шар ґрунту [273].

Особливої уваги заслуговувала інформація про знаряддя, якими оброблявся ґрунт за методикою І.Є. Овсінського. У першому ж реченні глави, яка була присвячена цьому питанню, він наголошував, що категорично відмовлявся від обертання верхнього шару ґрунту. Для обробітку він використовував 3-лемешеві плуги конструкції англійського інженера Р. Рансона, які, однак, він модифікував їх за допомогою нарізки регулятора кількома зубцями, аби плуг орав неглибоко.

Екстирпатор, або культиватор мав авторську конструкцію, яка відрізнялась від загальновідомих варіантів щільністю та параболічною формою лап (*Додаток Г*). Це дозволяло залишити поверхню поля рівною, без пропусків, ніби гладенько обрізаною [172, С. 744]. При посіві рядковою сівалкою все насіння потрапляло на гладеньку, структурно непошкоджену, а отже, вологу поверхню, що сприяло швидкому їх пророщуванню.

Така система дозволяла успішно протидіяти забур'яненню, економніше витрачалась волога, зменшувались витрати тягової сили на противагу глибокій оранці, збільшувала врожаї (середній врожай становив 100 пуд на морг – 22,8 ц/га, іноді досягав 200 пуд/морг!), створювала сприятливі умови для швидкого розмноження мікроорганізмів та ґрунтової фауни, що сприяє підвищенню родючості ґрунту; швидке поглинання з атмосфери газів, вологи, спор бактерій,

пилу різного походження; менше ураження хворобами рослин внаслідок їх прискореного дозрівання; кращий ріст і розвиток рослин

Після виходу в світ книги відгуків господарів помітно побільшало. Крім того, редакція часопису ініціювала опитування серед тих, хто застосовував технології новатора, а їх результати публікувались на сторінках видання. Саме за ними можна простежити географію поширення методики Овсінського – традиційно землі Південно-Західного краю (Київська, Волинська та Подільська губернії) та Царства Польського. Загалом, нами підраховано 27 господарів, які активно долучились до обговорення системи на сторінках часопису. Таким чином, редакція польськомовного періодичного видання «Rolnik i Hodowca», публікуючи протягом кількох років уривки його праці «Нова система землеробства», ініціюючи опитування серед сільськогосподарських виробників щодо результатів впровадження цієї системи, здійснила значний розголос новаціям І.Є. Овсінського, що в майбутньому спонукало російськомовне аграрне наукове співтовариство ретельніше дослідити його теорію.

Успіх серед польськомовного фахового середовища дав можливість І.Є. Овсінському спробувати ще раз публічно презентувати свою концепцію серед фахівців Правобережжя – на Х з'їзді природознавців та лікарів, який проходив у Києві 21–30 серпня 1898 р. На засіданнях секції агрономії І.Є. Овсінський виступав двічі. Зокрема, на зборах від 27 серпня, які проходили під головуванням професора П.Ф. Баракова (1858–1919), відомого організатора вітчизняної дослідної справи, прозвучала доповідь, присвячена «Новій системі землеробства» [40, С. 457–460]. Доповідач наголошував, що запропонована ним система обробітку ґрунту (поверхневий обробіток на 2 дюйми) дозволяла регулювати кількість вологи у ґрунті та була універсальною, тобто підходила до всіх кліматичних та ґрунтових умов. Застосування смугово-рядкового посіву забезпечувало гарний розвиток рослин (соняшник висотою до 6 аршин – 425 см; кукурудза вище 4 аршин – 284 см) та високі врожаї (хлібні культури до 200 пудів з дес. – 32 ц/га!). Новатор детально зупинився на технологічних прийомах. Доповідь та пояснення І.Є. Овсінського викликали жваві та тривалі дебати. Так,

В.О. Бертенсон підтвердив дані про високі урожаї та достатнє збереження вологи на полях. Однак він висловив сумнів, чи можливі були б такі результати на цілинних землях, адже досліди новатора проводились на землях, де традиційно застосовувалась глибока оранка. Важливими для сприйняття концепції І.Є. Овсінського були зауваження корифея аграрної науки, професора І.О. Стебута (1833–1823), який зазначав, що в «системі Овсінського» є багато раціональних прийомів землеробської культури. Професор зауважив, що, на його переконання, поверхневий обробіток ґрунту прекрасно зберігає вологу в ґрунті, однак піддав сумніву, чи цей агротехнічний прийом сприяє накопиченню вологи. Категоричною була і його позиція щодо універсальності цієї системи. У дискусії взяли участь відомі в майбутньому вчені –аграрії: В.Г. Ротмістров (1866–1841), Т.В. Локоть (1869–1942), В.І. Гомілевський (1846–1918), О.В. Соколовський, Л.Н. Любарський та інші. Саме тоді дослідник отримав підтримку І.О. Стебута та П.Ф. Баракова, які запропонували організувати перевірку системи на всіх дослідних полях із постановкою багаторічних експериментів, із точним вивченням усіх умов, аби довести, що система є універсальною і працює на всіх типах ґрунтів та кліматичних зон [26, С. 228–229].

Розголос ідей, висунутих І.Є. Овсінським, стимулював аграрне наукове співтовариство до їх ґрунтового дослідження. Зокрема одне із найвпливовіших фахових громадських об'єднань Російської імперії – Полтавське товариство сільського господарства, яке діяло з 1865 р., присвятило вивченню цього питання кілька окремих засідань. Перше відбулось 20 травня 1898 р., коли було заслухано доповідь тодішнього помічника директора Полтавського дослідного поля Ю.Ю. Соколовського (1875–1922), в майбутньому відомого громадського діяча. Його виступ базувався на опрацюванні статей, вміщених у польському виданні [143, С. 216–218]. Основна увага у доповіді приділялась, перш за все, питанню поверхневого обробітку ґрунту, як тоді називали, «мілкої оранки». І якщо для доповідача цей прийом під злакові рослини був зрозумілий, то застосування його під коренеплоди залишалось відкритим питанням.

Акцентувалось й на аргументах Овсінського, звернено увагу на вологозберігаючому ефекті, яке досягалось завдячуючи цій «системі». На засіданні було вирішено відстежувати появу нових публікацій цього автора, адже питання «мілкої оранки» було актуальним у колі цього товариства (О.О. Ісмаїльський, В.О. Кудашев), однак революційним була саме така незначна глибина.

Після публічного оприлюднення І.Є. Овсінським основних положень авторської концепції щодо ведення землеробства серед учасників X з'їзду природознавців та лікарів, ідеї новатора набули неабиякої зацікавленості. Це спонукало членів ПТСТГ глибше вивчити «Нову систему землеробства». Вдруге, засідання, присвячене обговоренню «Нової системи землеробства» І.Є. Овсінського, відбулося 17 лютого 1899 р., коли особисто президент товариства Д.К. Квітка, відкриваючи захід, наголосив на необхідності досконалого вивчення практичних рекомендацій, поданих автором. За словами очільника питання «мілкої оранки», зокрема ініційоване князем В.О. Кудашевим (1846-1916), неодноразово обговорювалось на засіданні товариства та отримало негативну оцінку. Отже, наукову громадськість на цей раз цікавило ширше висвітлення положень І.Є. Овсінського: теоретичне обґрунтування, обробка ґрунту, посівів, аналіз критичних відгуків у польсько- та російськомовній фаховій літературі. Вдруге доповідаючи, Ю.Ю. Соколовський наголосив на кількох основних позиціях вчення Овсінського: 2-дюймовий обробіток ґрунту (5 см) 3-лемешевим плугом Рансона (мали переваги перед німецькими моделями Еккерта та Сакка завдяки розміщенню корпусу, що не давало можливості забиватись бур'яну), подальший обробіток проводиться по мірі забур'янення полів та після кожного сильного дощу; добрива переорюються глибше 2-х дюймів, на 1,5 вершка (6,5 см), під ярі культури обробіток ґрунту проводиться одразу після збору озимих і теж на 2 дюйми (що особливо підкреслювалось!); на зиму поля обов'язково боронуються; сів як під ярі, так і під озимі – смуго-рядковий – грядками у 30 см (6 $\frac{3}{4}$ вершка) шириною, на грядці у 6 у рядку по 6 см у міжряддях, між грядками

посіву проміжки теж у 30 см, які постійно розпушуються для забур'янення, для цього використовувалась 3-метрова сіялка Еккерта; вважається, що втрата місця при такій сівбі окупується більшими врожайми – до 200 пудів з десятини (32 ц/га!) [80, С. 42–43]. Підсумовуючи виступ Ю.Ю. Соколовського, Д.К. Квітка наголошував, що цілком помилковим є домінуючий у літературі погляд, коли під «системою Овсінського» мають на увазі лише «мілку оранку», тоді як вона включає різні технічні прийоми обробки ґрунту та сівби (ранній липневий, постійне розпушування, смугова сівба, міжрядкова обробка). В результаті обговорення було прийнято рішення щодо проведення дослідів на дослідному полі товариства. Зокрема П.М. Дубровський наполягав на організації порівняльних дослідів, де співставлення проводились не тільки системи Овсінського у цілому, але й по окремих прийомах. Для господарств, які бажали би організувати досліди у виробничих умовах, планувалось розробити спрощену програму [143, Ч. I, С. 242].

Згідно із даними, вміщеними у Стислому звіті про діяльність товариства за 1899 р., дослідні роботи було розпочато лише щодо вивчення 2-х аспектів: поверхневого 2-дюймового обробітку ґрунту та смугово-рядкової сівби. А інструкцією для господарів слугував варіант, розроблений Київським товариством сільського господарства [80, С. 13]. Вибір лише цих прийомів пояснювався тим, що саме питання глибини оранки було найпопулярнішим на засіданнях товариства впродовж останніх десятиліть [80, С. 25]. Загалом, вміщення стислого викладу системи Овсінського на сторінках як цього видання, так і Стислого звіту результатів дослідів Полтавського дослідного поля ще раз підкреслює зацікавленість нею серед членів товариства [80, С. 41–43].

Таким чином, дослідні роботи були розпочаті на Полтавському дослідному полі у 1899 р., однак, як виявилось, підготовчі процеси стартували ще у 1898 р. – виділено 4 ділянки площею по 80 кв. сажнів (364 кв.м.), 2 з яких восени були зорані на 4,5 вершка (19,8 см) плугом Сакка, інші – 4-лемешником Еккерта на 1 вершок (4,4 см). Весною 1899 р. усі ділянки було пробороновано. Через два дні (5 квітня) було здійснено посів ярої білоколосої пшениці: на 2-х

ділянках (1 – під глибоку оранку, 2 – під «мілку») застосовано звичайний сів, на 2-х інших смуговий з шириною кожної смуги у 30 см по 5 рядків. Щільність усього посіву становила 7 пудів/дес. (1,12 ц/га). Одночасно робився замір вологості глибиною у 2 аршини (1,5 м), який засвідчив, що на мілкій оранці вона була вища на 1–1,5%. Сходи рослин з'явилися на усіх ділянках одночасно (12 квітня), однак на ділянці із поверхневим обробітком очікувалось значне забур'янення. Для цього було проведено боронування усіх ділянок. Під час колосіння ярої пшениці (14 червня) були зроблені повторно заміри вологості ґрунту, які засвідчили значне зниження вологості в загальному на 6,2%, однак тепер більше зниження було зафіксовано за ділянками з «мілкою оранкою» [182, С. 49]. При порівнянні урожаю були зроблені висновки, що найоптимальніший варіант взаємозалежності між показниками вологості ґрунту та урожайності зафіксовано на ділянці із смуговим посівом при глибшій оранці. Достигання пшениці відбулося одночасно на усіх ділянках (12 червня), тоді ж було проведено збір урожаю. Показники урожайності засвідчили, що поверхневий обробіток дав нижчі дані у порівнянні із глибшим, натомість смугова сівба – на обох варіантах обробки – кращі результати у порівнянні із звичайним [182, С. 50].

Однак, вже наступного року було вирішено не розширювати тематику дослідів за «системою Овсінського», мотивуючи відсутністю відповідної ділянки та масштабністю робіт дослідного поля. Таким чином, продовжувалось лише вивчення питання впливу «мілкої оранки» на збереження та накопичення вологи у ґрунті та на урожайність у порівнянні із оранкою «середньої» глибини (4,5 вершка). На 1899 р. виділено нові 4 ділянки на паровому клину 3-польової сівозміни, засівалось місцеве озиме жито під оранку на різну глибину (4,5 та 1 верш.), 7 разів протягом сезону проводили культивування. Заміри вологості продемонстрували зменшення її показників при «мілкій оранці» на 1–1,25% [182, С. 52].

Аналіз показників урожайності дозволив Ю.Ю. Соколовському зробити висновок, що за три роки застосування поверхневого обробітку дало на 11,4%

менше зерна та на 9% менше соломи, ніж середня. Однак, якщо порівнювати 1900 та 1901 рр., то різниця становила би 20% та 15% відповідно. У прикінцевому узагальненні констатувалось, що поверхневий обробіток значно поступається у показниках урожайності, а високі врожаї І.Є. Овсінського пояснювали лише своєчасністю проведених агротехнічних прийомів [182, С. 53]. Загалом, підсумовуючи дані щодо глибини обробітку ґрунту, Ю.Ю. Соколовський рекомендував обирати «мілку», однак своєчасну (!), ніж глибоку із запізненням [182, С. 43].

Незважаючи на фрагментарність апробації «системи Овсінського» та акцентування на цьому президента товариства Д.К. Квітки, на розширеному засіданні Полтавського товариства сільського господарства від 3 грудня 1901 р. було визначено, що досліди по перевірці цієї технології землеробства на Полтавському дослідному полі слід припинити [143, Ч. I, С. 107]. Однак завдяки наполегливості президента товариства досліди продовжувались ще 2 роки.

Дані результатів 5-річних дослідних робіт (1899–1903 рр.) при використанні поверхневого обробітку ґрунту «за Овсінським» були використані під час узагальнення двадцятирічного досвіду Полтавського дослідного поля (1886–1905) щодо одного із головних наукових завдань, яке стояло перед цією науково-дослідною установою – питання розробки ефективних агротехнічних заходів боротьби із посухою за рахунок обробітку ґрунту. Зокрема дослідженню вологості ґрунтів було присвячено окремий випуск цих підсумкових робіт, підготовлений К.Г. Маньковським [62, С. 43–209]. Спостереження за вологістю ґрунту на дослідному полі при різних метеорологічних та культурних умовах було розпочато із самого початку його організації. Однак лише з 1895 р. була розроблена методика, яка використовувалась до 1901 р. (визначалась стала кількість (9) та максимальна глибина замірів (до 2 м). Хоча не було чітко прописаної програми дослідів, із вказівкою на строки та частоту замірів, єдиним орієнтиром для них слугували агроприйоми. Слід зауважити, що проби у ці роки брались звичайною лопатою,

тому, з огляду на це, дані були вкрай неточними, про що зазначає у вступній частині К.Г. Маньковський [62, С. 51]. Лише у наступні роки методика замірів була удосконалена: визначена глибина (не більше 1,5 м), кількість зразків (10) на визначених глибинах, застосовувався буровий агрегат конструкції О.О. Ізмаїльського, зразки ґрунту висушувались при певній сталій температурі (100-105°C) до визначеної ваги, визначення сталих строків заборів. Таким чином, як зауважують самі автори, дані до 1901 р. є неточними [62, С. 53]. Враховуючи це, висновки щодо вологості ґрунту при застосуванні поверхневого обробітку ґрунту (т. зв. «за Овсінським», 1 вершок) у порівнянні із середньою (4,5 вершка) слід теж вважати некоректними. Фактично цифрові дані свідчили, що при глибшій оранці показники вологості були вищі лише у самому верхньому шарі ґрунту (до 25 см), тоді як у більш глибоких шарах спостерігався зворотний процес. Таким чином, обробіток «за Овсінським» мало чим відрізнявся у середньому за літо за показниками вологості від глибшого – коливання зафіксовані у межах тільки 0,25%, хоча розподіл вологості по шарах ґрунту, особливо під час посіву озимини, був не на користь першої. Однак, остаточний висновок робився безапеляційний – «мілка оранка Овсінського не тільки не має ніяких переваг перед звичайною 4-вершковою у справі зберігання вологи у ґрунті, але навіть сильно погіршує умови зволоження його верхніх шарів, які під час посіву озимих культур стають сухішими, ніж на глибоко зораних ранніх парах» [62, С. 162].

Інше головне питання, на якому зупинились співробітники Полтавського дослідного поля, підсумовуючи його дослідну діяльність за 20 років, стосувалось визначення ефективних агротехнічних прийомів для підвищення урожайності сільськогосподарських культур. Аби максимально наблизити результати дослідних робіт до реальних умов Полтавщини, вони ставились у найпростішій трипільній сівозміні, характерній для більшості господарств тих часів. Вивчення глибини оранки стояло одним із завдань, поряд із часом обробітку ґрунту, часу та способу посіву, удобрення (органічного чи мінерального); вивчення найбільш стійких та найурожайніших сортів злакових

рослин; вивчення впливу на урожай попередника. Однак, як зазначалось, із усіх прийомів, представлених у «Новій системі Овсінського», увагу було приділено лише глибині обробітку та побіжно зауважено про смуговий посів. Наводячи цифрові дані за 1899-1901 рр., загальним висновком автора зазначено, що «звичайно, ці уривчасті досліди, напевно, були би недостатніми, аби остаточно поставити хрест над оранкою Овсінського, але її використання на інших дослідних полях також дало негативні результати» [100, С. 203]. Отже, остаточний висновок, поданий К.Г. Маньковським, виглядав як вердикт: «мілка оранка Овсінського знижує урожай озимих у порівнянні із одночасно проведеною 4-вершковою оранкою» [100, С. 204].

Таким чином, аналіз даних результатів дослідних робіт, які проводились на базі Полтавського дослідного поля протягом 5 років (1899–1903), що мали апробувати «Нову систему землеробства» І.Є. Овсінського, засвідчили, що досліди здійснювались лише для перевірки 2 прийомів: глибини обробітку ґрунту на 4,4 см та смуговий посів зернових культур. Висновки робились лише за двома показниками: вологості ґрунту та урожайності культур. Недосконала методика замірів вологості дозволяє із впевненістю констатувати, що отримані дані були неточними, а отже, висновки, зроблені фахівцями цієї дослідної установи, вкрай некоректними. Однак саме вони нівелювали методіку І.Є. Овсінського та відправили її на багато десятиріч у забуття.

Члени КТСГ теж відреагували на шалену зацікавленість концепцією І.Є. Овсінського, яка розпочалась після виходу його книги. Але упереджене ставлення до цієї статті, яке простежувалось у попередні роки, вплинуло й на подальшу політику товариства щодо дослідника. Декларуючи демократичні принципи у своїй діяльності, правління товариства, з одного боку, не заборонило виступ новатора на одному із своїх засідань, але з іншого – зробило все можливе, аби позитивного сприйняття не відбулось. Зокрема секретарем товариства Т. Осадчим було запропоновано І.Є. Овсінському, вже та той час члену КТСГ, зробити розгорнуту доповідь щодо його системи [131]. Виступ відбувся 19 лютого 1899 р. за засіданні відділу землеробства. Однак виступу

передувала розгромна стаття тогочасного директора Гриноутської сільськогосподарської школи (Бессарабія) О.О. Славінського. Основну критику цей автор спрямував на дані, подані І.Є. Овсінським щодо результатів впровадження своєї системи саме в цій школі, де той був агрономом у 1895 р. Зазначалось, що чіткого обліку урожайності по усіх сільськогосподарських культурах не проводилось. Таким чином, спростовувалась основна теза новатора про високу рентабельність застосування його методики – «всі знайдені мною дані, на жаль, свідчать про недоліки в акуратності у висновках та безтурботність до звітів». Підсумовуючи, вказувалось, що особливо «нового» в методиці Овсінського не вбачається. Єдине, за що, на думку О.О. Славінського, слід завдячити цьому агроному, це дискусія, яка розгорнулася щодо питання обробітку ґрунту та догляду за рослинами [175]. Це спонукало І.Є. Овсінського у публічному виступі, який відбувся 19 лютого 1899 р., більшу частину часу приділити спростуванню звинувачень, а не поясненню деталей своєї концепції [39]. Їдкі коментарі щодо новатора лунали також у вміщених у газеті публікаціях під псевдонімами, які іронізували над дослідником, піддавали сумніву будь-який його аргумент [173]: «І ось веселий водевіль закінчився, завіса опущена і захоплені слухачі та глядачі розійшлись мріяти рожевими думами щодо швидкого райського майбуття, без турбот, звідки взяти 1 шт. робочої худоби на 6 дес. землі; погляд наш не буде блукати по безкрайніх висотах небосхилу в очікуванні живильної вологи у вигляді дощу – ми ніби крила раптом отримали, так нам легко та весело» [51]. Такий скептицизм, ясна річ, впливав на загальне сприйняття дослідника І.Є. Овсінського та його ідей, що проявилось у ставленні членів товариства до участі у колективних дослідках, які мали би перевірити ефективність його системи. Так, спеціально створена комісія при відділі землеробства КТСГ, яке очолив граф В.С. Тишкевич, розробила інструкції щодо організації колективних дослідів для апробації цієї системи [203]. У ній висувалась низка вимог до господарів, які планували взяти участь у випробуваннях: виділення мінімум трьох ділянок у кожному кліні тієї сівозміни, яка існувала у господарстві, та площею не менше 3-х дес. кожна,

ділянки форми правильного чотирикутника із рівною поверхнею та типовими для обраних клинів ґрунтами. Дослідне поле мало бути розділено на певні частини згідно з поданим планом, де визначались основні та контрольні ділянки. Господарі мали надати детальну характеристику ґрунтового покриву дослідного поля, його удобрення та обробіток за попередні роки, історію сівозмін, результати урожайності попередніх років, вести детальний облік усіх процесів та їх наслідків, метеорологічні спостереження тощо. Такі вимоги до організації дослідного процесу не викликали особливої активності серед господарів, про що свідчать неодноразові заклики на сторінках згаданого журналу долучитись до участі у колективних дослідях. Слід зазначити, що основна увага мала бути приділена порівнянню показників урожайності при мілкій та глибокій оранці, побічно зазначалось, що такі порівняння можна зробити й щодо смугового та звичайного посіву. Однак чітких вказівок щодо глибини обробки, модифікації знарядь праці, щільності посіву не було. Крім того, головна умова, на яку звертав увагу автор методики – своєчасність та ретельність обробки поля – була в інструкції визнана як необов'язкова, а її виконання передавалось на розгляд господарів, використовуючи «ті традиції обробки, які можливі в даному господарстві та вже напрацьовані у ньому багаторічною практикою» [203, С. 257].

Розроблена КТСГ інструкція для ведення колективних дослідів по «системі Овсінського» пізніше пропонувалась господарям Подільської та Полтавської губерній. Однак, нами не зафіксовано даних, які б свідчили про її застосування серед сільськогосподарських підприємств регіонів. А остаточні висновки щодо використання «системи Овсінського» КТСГ були зроблені на основі дослідів Полтавського дослідного поля 1899-1903 рр., які, як зазначалось у звітах дослідної установи, продемонстрували неефективність «мілкої оранки» та смугово-рядкового посіву «за Овсінським». Остаточне обговорення «Нової системи Овсінського» зникає із тем засідань товариства та зі сторінок його друкованого органу після публікації даних Полтавського дослідного поля у 1903 р. [181].

Таким чином, аналіз сприйняття ідей І.Є. Овсінського членами Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості дає підстави стверджувати, що його новаторські погляди активно обговорювались на різних заходах товариства та спонукали до наукових дискусій щодо вироблення ефективних шляхів ведення сільського господарства. Однак упереджене ставлення окремих членів товариства до поглядів дослідника, що проявилось у певній редакторській політиці друкованого органу товариства, некомпетентності у формуванні інструкцій щодо колективних дослідів для перевірки його методики не дозволили підходам агронома отримати офіційного визнання серед членів цього об'єднання.

Не залишились осторонь наукових дискусій навколо концепції І.Є. Овсінського члени одного із найстаріших сільськогосподарських товариств Російської імперії і першого подібного громадського об'єднання, створеного на українських землях, Імператорського товариства сільського господарства південної Росії. Це товариство було засноване у 1828 р. в м. Одесі і у своїй діяльності охоплювало регіони Бессарабської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської та степової частини Подільської губернії. Один із активних членів товариства, князь П.П. Трубецькой, власник Плотянської сільськогосподарської дослідної станції, яка почала діяти з 1894 р. в с. Плоти Балтського повіту Подільської губернії, зацікавившись ідеями І.Є. Овсінського, ініціював організацію дослідних робіт щодо перевірки агротехнічних прийомів новатора. Протягом 4-х років (1899-1903) спеціалісти Плотянської сільськогосподарської дослідної станції проводили дослід з мілкою оранкою та смугово-рядковим посівом за методикою І.Є. Овсінського. Ділянка була зорана сакківським однокорпусним плугом, весною двічі проборонована та засіяна кукурудзою та ячменем. У результаті були зафіксовані кращі результати ячменю при звичайній обробці та посіві (урожайність збільшилась на 2,9 ц/га). Хоча дані щодо кукурудзи були зафіксовані інші – зниження урожайності на 1,9ц/га. Згодом було розпочато дослід з озимим житом, результати яких не

давали суттєвої цифрової різниці (21,8 та 21,2 ц/га за глибокої та «мілкої оранки» відповідно) [64].

У 1903 р. досліди проводились із пшеницею. Зазначалось, що на мілкій оранці рослини були нижче, колос був менший. Пояснювали це появою кірки на поверхні ґрунту, однак жодних протидій цьому проведено не було. Зрозуміло, що показники урожайності говорили на користь глибокої оранки: 206,5 пуд/дес. до 160,7 пуд/дес. при суцільній сівбі та 210,6 до 153,4 при смугово-рядковій [64, С. 36–37].

Однак прикінцеві висновки дослідів, зроблені тогочасним завідувачем Плотянським дослідним полем, О.К. Карабетовим, категорично говорили, що «мілка оранка» в зоні діяльності станції не мала економічного значення. Ці висновки стали класикою для агрономічної літератури і фігурували тривалий час як доказ непридатності системи землеробства І. Є. Овсінського для посушливого клімату. Ключовою помилкою, на наш погляд, було недотримання рекомендацій щодо початку обробітку поля, де плотянські фахівці йшли за «старою» схемою: під ярові хліби після сівби озимини та збору коренеплодів, а обробіток пару – лише навесні. В результаті чого було отримано високу засміченість полів, появи кірки на поверхні ґрунту, що в кінцевому результаті призвело до відсутності позитивного ефекту. Крім того, на дослідній ділянці були відсутні післяпосівні етапи догляду, що було вкрай важливим у методиці І.Є. Овсінського. Отже, недотримання всіх позицій авторської методики призвело до відмови від її застосування, що в кінцевому рахунку призвело до нівелювання авторитету новатора І.Є. Овсінського серед тогочасної наукової спільноти. Хоча застосування смугово-рядкової сівби на інших ділянках цієї дослідної установи давали гарні результати, однак особливо їх не пропагували [64, С. 37]. Так, яра пшениця сорту Улька давала на 4-вершковій оранці кращі результати урожайності та якості зерна при смугово-рядковому посіві, ніж на суцільному [22, С. 56].

На Плотянській дослідній станції у цей же період проводились дослідів під керівництвом С.В. Щусьєва, приват-доцента Новоросійського університету.

План робіт включав лише окремі аспекти, які стосувались методики І.Є. Овсінського: 1) порівняння суцільних посівів із смугово-рядковим; 2) в обох випадках порівнювався обробіток ґрунту на глибину 2 та 8 дюймів (8-9 та 32 см відповідно); 3) досліди із різними рослинами; 4) порівняльні заміри вологості ґрунту; 5) порівняння витрат при 2- та 8-дюймовій глибині обробітку ґрунту.

Дані цих дослідів на давали чіткої відповіді щодо прямої залежності урожайності від глибини обробітку ґрунту, те саме стосувалось зберігання вологості. Однак вперше були проведені економічні обрахунки витрат, за якими доводилось неефективність використання 2-дюймового обробітку: валовий дохід із десятини становив при 2- дюймовій оранці 100,8 руб. та 147,7 при 8-дюймовій. Ці дані були черговим аргументом, які використовували противники І.Є. Овсінського у наукових дискусіях щодо його авторської методики, зазначаючи, що «Нова система землеробства в такому вигляді, як її рекомендує Овсінський, всюди не може бути застосована через масу незручностей при її використанні, з одного боку, та меншій урожайності, з іншого» [22, С. 57–58].

Порівняльні досліди щодо перевірки «Нової системи землеробства» проводились й на дослідній хімічно-рільничій станції у Дублянах, яку було засновано у 1904 р. при Вищій рільничій школі. Професор Й. Мікуловський-Поморський (1868–1935) погоджувався, що ця система агроприймів дає вражаючі результати на піщаних ґрунтах, тоді як на чорноземах не було зафіксовано значні зміни в урожайності [124, С. 211].

Іванівська сільськогосподарська дослідна станція, заснована у 1897 р. у маєтку П.І. Харитоненка, теж долучається до випробувань окремих положень методики І.Є. Овсінського. У висновках дослідних робіт є чіткі узагальнення, що смугово-рядкова сівба давала кращі результати з озимими житом та просом, тоді як із ярою та озимою пшеницею результати неоднозначні. Важливими даними були результати спостережень за вологістю ґрунту при застосуванні мотичної міжрядкової обробки та без неї, що доводило безумовну її необхідність.

Низка дослідів щодо перевірки глибини обробки на спосіб сівби проводилась і в Симбірській губернії, про що доповідалось Р.І. Кашо-Згерським на 2 з'їзді діячів із дослідної справи. Він наголошував на перевагах смугово-рядкової сівби, особливо при глибокій оранці. Такі ж висновки були й у дослідників із Саратовської губернії [208]. Дворічні випробування (1899-1901 рр.) проводились й на Собешинській сільськогосподарській дослідній станції Люблінської губернії професором А.Л. Семполовським (1847–1936). Однак результати дослідів показали перевагу глибокої обробки та смугово-рядкової сівби.

Досліди щодо глибини обробки ґрунту проводив у цей час Ф.Б. Яновчик на Херсонському земському дослідному полі, яке почало діяти з 1899 р. Зокрема, результати підтверджували перевагу мілкої обробки. Однак ці показники пояснювались виключно сприятливими метеорологічними умовами та поганою якістю насіння. Абсолютно протилежні дані демонструвались щодо наступного року, де при 2-вершквій обробці було зафіксовано 136 пуд., а при 4-вершквій – 149,1 пуд. У результаті, було зроблено висновок, що глибина обробки не є визначальним фактором урожайності хлібних культур. Тоді як ключовим елементом ефективного урожаю було визнано своєчасне лушення стерні на полі, яке проводилось одразу після жнив [1].

Такі ж рекомендації давав І.Є. Овсінський у своїй роботі. Однак Ф.Б. Яновчик наполягав на виключній ролі лушення по стерні на противагу глибині обробки. Аналізуючи залежність вологості ґрунту від глибини її обробки, дослідник робив висновок, що «вплив глибини зяблевої оранки виявилось взагалі досить слабким та невизначеним».

Приєм	Пшениця, пуд	Ячмінь, пуд
Лушення, дес.	74,8	114,6
Нелушене поле	45,8	76,6
Різниця	29 (63%)	38 (50%)

До наукової дискусії навколо ідей І.Є. Овсінського долучилось Подільське товариство сільського господарства. Після презентації зразків вирощеної

продукції на I з'їзді сільських господарів Подільської губернії місцеві землевласники зацікавились ідеями новатора [213, С. 8]. На засіданні товариства від 16 березня 1899 р. він доповідав перед членами секції рільництва. В результаті жвавого обговорення було прийнято резолюцію про організацію колективних дослідів [124, С. 212]. Зокрема про результати цих дослідів, що проводились у виробничих умовах 18 господарств Подільської губернії, – випробовувався лише прийом поверхневого обробітку ґрунту. Агрономи подільського краю К. Грабовський [34], О. Іорданський [61], Ф. Любанський [93], Г. Маковецький [96], А. Мейер [103] подали результати дослідів із апробацією «системи Овсінського». Внаслідок поганих метеорологічних умов (посуха весною та літом) були зафіксовані вкрай низькі врожаї [164, С. 259-260]. Зокрема на сторінках періодичного органу ПТСГ констатувалось: «Системі Овсінського судилося бути апробованою в один із найпосушливіших років у нашому краї, та результати випробовування, судячи по небагатьох отриманих повідомленнях, були невтішними» [22, С. 55]. Лише у господарстві М.Г. Собанського в Пеньківці Ямпільського повіту були гарні результати і щодо злакових культур, і щодо бобових та коренеплідних.

Крім позицій концепції НСЗ, наукова спільнота певним чином відреагувала на появу авторської конструкції культиватора (*Додаток Г*). Адже лише за допомогою спеціального знаряддя можна було дотриматись глибини обробітку ґрунту, ефективно протидіяти забур'яненню полів та, головне, своєчасному проведенню усіх необхідних агротехнічних прийомів. Згідно з кресленнями вченого, він виготовлявся лише на заводі землеробських машин і знарядь товариства «Копп» у м. Олександрії Катеринославської губернії [180].

Характеризуючи цю сільськогосподарську машину, спеціалісти, які її випробували, зазначали особливості її конструкції. Культиватор мав 6 плоскорізних робочих органів, дія яких була спрямована лише на підрізання поверхневого шару ґрунту, не обертаючи його. Кріпились вони до масивної стойки, які, в свою чергу, кріпились до основної рами, яка була несиметричної конструкції та встановлювалась на 2 колеса. Зазначалось, що вони не залишали

пропусків при робочій ширині 2 аршини (140 см). Культиватор мав сидіння та 3 важелі для перемикання глибини заглиблення робочих органів (2 позаду та 1 попереду). Це, на думку інженера В.М. Васильєва, було раціонально, адже не вимагало ручного втручання та зменшувало утоптування ґрунту. Лемеші були встановлені несиметрично, під кутом 33° до центральної лінії, заходили один за одним на 15 см при довжині леза 48 см. Прохід задніх лемешів слідом передніх гарантував у більшій мірі підрізання бур'янів, але збільшував його собівартість та створював зайвий опір. Довжина ріжучого ребра усіх робочих органів 288 см, повторне підрізання 55 см ріжучого ребра.

До його переваг вони відносили значно низьку ресурсовитратність. На легких ґрунтах для його роботи потрібно було силу 2 коней, на тяжких – до 6.

Ця машина легко справлялась із своїми завданнями, навіть там, де плуги конструкції Р. Сакка псувались. У результаті його використання поверхня ґрунту мала рівний розпорошений вигляд, ретельно перемішаний із пожнивними рештками, при швидкості виконання робіт – 4–4 $\frac{3}{4}$ дес. у день (10-год безперервна робота). У 1910 р. В.М.Васильєв провів успішне випробовування культиватора у своєму господарстві в Каширському повіті Тульської губернії [20].

Ґрунтове випробування цієї машини здійснили у 1912 р. фахівці Ростово-Нахічеванська на Дону сільськогосподарської станції, яка спеціалізувалась на вивченні сільськогосподарської техніки та її ефективності використання у виробничих умовах. Зокрема вчених цікавив культиватор як ефективний механізм для обробки чистого пару. Вимоги, які ставились перед цією машиною, включали в себе ефективне підрізання бур'янистої рослинності, різноманітної за біологічним складом та віком, мінімальне розгортання ґрунту, навіть на нерівній поверхні ґрунту, та завершеність процесу, легкість у використанні, високу продуктивність праці, дешевизну, міцність робочих органів тощо. До недоліків фахівці відносили нераціональну конструкцію важелів, що дуже ускладнювало процес перемикання та підвищувало вартість самого знаряддя. Так, передній важіль був влаштований так, що людині, яка

керувала ним, доводилось піднімати не лише тяжку раму, але й себе саму. Вважалось, що достатньо лише 1 важеля для ефективної роботи. Ця незручність була відчутна лише на полях невеликого розміру, де доводилось, аби не переставляти важелі, працювати по колу, не обробляючи кути поля. Рекомендувалось трохи загострити лемеші, заокруглити ріжучі органи, аби менше вивертати поверхневий шар ґрунту. Зазначалось, що з усіма різновидами бур'янистої рослинності, крім пирію, машина справлялась результативно – 92%. Визначалось, що заглиблення робочого органу на 1 поділку збільшувало зусилля 1 коня на 12-20 кг. Робота знаряддя з людиною на сидінні теж збільшувала опір на 20-30%. Крім того, опір змінювався в залежності від вологості, засміченості, ущільненості. Вартість знаряддя становила 60–65 руб. та подовженого – 75. Вважалось це достатньо дорогим.

Фахівці станції більше нарікали на якість виготовлення машини, ніж на її конструкцію. До виробника виставлялись претензії щодо якості металу, неакуратності щодо виготовлених деталей тощо.

У висновках підсумовувалось, що культиватор конструювання І.Є. Овсінського займав середнє місце за продуктивністю серед інших подібних знарядь, але вважався більш вигідним, ніж луцильники, однак менш вигідним ніж культиватори, переобладнані з рядових сівалок шляхом заміни сошників лемешами (якщо не враховувати якість та зручність роботи). Фахівці пророкували йому значне поширення, особливо в степових регіонах [180].

Зважаючи на ефективність цього сільськогосподарського знаряддя, до його продажу активно долучились дистриб'ютори сільськогосподарської техніки. Однак під прикриттям імені дослідника продавався фальсифікат. Найбільше долучився до таких махінацій Д.К. Калениченко, фальсифікат якого, згідно встановлених даних, коштував вже дорожче – 95 руб. та називався «Урожай» [63]. Крім того, разом з ним продавались ще інші машини та механізми під прикриттям імені І.Є. Овсінського – малий культиватор «Урожай», який рекомендували для невеликих селянських господарств (50 руб.), пристрій для перетворювання його у кінний прополювач для обробки

міжряддя (45 руб.), кінний прополовач (45 руб, з обгортачем – 53 руб.), сівалки (5-рядні – 60 руб. та 6-рядні – 75), ручний прополовач-обгортач – 16,5 руб. У преїскурант входили спинні хомути іншого автора тощо. Для підвищення продажів торговці вдавались до передруку праць І.Є. Овсінського, їх корегування, вміщення своїх публікацій, відгуків господарів, які мали засвідчити високу рентабельність використання, в першу чергу, цих знарядь. Однак, аналізуючи цю рекламну продукцію, нами не було знайдено детального опису товарів, а отже, покупець зачасту не знав, як мав виглядати справжній культиватор І.Є. Овсінського. Прикриваючись його ім'ям та його ідеями і творами, торговці збували фальсифіковану продукцію, тим самим псуючи авторитет вченого як серед наукової спільноти, так і серед виробників. Згідно з даними, І.Є. Овсінський намагався протидіяти цьому, однак мало ефективно [20].

Незважаючи на подібне сприйняття серед наукової спільноти, яка консолідувалась навколо громадських об'єднань, інтерес до системи Овсінського продовжував існувати серед значної кількості прогресивних господарів. Одним із свідчень є популярність його системи на регіональних сільськогосподарських виставках, де він систематично виступав, демонструючи різні знаряддя для обробки ґрунту за своєю методикою. Про це свідчить і популярність його праці, яка була перевидана у 1909, 1911 рр. та значної кількості статей, де різні автори викладали свою інтерпретацію цієї системи.

Найавторитетнішим критиком «системи Овсінського» був професор Університету Св. Володимира в Києві С.М. Богданов (1859–1920). У своїх розгромних публікаціях він категорично висловлювався проти ефективності «Нової системи землеробства», заперечуючи її результативність, універсальність та новаторство. Показово, що професор у своїх статтях дуже емоційно реагував на «систему І.Є. Овсінського», порівнюючи її із знахарством у медицині, називаючи «системою без системи» [11, С. 2019]. Він стверджував, що ця концепція не базується на жодних наукових даних, тоді як сутність її полягає у відомих практичних правилах, які, на його думку, жодним чином не

були об'єднані у певну систему. Особливе обурення у вченого викликали методи поширення інформації про цю «систему» – багатонакладні рекламні брошури, в яких містилися гасла про шалені урожаї (270-300 пуд. з дес.!) Успіх, який мали деякі господарі при застосуванні цієї «системи», професор пояснював результативністю лише окремих прийомів (наприклад, підтримка у розпушеному стані поверхні ґрунту, смугово-рядкова сівба), а не усього комплексу агротехнічних прийомів, які пропонував І.Є. Овсінський. С.М. Богданов ставив під сумнів універсальність застосування мілкої обробки ґрунту. Він наполягав, що існує мало доказів щодо утримання вологи, утворення та утримання роси при такій обробці. Натомість, наводив аргументи, які свідчили що науково вже доведено беззаперечну користь глибокої оранки для накопичення вологи, розвитку рослин із глибокою кореневою системою, покращення ґрунтового шару за рахунок підґрунтя [10]. Особливу увагу С.М. Богдановим було приділено теоретичним доводам І.Є. Овсінського: положенням про накопичення вологи за рахунок, роси та збагачення ґрунту азотом із повітря, називаючи їх пояснення «зовсім невірним поясненням фактів» [10, С. 2064]. Відмову І.Є. Овсінського від мінеральних добрив та глибокої оранки професор вважав шкідливою для подальшого розвитку землеробської культури – «якщо де-небудь в Бессарабії чи Подільській губернії на дуже родючих та від природи багатих ґрунтах, та ще й благодатному кліматі, ще може пройти безкарно» [10, С. 2107]. Цікаво, що С.М. Богданов навіть коментує «ліричний відступ» І.Є. Овсінського щодо колонізації німцями польських земель! Остаточний висновок професора звучав безапеляційно: «теоретичні обґрунтування, які намагається дати Овсінський, являють собою безглузду плутанину понять, мало осмислене користування безперечними науковими даними, підставленими невміло туди, де зовсім їм немає місця» [10, С. 2107]. Однак варто зауважити, що у своїх працях, зокрема роботі, присвяченій пропагуванню сівозмін у землеробстві, яка вийшла друком у 1910 р., професор погодився щодо ефективності окремих технологічних

прийомів вирощування зернових та колосових сільськогосподарських культур, які входили до «Нової системи землеробства» [12].

Незважаючи на критичне ставлення одного з найвідоміших авторитетів вітчизняної агрономії, число послідовників І.Є. Овсінського продовжувало зростати. Причина популярності цієї концепції, на нашу думку, криється у просвітительській місії, яку сповідував новатор, публікуючи свою працю. Яскравим підтвердженням цього є слова автора публікації, вміщеної у головному виданні галузевого міністерства, «Ежегоднике Главного управления землеустройства и земледелия», де зазначалось, що «нова система» мало дала нового, але, безперечно, її цінність у тому, що вона фанатично впроваджувала в життя багато відомих раціональних прийомів обробки ґрунтів, змушуючи господарів замислитись та змінюватись» [21]. Зокрема роботи професора О.М. Шишкіна щодо заходів боротьби із забур'яненням як протидії посухам, професорів І.О. Стебута та П.А. Костичева, які виступали за «мілку оранку» (однак не таку поверхневу, як у І.Є. Овсінського) і лише парових полів [230]. Так, І.О. Стебут сповідував «правила»: чим глибше орати, тим на більшу глибину потрібно покращити стан ґрунту, чим менше орати, тим на меншу глибину можливо висушити ґрунт [198]. Тому він підтримував агротехнологічний прийом, коли глибоко орати можна лише на зяб, коли осінні дощі та сніг наповнюють вологою землю, рекомендував це робити раз на 4 роки, висловлювався рішуче «за більш мілку обробку поля в зеленому пару, не глибше 1,5-2 вершки та при повторній оранці 2,5-3 вершки» [200, С. 63–64]. Він також доводив переваги смугової сівби [199]. Смугово-рядкову сівбу вже на той час пропагував у своїх роботах І.Й. Широких (1868–1943), який детально описував спеціальну сівалку конструкції Дерома спеціально для такої сівби [229]. Успішні досліди із культурами цукрового буряку, проса такою сівбою мали на той час фахівці Дербчинського дослідного поля в маєтку барона А.А. Маса [37]. Систему І.Є. Овсінського порівнювали із системою Гарді Вебстера Кемпбелла (англ. Hardy Webster Campbell) (1850–1937) («The Campbell System of Cultivation», «Scientific Soil Culture», «Campbell's Soil

Culture»), американського новатора, який із 1891 р. почав пропагувати та впроваджувати свої ідеї у господарствах США, а у 1897 р. з'явилися перші публікації про його методику ведення рільництва у російськомовній фаховій періодиці [228]. Зокрема схожі моменти щодо ідей І.Є. Овсінського простежуються щодо агротехнічних прийомів, спрямованих на збереження вологи у посушливих місцевостях [81].

З іншого боку, наукові дискусії, які точились навколо концепції агротехнічних прийомів І.Є. Овсінського, стимулювали науковий інтерес до вивчення ґрунту, розуміння того, що він має стати предметом ретельного та дбайливого вивчення та догляду. Ці пропозиції обговорювались на засіданнях II Всеросійського з'їзду діячів сільськогосподарської дослідної справи, який проходив 14–20 грудня 1902 р. у м. Санкт-Петербурзі. В результаті, серед постанов з'їзду прозвучали вимоги щодо організації дослідних робіт із хлібними культурами в зв'язку із вивченням впливу обробки ґрунту, методу та щільності сівби тощо [145, С. 41-45].

Таким чином, аналіз основних етапів просування ідей І.Є. Овсінського серед представників вітчизняного наукового середовища дає підстави стверджувати, що його новаторська система землеробства активно обговорювались на різних заходах галузевих громадських об'єднань та спонукала до наукових дискусій щодо вироблення ефективних шляхів ведення сільського господарства. Однак статус «політично неблагонадійного», який дослідник отримав після ув'язнення та заслання, постійний негласний нагляд поліції вплинули на сприйняття його персони науковим товариством. Зв'язки із польськими патріотичними колами дозволили новатору організувати гучну промоцію своєї концепції, тим самим привернувши увагу всього аграрного істеблішменту Російської імперії до новітніх на той час технічних прийомів обробітку ґрунту та посівів, заклавши основи наукового обґрунтування органічного землеробства.

Доведено, що тогочасне наукове співтовариство активно відреагувало на появу «Нової системи землеробства», що проявилось у численних обговореннях

на засіданнях галузевих товариств, публікаціях на сторінках фахової періодики, організації дослідів із перевірки основних положень концепції. Визначено, що через низку причин (негативні результати дослідів під час перевірки, спричинені недосконалою методикою їх організації; упереджене ставлення до постаті дослідника через його статус «політично неблагонадійної особи», відсутність фахової академічної освіти тощо) комплекс запропонованих І.Є. Овсінським агротехнічних прийомів офіційними науковими колами був не визнаний, що певним чином загальмувало розвиток ґрунтозахисного, органічного землеробства на українських землях.

3.2. Інтродукція ранніх сортів сої

Економічний поступ українських земель у післяреформену добу ХІХ ст. вимагав пошуку нових форм ведення сільського господарства для капіталізації його виробництва. Наукові сили країни спрямовували свої зусилля на пошук оптимальних агротехнічних прийомів для підвищення врожайності, протидії посухам, впровадження у виробничий процес рослин, які б дозволили переорієнтуватись господарствам до потреб ринку, сприяли відновленню родючості та структури ґрунтів або створювали умови для кращого розвитку кормової бази для тваринництва.

Із розвитком наукового обґрунтування вчення про чергування культур у сівозмінах, яке свого поширення набуло, починаючи із кінця ХVІІІ ст., коли основну теорію плодозмінних сівозмін вперше сформулював німецький вчений А.Д. Теєр (1752–1828), почалось активне впровадження у виробничий процес бобових культур Аджє, згідно із т.зв. «Норфолкською сівозміною», запропонованою вченим, оптимальним вважалось співвідношення площ посіву різних груп культур, де зерновим відводилось 50%, просапним та бобовим – по 25%. Особлива зацікавленість у використанні бобових рослин з'явилась після появи в першій половині ХІХ ст. теорії азотного живлення культур, основи якої

заклали французький агрохімік Ж.Б. Буссенго (1802–1887) та англійський вчений Д.Б. Лооз (1914–1900). Відкриття німецького агрохіміка Г. Гельрігеля (1831–1895) та російського мікробіолога М.С. Вороніна (1838–1903) дозволили зрозуміти механізм засвоєння азоту бобовими культурами [67, С. 71–72]. Це, у свою чергу, стимулювало використовувати окремі бобові культури під «зелене добриво». Зокрема напрацювання професорів О.М. Енгельгардта (1832–1893) та П.В. Будріна (1857–1939) науково обґрунтували використання сидерації [15; 237]. Однак, в першу чергу, мова йшла про бобові трави – конюшину, люцерну, люпин. Розвиток тваринництва стимулював вирощування бобових культур для розширення та покращення кормової бази.

Розширення торгівельних відносин дозволило вийти на аграрний ринок Російської імперії сільськогосподарській культурі сої, яка відрізнялась кращими поживними якостями і могла конкурувати з іншими бобовими рослинами як кормова культура [129]. За даними дослідників, які вивчають історію появи цієї культури на території Східної Європи, ця рослина тут з'явилась у середині XVII ст. Вже у другій половині XVIII ст. її починають вивчати та розмножувати в колекційному розсаднику Паризького ботанічного саду [296]. Лише в середині XIX ст. німецькі ботаніки з Мюнхена Ф. Ф. фон Зібельд (нім. Philipp Franz von Siebold) та Д. Цуккаріні (нім. Joseph G. Zuccarini) вперше дали цій рослині наукову назву роду – *Glycine* [295, С. 26].

Серед вчених Російської імперії першим зацікавився цією рослиною ботанік К.І. Максимович (1827 –1891), який, досліджуючи флору долини річки Амур, описав у 1873 р. сою під назвою *Glycine hispida Maxim* [97]. У цей же час значною подією у поширенні культури цієї рослини стала Всесвітня виставка у Відні 1873 р., де професор Ф. Габерландт (нім. Friedrich Haberlandt) (1826–1878) представив громадськості більше 20 сортів сої (жовто-, чорно-, зелено-, коричнево-червононасінних) з Азії та Африки. Вже у 1875 р. дослідник почав інтенсивне випробовування ранніх сортів в експериментальному саду Вищої сільськогосподарської школи (нім. Hochschule für Bodenkultur) Hochschule für Bodencultur) поблизу Відня. Наступного року він залучив до випробувань 7

спеціалістів, які організували дослідження у господарствах по всій території Австро-Угорщини. Тоді вперше сорти сої було культивовано на українських землях. Студент Ф. Габерландта М. Дімітрієвіч (нім. Nikolaus Dimitriewicz), який працював на той час управителем у маєтках, отримав 100 насінин та розподілив їх по 6 господарствах Кіцманського повіту герцогства Буковини (нім. des Kotzman bezirke, Herzogtum Bukowina) [260]. Згодом Ф. Габерландт утворив робочу групу, куди входив Дімітрієвіч, яка проводила порівняльні дослідження щодо випробування різних сортів сої по всій території країни [259]. Щороку кількість учасників випробувань збільшувалась. Так, у 1877 р. до цієї групи вперше приєдналось господарство із Галичини – насінневе підприємство Брауна в с. Зубрі поблизу Львова (вищував жовту та коричнево-червону сою) [258]. Поширенню інформації про цю культуру сприяла поява монографії Ф. Габерландта «Соя: результати досліджень та випробувань придатності для вирощування цієї нещодавно виведеної рослини» (1878), де не тільки давалась ботанічна та агрономічна характеристика рослини, але й узагальнювались дані численних дослідних господарств Австро-Угорщини [257].

Вперше інформацію про дослідження Ф. Габерландта із вирощування сої були розміщені на сторінках російськомовної преси у 1877 р., де вказувалось про рослину *Soja hispida* як нову для впровадження у сільськогосподарське виробництво. Зокрема зазначалось, що вдало культивується ранній сорт, який визрівав за 5 місяців. Крім того, наводились дані щодо ефективності використання сої як корму на противагу гороху [57, С. 79].

На українських землях, що входили до складу Російської імперії, піонером у культивуванні цієї культури у сільськогосподарське виробництво був І.Г. Подоба (1842–?), головний управитель маєтку «Асканія-Нова» Ф. Фальц-Фейна та директор земського сільськогосподарського училища в Херсоні. У своїй публікації за 1879 р. дослідник, маючи 50 насінин вихідного матеріалу від Ф. Габерландта, отримував чудові врожаї, які, на його переконання, перевершували показники урожайності всіх інших зернобобових рослин. Він розпочав із впровадження сорту 151 – жовтий, за його

характеристикою, більш урожайного, що дозрівав у кінці липня, та 152 – темно-червоного, який дозрівав пізніше та був менш урожайним [140]. Згодом дослідник працював зі сортами Чорна пізня, Жовта пізня, Дрібнонасінна, Коричнева дрібнонасінна, Етампська велетенська та Зелена Самарова [117]. У своїх монографіях він представив результати сортовипробування та демонстрував урожайність на рівні 120-160 пуд/дес. Крім того, наполягав на першості за поживною цінністю цієї культури серед інших бобових, важливості її для галузі південних регіонів країни [141]. Важливо відмітити, що І.Г. Подоба один з перших в Російській імперії, хто експериментував із включенням цієї рослини у раціон людини, подаючи у пресі рецепти страв та відгуки членів своєї родини [142].

Процес поширення інформації про культивування сої у Російській імперії поживався після виходу статей відомого авторитетного селекціонера А.Л. Семполовського (1847–1936), який проводив досліді із схожістю цієї культури на контрольно-насінневій станції в с. Забіково поблизу Познані. Зокрема середній показник проростання становив 70% (від 61 до 80%) [292]. Підсумовуючи, дослідник пророкував цій рослині велике майбутнє як кормової культури [294].

На початок 80-х років XIX ст. ця культура вирощувалась та продавалась на насіння у господарствах Полтавської (господарства Г.І. Ященка, Л.А. Черноглазова), Київської (М. Желеховського, В.І. Гомилевського), Таврійської (І.Г.Подоби), Харківської (Л.В. Ілляшевича), Бессарабської (І.К. Макарова) губерній; численні сільськогосподарські виставки представляли її як перспективну кормову рослину; на засіданнях Вільного економічного товариства, Полтавського товариства сільського господарства були представлені доповіді щодо масштабного впровадження її у виробництво та споживання (В.П. Гіляранський) [33].

У середині 80-х років зона культивування сої в Російській імперії значно розширилась – крім українських губерній, Катеринославської та Чернігівської, її сіяли в Гродненській, Могилівській, Новгородській, Калузькій, Пензенській,

Самарській, Люблінській, Тамбовській, Курській, Воронежській та Саратовській губерніях. Однак проблема була у дозріванні [114, С. 57].

З огляду на цю проблему, значною подією в історії поширення культури сої на європейських землях стала діяльність І.Є. Овсінського щодо інтродукції ранніх сортів цієї рослини. Зі слів самого автора, він привіз сорти ранньої сої (чорну та коричневу (інша назва – брунатна, бура) після подорожі по далекосхідних територіях Російської губернії. Після завершення другого заслання до Архангельської губернії, у 1893 р., він здійснив поїздку до кордонів країн із маньчжурською Імперією Цин. Зокрема його цікавила територія, що простягалась від лівого берега р. Амур до східного берега р. Зеї на південь, яка згідно з Айгунським договором 1858 р. перейшла у володіння Російської імперії. Однак маньчжурські мешканці, які жили на цій території, отримали право залишитися на цій землі, але підпорядковуватись маньчжурській владі [2]. У 64 маньчжурських поселеннях велось інтенсивне сільське господарство, яке контрастувало із господарюванням російських переселенців. Згідно зі свідченнями І.Є. Овсінського, в одному із найбільших сіл – с. с. Великий Алін (Дань-шань) дослідник купив партію сортів ранньої сої, які культивувались у цьому регіоні [285].

Повернувшись до Подільської губернії у 1894 р., новатор розпочав досліді із інтродукцією привезених ним з Азії сортів у своєму маєтку в с. Кальна Деражня Летичівського повіту та в маєтку «Гетьманівське» Балтського повіту Подільської губернії, де він працював управителем. Новатор активно популяризував цю культуру, працюючи керівником фермерського господарства при Гриноутській нижчій сільськогосподарській школі в Бессарабській губернії [284].

Однак вперше дослідник заявив серед професійного загалу про свої успіхи щодо акліматизації ранніх сортів сої у 1898 р., на X з'їзді природознавців та лікарів, що проходив у м. Києві 21–30 серпня 1898 р. Як зазначалось у попередніх розділах, потужним напрямом у роботі таких з'їздів був агрономічний. Серед учасників роботи секції були відомі авторитети

агрономічної науки того часу: І.О. Стебут, І.С. Коссович, Д.М. Прянішніков, С.М. Богданов, П.Ф. Бараков та інші. Другим після виступу, присвяченому «Новій системі землеробства», був його виступ на засіданні секції агрономії 28 серпня, на якій головував І.С. Коссович (1862–1915), відомий агрохімік та ґрунтознавець. Доповідь І.Є. Овсінського під назвою «Ранні сорти сої» розкривала значення цієї культури як кормової рослини для економіки сільського господарства Російської імперії [40, С. 466–467]. Однак, брак скоростиглих сортів цієї культури не дозволяв розвинути певним чином її культивування. Доповідаючи, він анонсував появу на території країни азійських ранніх сортів, які він привіз у 1894 р. у Подільську губернію. Зокрема це сорт сої коричневої, яка дозрівала за 100 днів, та чорної – за 107-110. За його відомостями, в Подільській губернії агрономом О.О. Савостьяновим вирощувалась ще соя зелена (т.зв. «горошок Лан-до»), яка мала період дозрівання 120 днів. Серед вказаних сортів дослідник виділяв сорт сої чорної як найурожайніший, про що свідчили досліди в маєтку «Гетьманівка» Д.І. Матусевича у Балтському повіті, де засівалось більше 100 дес. У цьому ж маєтку успішно функціонував завод по переробці сої та діяла ферма із вирощування сільськогосподарських тварин, де проводились досліди із відгодівлі залишками переробки. Так, соєвий макух, маючи у своєму складі 40% протеїну та 7% жирів, давав швидкий приріст живої ваги у тварин. Підсумовуючи, доповідач наголошував на величезному значенні цієї культури для подальшого розвитку галузі та передбачав переважання посівів сої на противагу іншим кормовим культурам, особливо картоплі.

Інформація, яка прозвучала на з'їзді, стала сенсацією. Усі європейські фахові видання відреагували на цю новину [247]. Так, в Австро-Угорщині Австрійський союз риболовства замовив у дослідника партію насіння для проведення дослідів із відгодівлі карпа, що проводились на дослідній фермі в Заторі (нім. Fischzuchtanstalt, Zator) [248]. Протягом 1899 р. виходить низка публікацій І.Є. Овсінського у пресі Російської та Австро-Угорської імперії, де у форматі реклами подавалась інформація про привезені ним із Азії та адаптовані

до умов Подільського краю ранні сорти сої [272]. Особливе поживлення почалось після виходу брошури «Рання соя» (пол. «Soja wczesna») російською та польською мовами (1898, 1899, 1900) [125; 278; 126].

У цій брошурі автор стверджував, що протягом 5 років (1893-1898) привезені ним сорти висівались у господарстві «Гетьманівське» Д.І. Матусевича в Балтському повіті Подільської губернії та поширювались на територію Австро-Угорщини та німецькі землі, а також більшості губерній Російської імперії. Наводилися цифрові дані, які доводили переваги цієї культури період іншими злаковими та бобовими щодо вмісту поживних речовин, рекомендації по вигодовуванню сільськогосподарських тварин. Давалась характеристика двом сортам: чорної ранньої та коричневої та вказувалась їх урожайність (за даними Гетьманівського господарства – 2500 кг/га). Зазначалось, що сорт чорної сої був більш урожайним порівняно із коричневим. Крім того, наголошувалось на відсутності у складі рослини алкалоїдів, значенні її у сівоzmінах та процесі відновлення родючості ґрунтів, стійкості до грибкових захворювань, низьких температур та посух. До переваг цієї культури автор відносив її урожайність, харчову цінність, рентабельність (менша витрата насіння на дес.), економічну ефективність (насіння, зелений корм, олія, макух). Підсумовуючи, автор наголошував, що «соя по праву має зайняти серед наших культурних рослин одне із перших місць. Ми маємо цінувати цю рослину, як її цінують на основі багатовікового досвіду давні землеробські народи Азії» [126, С. 14]. Згідно із багаточисельною рекламою, яка у 1899-1910 рр. активно розміщувалась на сторінках періодичних видань Російської імперії, ціна насіння становила 15 руб. за пуд, сорт чорної, та 10 руб. за пуд, сорт коричневої [159].

Одночасно із цією роботою виходить у світ брошура Л. Юркевича, який інформував, що теж привіз сорти ранньої сої із Північної Кореї та проводив їх акліматизацію. Зокрема вказувався маєток в Деражні, тому ми з впевненістю можемо припустити, що це був родинний маєток І.Є. Овсінського, Кальна Деражня, а сорти сої, які описуються в цій роботі, є ті ж самі сорти, про які

говорив І.Є. Овсінський [239]. Про це ж говорить у своїй публікації австро-німецький селекціонер К. Фрювірт [252]. На сторінках цього видання автором висловлювалась вдячність І.Є. Овсінському за появу та розповсюдження ранніх сортів, вкрай потрібних для сільського господарства країни.

Аналіз фахових публікацій кінця XIX – початку XX ст. та рекламної продукції, вміщеної в них, свідчить про те, що головним постачальником на сільськогосподарський ринок цих сортів було господарство «Гетьманівське» Д.І Матусевича. Він реалізовував сорт ранньої чорної за 90 коп. сріблом за 1 кг, а коричневої – за 60 відповідно [128, С. 174]. Особливий попит на ці сорти був в аграрних підприємствах Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Могилівської, Волинської губерній, Кубані та Криму, де врожаї насіння становили 50-120 пуд./дес. Пізніше, з метою подальшої популяризації культури, власник брав участь у випробуваннях сортів на дослідному полі Верхньодніпровського товариства сільського господарства та долучився до видання звітів цієї установи [114].

Авторитет І.Є. Овсінського серед польськомовної фахової спільноти дозволив йому успішно представити інформацію про ранні сорти сої на сторінках одного із відомих польськомовних галузевих видань – газети «Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy» («Фермер та Селекціонер. Агропромисловий щотижневик») [298]. Зацікавленість господарів інформацією про нові сорти сої стимулювала редакцію газети звернутись до фахівців із Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва із пропозицією досконаліше вивчити їх характеристику. Для огляду плантацій сої в «Гетьманівку» було відряджено групу студентів на чолі із професором О.О. Савостьяновим, які зафіксували, що соя сорту рання чорна культивувалась І.Є. Овсінським на насіння, а коричнева – для відгодівлі ВРХ, коней, виробництва олії. У господарстві культура вирощувалась згідно з агротехнічними прийомами «Нової системи землеробства», де обробка ґрунту проводилась не глибше 2 дюймів та застосовувався смугово-рядковий посів, що давало значно кращі результати урожайності [299]. Студентами було проведено

низку хімічних аналізів, які підтвердили поживні якості культури. Професор О.О. Савостьянов (1871–1947) як фахівець із ботаніки провів детальний опис цих сортів. В підсумку фахівці стверджували, що, згідно з характеристиками цієї культури, «чорна соя в недалекому майбутньому змінить весь сільськогосподарський уклад Півдня Росії» [284].

Схвальні відгуки з боку громадськості дали можливість новатору подати більш розгорнуту інформацію про культивування ранніх сортів сої на сторінках цього видання. Зокрема зазначалось, що сорт «Рання чорна» на території Галичини та поблизу Познані досягає пізніше – до 118 днів. А період її вегетації відповідає пізнім сортам вівса чи люпину блакитного. Натомість, сорт коричнева соя менше осипався у прохолоднішому та вологішому кліматі, ніж південь Подільської губернії. У своїй публікації автор популяризував дані про поживні характеристики рослини [275], економічну перевагу у порівнянні із іншими сільськогосподарськими культурами [276].

До випробувань ранніх сортів долучились громадські об'єднання, які ініціювали колективні дослідження. Зокрема наводились дані, де Донське товариство сільського господарства звітує про урожайність сортів чорної та бурої у розмірі 50 та 56 пуд/га [246]. Господарі Західного Закавказзя теж культивували ці сорти [205]. На ділянках Кутаїської сільськогосподарської школи проводили посіви деяких сортів, у тому числі й ранній сорт сої чорної І.Є. Овсінського. Важливо відзначити, що в Західній Грузії цій культурі не відводились самотійні поля, натомість як й інші зернобобові, підсівались до кукурудзи у різних пропорціях [19, С. 12]. Однак реакція громадськості не всюди була схвальною. Як вже зазначалось, КТСГ продемонструвало упереджене ставлення до «Нової системи землеробства» І.Є. Овсінського. Подібна реакція спіткала і брошуру «Рання соя», про що свідчить стаття, вміщена у одному із номерів періодичного видання КТСГ, журналу «Земледелие» за 1899 р. [137]. У досить саркастичній манері анонімний автор закидав новатору відсутність системних знань щодо агротехніки цієї культури, зухвалість щодо привласнення свого імені сортам та високі ціни на насіння. Закидалась також

відсутність даних щодо посівних площ та урожайності в різних кліматичних умовах. Ця тема продовжувалась у наступних публікаціях, що значною мірою шкодило авторитету дослідника [173].

Важливо відмітити, що ранній сорт сої чорної І.Є. Овсінського був визнаний знаними французькими селекціонерами та внесений до Каталогу насінневої фірми «Вільморен-Андрійо» (фр. Vilmorin-Andrieux et Cie), вже починаючи з 1900 р., де в розділі садових овочів вказувалось два сорти сої, один з них був під назвою – «Дуже ранній з Поділля» (фр. Extra hâtif de la Podolie (Nouv.) із характеристикою раннього дозрівання, гарних харчових якостей та із рекомендацією щодо вирощування на півдні Франції та колоніальних територіях. Наголошувалось, що, згідно з аналізом лабораторії, насіння мало харчову цінність у 3 рази більшу за овес, а борошно, маючи невеликий вміст крохмалю, рекомендувалось для використання у хлібопекарській справі як діабетичне харчування. Насіння продавалось за ціною 3,5 франка за кг [242, С. 99–100]. Окрема публікація від імені фірми «Вільморен- Андрійо» щодо характеристики цього сорту вийшла на сторінках французького галузевого видання [288]. Вже у каталозі фірми за 1904 р. зазначалось, що, крім сорту сої ранньої, коричневої (з Поділля), існує ще інший, більш скоростиглий, а дозрівання «подільського» можливе лише в широті Парижа [266, С. 657–659]. У виданнях 1910, 1911 р. ціна вже знижувалась від 2,2 до 1,5 франка за кг, а сорт, вже під назвою «Ранній з Поділля», характеризувався як найкращий, що дозріває у французькому кліматі [243, С. 70; 289, С. 56].

Сорти сої І.Є. Овсінського потрапили в каталог відомої німецької насінневої фірми «Гааге та Шмідт» (нім. Haage & Schmidt) під назвою «Дуже ранній чорний з Поділля» (нім. Schwarze extra frühe von Podolien), де ціна вказувалась 2,4 марки за кг [261, С. 27]. Представлення цих сортів такими відомими насінневими фірмами сприяло поширенню їх серед західноєвропейських господарів. З того часу інформація про І.Є. Овсінського як автора скорозріваючих сортів (сої чорної та бурої або коричневої) увійшла

до публікацій, які висвітлювали історію поширення цієї культури на європейському ринку, впровадження у раціон людини та сільськогосподарських тварин тощо [263; 262; 297].

Детальну характеристику сортів І.Є. Овсінського навів у своїй розлогій публікації вже згадуваний нами селекціонер А.Л. Семполовський. Зокрема він наводить інформацію, що протягом 1899-1900 рр. проводив випробовування сортів чорної та бурої (коричневої) сої на дослідній станції в Собошині, Люблінської губернії. Найголовніше питання, яке цікавило селекціонера – строки дозрівання та агротехнічні прийоми, за яких можливе збільшення урожайності. Так, бура соя дозрівала за 140 днів, а чорна – 173 дні, при садінні рядами по 40 см строк дозрівання зменшувався до 130 та 170 відповідно. Підсумовуючи, вчений зазначав, що ранні сорти І.Є. Овсінського потребують детального вивчення та випробувань, до чого він закликав інших селекціонерів [293]. Подібні відгуки були і від селекціонера А. Чечотта, який проводив інтродукцію сортів І.Є. Овсінського в Гродненській губернії. Реакція фахівців стимулювала новатора надати детальніше опис агротехнічних прийомів, вказати схеми сівозмін, характеристику ґрунтів, на яких вирощуються його сорти у власному маєтку в с. Кальна Деражня. Зокрема автор зауважував, що попередниками сої були люпин-жито-овес, а датами сівби він називав 10 травня, а збору – 23 серпня для коричневої та 30 – для чорної [277].

Активними поціновувачами поширення ранніх сортів І.Є. Овсінського було кілька зразкових господарств Подільської губернії: Е.С. Маньковського в с. Боровка, В.С. Маньковського в с. Майовка, Л. Регульської у с. Горишківка Ямпільського повіту. Зокрема в останньому були показові плантації цієї культури, де щороку демонструвались рослини, що мали по 200 бобів на рослині [286]. За нашими припущеннями, власниця цього маєтку доводилась І.Є. Овсінському родичкою по бабці за батьківською лінією (*Додаток В*) [105].

За пропозицією І.Є. Овсінського проводились випробування вирощування ранніх сортів сої при застосуванні різної глибини обробітку

грунту та різних способів сівби в одному із зразкових маєтків Подільської губернії – господарстві с. Борівка Ямпільського повіту Е.С. Маньковського. Під досліди було виділено поле площею у 9 моргів землі (4,5 га), яке було розділене на дві частини – на одній глибина обробітку землі сягала 2 дюйми, на другій – 11. Сівба проводилась 9 квітня, а збір врожаю – 26-28 серпня. Отже, період вегетації тривав до 140 днів. Середня урожайність становила 33,8 пуд/морга (10 ц/га), однак зазначалось, що метеорологічні умови загалом не сприяли гарному врожаю не тільки сої, але й інших культур. Найкращі результати урожайності були зафіксовані при оранці 10 дюймів (25 см) та при смугово-рядковій сівбі (в 3 смуги при відстані 10 см між ними та 40 см між рядками) [268]. Аналізуючи причини не дуже добрих результатів урожайності сої у цьому господарстві, І.Є. Овсінський доходив висновку, що господарі не дотримувались усіх агротехнічних прийомів вирощування культури: посів мав інші показники відстані у міжряддях, відсутній був післяпосівний обробіток ґрунту, що було одним із головних агротехнічних прийомів [285].

Випробовування сортів «сої Овсінського» проводили на дослідних полях одного із найбільших насіннєвих господарств Правобережжя – «К. Бущинський та М. Лонжинський» у Немерчі Могилівського повіту.

Активне пропагування І.Є. Овсінським харчових характеристик сої стимулювало окремих господарів до перевірки та обрахунку економічної ефективності впровадження цієї культури у раціон сільськогосподарських тварин, в першу чергу коней. Зокрема Ф. Любанський на сторінках «Rolnik i Hodowca» доповідав, що, згідно з даними, поданими Землеробським синдикатом, за ініціативою якого проводились порівняльні досліди із вигодовуванням коней подрібненою соєю та вівсом, корм у вигляді сої був вдвічі дорожчим, ніж овес. Підсумовуючи, автор зазначав, що дослід довів можливість годівлі коней соєю, однак економічна ефективність можлива лише при зниженні цін на цю культуру та якщо урожайність цієї культури буде перевищувати урожайність вівса [267].

З метою популяризації культури сої польськомовна «Gazeta Rolnicza» на своїх сторінках закликала господарів до вирощування ранніх сортів сої І.Є. Овсінського та друкувала відгуки тих, хто мав гарні результати. Найкращі листи-відгуки передруковувала газета «Rolnic i Hodowca». Так, І. Височанський з с. Дутрува (пол. Dutrow) Любельської губернії на полях загальною площею 150 га проводив кількарічні посіви сої, які давали гарні врожаї, що дозволяло йому використовувати рослину на корм молодняку ВРХ та для виготовлення олії. Підсумовуючи, господар зазначав, що за період вирощування цієї культури впевнився, що найкраще рослина культивується на сухих, неугноєних ґрунтах, при дотриманні певної щільності посіву, при попередниках у сівозмінах – віка та пшениця [306].

Серед західноєвропейських фахівців до випробовування сортів І.Є. Овсінського та порівняння їх із іншими сортами активно приступили французькі селекціонери. Так, першим публікації громадськості із цього питання надав французький вчений Л. Грандо (фр. Louis Grandeau) (1834–1911) [256]. Зокрема для науковця було важливим дослідження поживних якостей цієї культури [254; 255]. Сорти І.Є. Овсінського також вивчали Дж. Лекартьє (фр. Lechartier) та Геррісант (фр. Hèrissant) на дослідному господарстві Практичної сільськогосподарської школи Труа-Круа в Бретані (фр. École pratique d'Agriculture des Trois-Croix). Вони зафіксували дозрівання сої чорної протягом 113 днів при урожайності 31 т /га зеленого корму та 5,2 т насіння. Крім того, проводились випробування впливу різних комбінацій мінеральних добрив на урожайність зеленого корму, сіна, насіння, а також були проведені масштабні хімічні аналізи щодо вмісту поживних речовин в листі, стеблі, насінні. Досліди дали можливість з'ясувати, що зелені частини рослини були багаті на оліємісткі речовини, однак найбільш поживною виявилась стручкова частина. Підсумовуючи, вчені зазначали, що соя, особливо ранніх сортів, у кліматичних умовах Бретані може давати від 20 до 30 т./га зеленого корму. Середній урожай насіння становив 1,5-1,8 т/га, однак у холодні та вологі роки насіння не дозрівало. Тому рекомендувалось вирощування цієї рослини у

більш сухому та теплому кліматі півдня Франції [265]. Такі ж рекомендації давав у своїх публікаціях популяризатор культури сої у Франції А. Ладуро (фр. A. Ladureau), який стверджував, що два сорти сої (Soja d'Étampes, Soja Podolia) при певних агротехнічних прийомах дають чудові урожаї насіння та кормів на півдні Франції і в майбутньому виробництво сої тут може із впевненістю конкурувати із виноробною галуззю [264].

Випробовуванням ранніх сортів сої І.Є. Овсінського зацікавився відомий австрійсько-німецький професор К. Фрувирт (нім. Carl Fruwirth) (1862–1930). Зокрема готуючи розлогу публікацію про впровадження сої на європейських землях, їх агрокультуру, він згадує роботу І.Є. Овсінського та його сорти [251, С. 67, 77; 252]. Він разом із Г. Трітшлером (нім. H. Tritschler) проводили порівняльні дослідження ранніх сортів сої (Soja d'Étampes, Soja Podolia) на дослідному полі Сільськогосподарської академії в Гогенхаймі (нім. Landwirtschaftliche Akademie Hohenheim) та в маєтку «Вальдхоф», недалеко від Амштеттена, в Нижній Австрії (нім. «Waldhof», Amstetten) [253; 302]. У результаті були розроблені рекомендації щодо агротехнічних приймів, комбінації мінеральних добрив для покращення урожайності цих сортів [303; 250]. Важливо відмітити, що вчені вже були обізнані із результатами А. Семполовського в Собешині. Встановлено, що терміни визрівання сої у Гогенхаймі коливались від 141 до 163 днів при урожайності в середньому 1,5 т/га., тоді як у «Вальдхофі» – 112-166 днів за тій самій урожайності, що, на противагу іншим сортам (0,3-0,5 т/га), було досить показовим результатом. Тому основною територією вирощування вчені пропонували південь Австрії та Угорщини. Для пошвидшення впровадження цієї культури та ранніх сортів вчені пропонували створити акціонерне товариство із вирощування сої в Центральній Європі, де постачальниками могли стати відомі насінневі торгові фірми – Гааге та Шмідт (Ерфурт, Німеччина), Вільморен-Андрійо, (Париж, Франція), Дамман і Ко (анг. Dammann&Co), (Сент-Джовані, Італія), Вуд і Син (анг. Wood&Son), (Річмонд, Вірджинія, США).

Значення ранніх сортів І.Є. Овсінського у процесі поширення сої на західноєвропейських землях вказував у своїх узагальнюючих працях Л. Руест (фр. Leon Rouest). Особливу увагу дослідник акцентує на внесок насінневих фірм Гааге та Шмідт, Вільморен-Андрійо у поширенні цих сортів на німецькому та французькому сільськогосподарських ринках [291]. А роботи Л. Трабю (фр. Louis Charles Trabut) (1853–1929) підтверджують, що сорт «Рання чорна з Поділля» (*Soja noir de Podolie*) увійшов вже у 1918 р. до офіційного сортименту сої на французьких землях [301, С. 12–14].

Важливо відмітити, що, досліджуючи поширення сортів І.Є. Овсінського на західноєвропейському та американському ринках, з'ясовано, що його сорт сої «Рання чорна» було покладено в основу американського сорту «Вісконсін Блек» (анг. *Wisconsin Black*; його синоніми *Early Wisconsin Black*, *Wisconsin Early Black*, *Wisconsin Pedigreed Black*). Про це свідчать публікації відомих американських вчених Ч.В. Пайпера (анг. *Charles Vancouver Piper*) (1867–1926) та В.Дж. Морза (анг. *William Joseph Morse*) (1884–1959) [287, С. 47–49, 170]. Зокрема у своїй відомій праці, присвяченій культурі сої в США, вони стверджують, що насіння, одержане від насінневої фірми Вільморен-Андрійо під назвою «Рання чорна з Поділля» (*Chernie*) під №№21757, 21756, 5039 від фірми Гааге та Шмідт № 223221, фірми Даманн та Ко як «Чорна», було виведено у 1909 р. Вісконсінською сільськогосподарською дослідною станцією; сорт відомий на американському насінневому ринку як «Вісконсін Блек» №25468, що мав строк дозрівання 100 днів [241].

Вирощування сої на цих територіях значно побільшало. Однак воно все одно ще не становило значних обсягів. Так, площі поширення сої в США до 1917 р. не перевищували 500 тис. акрів. Але вже на 1924 р. показники сягали більше 2,5 млн акрів, з яких 1 млн на сіно, 932 тис. на силос, 631 – на насіння [269]. А от широкі дослідні і виробничі посіви сої у Радянському Союзі розпочались лише з 1926 р. [221].

Таким чином, І.Є. Овсінський, провівши інтродукцію китайських сортів ранньої сої у Подільській губернії, представивши її результати серед

громадськості, популяризуючи цю культуру серед господарів Російської імперії, зробив певний внесок у поширення культури сої на європейському та американському сільськогосподарських ринках.

3.3. Дослідження технологічних процесів вирощування плодів культур

Садівництво – традиційна галузь сільського господарства для українських земель. У першу чергу цьому сприяли кліматичні умови. Починаючи із давніх часів, садівництво було привілеєм княжих дворів, монастирів, панських садиб. Із XVII ст. садівництво поширюється й серед сільського населення для потреб власного вжитку. І лише з другої половини XIX ст. воно отримує форми товарного.

Фахівцями початку XX століття за природно-кліматичними умовами північною межею промислового плодівництва в Російській імперії умовно визначалась лінія від Санкт-Петербурга через Твер, Нижній Новгород до гирла р. Білої. Однак вона значно коливалась у бік південних територій відносно різних культур – винограду, абрикоса, персика, мигдалю, волоського горіха тощо. Інтенсивність плодівництва в різних місцевостях Російської імперії, а тим паче рівень технічного розвитку, не стільки залежали від меж поширення тієї чи іншої плодової культури, скільки від сприятливих кліматичних умов та шляхів сполучення. Тому західні території країни відзначались високим рівнем розвитку цієї галузі та культури садової справи. Це, в першу чергу, Прибалтійський та Привіслинський краї. Особливого значення промислове садівництво набувало для так званого Задніпровського району – басейну Бугу та Дністра, куди входили землі Бессарабії, Волині, Поділля, Київської та Херсонської губерній. Найвидатнішими районами цієї зони визначались південна частина Бендерського, Аккерманського повітів, біля гирла Дунаю, вздовж течії р. Дністер, у верхів'ях Південного Бугу та Дністра, в межах Проскурівського, Летичівського, Новоушицького та Кам'янець-Подільського

повітів. Так, за даними Департаменту землеробства, на кінець XIX ст. у Бессарабії під плодовими садами було зайнято понад 60 тис. дес. та під виноградниками близько 50 тис. дес. Середній вивіз свіжих фруктів досягав 200 тис. пуд., столового винограду – 100 тис. пуд. та сушених фруктів – 300 тис. пуд. У Херсонській губернії під садами нараховувалось більше 46,5 тис. дес. при виробництві 1,5 млн пуд. плодів. Подільська губернія виробляла до 2,5 млн пуд. свіжих плодів. У Київській губернії значна кількість садів була сконцентрована навколо м. Києва, що дозволяло з успіхом збувати продукцію на ринках міста. Лідирували по виробництву плодово-ягідної продукції також Канівський та Звенигородський повіти [136]. Загалом, промислове садівництво завдяки високій товарності вирощуваних продуктів було прикладом активного проникнення ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво. Однак, це стосувалось у переважній більшості тільки поміщицьких маєтків. Промислове плодівництво селянських садів в українських губерніях, як і в цілому по Російській імперії, характеризувалось надзвичайно дрібними розмірами, споживчим характером та малоцінним добором сортів, а тому потребувало реформування, особливо в питанні стандартизації сортів українських садів, розвитку розсадницької справи, популяризації основ ведення садівництва тощо.

Культура садівничої справи на українських теренах розвивалась завдяки зразковим садам, розсадникам, помологічним станціям, які діяли при великих приватновласницьких господарствах. У цих установах не тільки вирощували саджанці плодкових культур, але й також ставили за мету вивчення сортового фонду краю, провадили дослідні акліматизацією іноземних сортів до місцевих кліматичних умов. Найвідомішими в цьому відношенні були господарства в с. Мліїв Городищенського повіту (Л.П. Симиренко), Головне училище садівництва та землеробства в Умані.

У Подільській губернії знаними на всю країну приватними помологічними установами були дослідні сади князя А. Є. Гагаріна, графа О. О. Шміта (с. Осламове Новоушицького повіту), Я.Й. Немеца (м. Вінниця).

Так, князь А.Є. Гагарін (1844 – 1917) у 1875 р. першим на Поділлі заснував великий плодовий розсадник у своєму маєтку «Окна» Балтського повіту. Помологічний дослідний сад князя займав площу 40 десятин, та 27 десятин знаходилось під плодовим розсадником. Уже 1885 р. тут нараховувалось 4 сади із 900 дерев яблуні, 300 груші, 1082 абрикоси, 20 персика, 110 вишні та черешні, 230 сливи, 280 горіха, 3140 кущів винограду. Щороку видавались каталоги вирощуваних сортів, де, крім опису, наводились ціни та умови продажу. Тут вперше було застосовано систему зрошення для плодових садів (здійснювалось насосною системою Вортінгтона) та плантаж плугом Сакка. Новітнім прийомом на той час було те, що яблуню вирощували на карликовій підщепі, а грушу – на айві. Князь А.Є. Гагарін активно долучився до консолідації громадських зусиль для розвитку галузі. Він був першим головою Подільського товариства сільського господарства, один із ініціаторів створення Імператорського російського товариства плідівництва у 1892 р., яке у своїй діяльності охоплювало всю Російську імперію. У 1890 р. він заснував журнал «Пловодство», на сторінках якого висвітлювались актуальні питання не лише вітчизняного садівництва, але й закордонного [238, С. 19–23].

З 1880 р. в с. Осламові Новоушицького повіту почала діяти помологічна дослідна станція графа О.О. Шміта (1833–1916) Тут вивчались 400 сортів яблуні, з них 69 сортів американської селекції, 150 – груші, 148 – сливи, 54 – вишні та 53 сорти черешні. Власник випускав каталоги вирощуваних та виведених сортів, які були високо оцінені фахівцями [132]. проводив дослідження природно-кліматичних умов Подільського краю щодо розвитку садівництва. Результати дослідної роботи граф публікував на сторінках фахової періодики. Зокрема за його авторства вийшла низка публікацій під назвою «Что кому из нас сажать в своих садах?», які були згодом оформлені у монографію. Головною цінністю роботи було те, що автор давав рекомендації не лише щодо сортименту, але описував особливості догляду за різними сортами дерев в умовах Подільської губернії [231].

На високому науковому рівні помологічна дослідна робота проводилась у дослідному саду Я.Й. Немеца (1842–1898) у Вінниці, де вирощувалось 700 сортів яблуні та груші й 300 сортів сливи, вишні та черешні, з яких близько 60 американських. Тут проводилися досліді із акліматизацією нових для регіону Поділля рослин, отриманих з різних куточків світу від видатних помологів, з якими Я.Й. Немец вів жваве листування. Дослідник проводив вивчення деяких сортів щодо подальшого їхнього промислового застосування як на українських землях, так і в умовах північних широт. Він вивів низку авторських сортів, які до сьогодні культивуються у європейських країнах [73]. Був позаштатним кореспондентом журналу «Плодівництво» та за підтримки Департаменту землеробства здійснив експедицію щодо вивчення промислового садівництва США та Канади. Написана за результатами експедиції монографія стала першою фундаментальною працею у Російській імперії на цю тему [116].

Наприкінці XIX ст. садівнича справа на Поділлі розвивалась завдяки появі численних плодових розсадників, найбільші з них Д. М. Без-Корниловича (с. Баговице Кам'янецького повіту), графині А. К. Прушинської (Дашків, Ушицького повіту), Мисловського (м. Гусятин), Гампірл'є (м. Жмеринка). Крім того, знаними в Російській імперії були розсадники М.М. Грюнера (с. Вища Кропивна Гайсинського повіту), В.А. Турковського (с. Зеленька Ольгопільського повіту), М.Е. Бронецької (с. Кузьминці Гайсинського повіту), В.Т. Янковського («Наталчин сад», с. Бекечинці Ямпільського повіту) та плодовий розсадник Брацлавського лісництва (м. Брацлав) [196, С. 117–120].

Усвідомлюючи значення цієї галузі для всієї економіки країни, державними установами проводилась низка заходів, метою яких було покращення розвитку плодівництва. В першу чергу, робота міністерських структур була зосереджена на покращенні ситуації в освітній сфері, адже промислове садівництво вимагало достатньої кількості садівників-практиків. На початок 80-х рр. XIX ст. по всій Російській імперії працювало лише 4 спеціальних училища (Пензенське, Бессарабське, Горечьке та Головне училище садівництва та землеробства в Умані). Після положення від 27 грудня 1883 р.

про нижчі сільськогосподарські школи, де зазначалось, що засновниками могли виступати приватні особи, земства чи сільськогосподарські товариства, а держава лише субсидіювала на утримання викладацького та обслуговуючого персоналу, кількість училищ, які спеціалізувались на садівництві, збільшилась до 11. До початку 1899 р. число міністерських училищ із садівництва збільшилось до 33. Найвідомішими із них були Пензенське училище садівництва, Нікітське училище садівництва та виноробства та Бессарабське училище виноробства. Варто додати, що плодівництво та городництво викладалось у Петровській сільськогосподарській академії та Ново-Олександрійському інституті сільського господарства та лісівництва та у всіх середніх сільськогосподарських училищах (Московському, Горещькому, Харківському, Уманському, Херсонському, Маріїнському, Саратовському та Казанському), а також у більшості нижчих сільськогосподарських шкіл, кількість учнів яких на 1897 р. становила 2219 осіб. Найпершими такими школами були Петровицька в Мінській губернії (1884 р.), Тифліська на Кавказі (1886 р.), Одеська (1886 р.), Катеринославська (1891 р.), Астраханська (1895 р.). Існували також школи садівництва при виправних притулках (поблизу Харкова, 1890 р., Сімферополя, 1893 р. та Тули, 1895 р.).

Серед земських установ ініціаторами створення шкіл садівництва виступили Полтавське губернське (1895 р.) та Борзенське повітове Чернігівської губернії (1898 р.). Існували також практичні школи садівництва, де в основу навчання була покладена практична діяльність, а теоретичні заняття обмежувались лише елементарним курсом читання, письма, арифметики. До початку ХХ ст. їх було лише 7. В окремих губерніях (Симбірська, Калузька, Ярославська, Новгородська, Кутаїська) діяли постійні курси садівництва [136, С. 77-95].

Однак в Подільській губернії до початку ХХ ст. не існувало жодного навчального закладу, де б проводилось навчання садівничій справі. Негласна заборона на організацію громадських об'єднань, зокрема й сільськогосподарських товариств, відсутність земських органів управління не

сприяли консолідації зусиль громадськості в регіоні. Справа зрушила з місця лише із появою Подільського товариства сільського господарства, яке почало функціонувати із 1898 р., особливо після організації відділу садівництва у 1902 р. Саме воно ініціювало створення спеціалізованого навчального закладу для підготовки садівників та агрономів – того ж року почала діяти Гуменська практична школа садівництва та сільського господарства. При школі функціонували навчально-показовий помологічний сад та дослідне пришкільне поле, де провадились демонстраційні досліді із добривами під плодові дерева, випробовувались різні методи обрізки [72, С. 109].

Подібна ситуація була щодо організації державних помологічних науково-дослідних установ. Серед 27 таких існуючих в країні, які в тій чи іншій мірі утримувались за рахунок державних коштів, лише Плотянська сільськогосподарська дослідна станція князя П.П. Трубецького (с. Плоти Балтського повіту) в певній мірі обслуговувала потреби Подільського краю, і то лише щодо виноградарства та виноробства, адже мала у своїй структурі дослідний виноградник та дослідний винний підвал.

Таким чином, регіон, який мав потенціал щодо просування промислового садівництва, адже тут були сприятливі природно-кліматичні умови, гарно розвинута транспортна мережа, економічно вигідне розташування (прикордонний регіон), через низку соціально-політичних причин до початку ХХ ст. був обмежений у своєму розвитку в цьому напрямі. Тому не випадково, що І.Є. Овсінський цікавився цією галуззю сільського господарства.

Згідно з інформацією, яку подає сам І.Є. Овсінський, його зацікавленість садівництвом почалась ще з малих років, адже родинний маєток в с. Кальна Деражня, в якому він зростав, знаходився у Летичівському повіті Подільської губернії, де ця галузь сільського господарства набула значного розвитку. Адже, за даними I Подільської губернської наради із садівництва та городництва 1914 р., цей повіт було визнано першим щодо розвитку галузі в губернії [209, С. 97–98]. Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови спонукали місцевих господарів вирощувати плодово-ягідну продукцію. За словами подільського

помолога О.О. Шміта, цей регіон був дуже схожий за кліматичними характеристиками на околиці Парижа. А територія навколо м. Деражня, маючи найвищі показники висоти над рівнем моря в усій губернії, нагадувала регіон Штирії та Тироля, де на той час вирощувались найкращі європейські яблука. Згідно з детальним дослідженням спеціаліста із садівництва Департаменту землеробства М.І. Кучінова, присвяченого розвитку цієї галузі в Подільській губернії, Деражнянська волость відзначалась значною щільністю як селянських, так і поміщицьких садів. Зокрема під сади було відведено близько 600 дес. та функціонувало 25 поміщицьких садів площею понад 80 дес. [139, С. 2, 25]. Розвитку промислового плідівництва в районі сприяла добре розвинута транспортна мережа. Головними пунктами збуту подільських фруктів були Дністровська пристань і станції Південно-Західної залізниці – Деражня та Вінниця. Традиційно тут щорічно організовувались стихійні базари із продажу плодово-ягідної продукції посередникам із різних регіонів країни [209, С. 23].

Сприяло захопленню І.Є. Овсінського садівництвом сусідство та спілкування із родиною Маковецьких, які володіли маєтком в с. Михайлівці (сьогодні Дунаївського району Хмельницької області) та мали родинну книгозбірню, де зберігались як стародруки, так і література XIX ст., головна тематика яких була присвячена ботаніці, ентомології, практичним питанням ведення сільського господарства тощо. А тривалі контакти із Стефаном Леоном Маковецьким (пол. Stefan Leon Makowiecki) (1860-1949), який став згодом знаним польським ботаніком, помологом, певним чином сформували дослідницькі інтереси І.Є. Овсінського. Саме у його бібліотеці він зустрів роботи Юзефа Струмилло (1774–1847) (пол. Józef Strumiłło), які надихнули І.Є. Овсінського займатися садівництвом – «Ogrody różnosne» (1820, 3 томи); «Rocznik ogrodniczy» (1834); «Pszczolnictwo ogrodnicze czyli domowe» (1837); «Traktat czyli nauka o georginijach» (1845).

Своє захоплення садівництвом дослідник продовжив у маєтку «Гетьманське» Д.І. Матусевича, що знаходився у Балтському повіті Подільської губернії, працюючи там управителем. Особистим захопленням власника маєтку

був дендрологічний парк, закладений ще попереднім власником Й. Любанським у XVIII ст. Тут проводились досліди із акліматизацією плодкових та декоративних дерев із Греції, Італії, Іспанії, Балкан та Далекого Сходу. У Савранській волості, де розташовувався маєток «Гетьманський», знаходився відомий на всю околицю сад К.В. Нолле (с. Глубочек) де вирощувались плодіві культури закордонних сортів [139, С. 53].

Перебуваючи у різних регіонах Російської імперії – на півночі, в Архангельській губернії, на сході – в Амурському краї, І.Є. Овсінський продовжував спостереження не тільки за особливістю ведення землеробства в тих краях, але й за організацією садівничої справи. На жаль, усі публікації автора із цієї тематики були випущені польською мовою, тому не відомі як вітчизняним дослідникам творчого шляху І.Є. Овсінського, так і вченим, що вивчають історію садівництва України. Свої книги із цієї тематики автор випускав за власні кошти та невеликими накладками. Тому на сьогодні ці видання становлять бібліографічну рідкість. Нами було їх віднайдено у фондах відділу рідкісних та цінних книг Бібліотеки Варшавського університету.

Свою першу працю, присвячену садівництву, І.Є. Овсінський випустив у світ у 1897 р. під назвою «Мієсце па сад» («Місце під сад») [271]. На сторінках брошури автор виклав свої роздуми на тему важливості правильного підходу щодо вибору місця під плодове господарство. Порівнюючи традиції садівництва на півдні та півночі, на Далекому Сході Російської імперії, дослідник доводив, що найефективнішим місцем розташування саду були височини, в яких не затримується вологе нічне повітря, а циркуляція повітряних мас дає можливість гарно розвиватися деревам [271, С. 10]. Зокрема як доказ своєї позиції він наводить для прикладу успішні садові господарства Замятіна поблизу Шенкурська в Архангельській губернії, Й. Рогальського й А. Гулки в с. Кальна Деражня Подільської губернії, Хлебнікова поблизу Хабаровська, Татарінова поблизу Сухумі на Кавказі, виноградник К. Казимира в Бессарабії. Однак автор зазначав, що найбільшим злом для таких садів були циклони із півночі. Особливо критичним періодом дії таких вітрів є початок та середина

травня. Тому гарні врожаї були там, де височини, на яких розташовувались садки, були прикриті із північного, північно-західного та північно-східного боків насадженнями, будівлями тощо. Як такі зелені загорожі він рекомендував висаджувати хвойні дерева. Крім того, на сторінках своєї праці автор пропагує розведення низькорослих дерев, мотивуючи це легкістю догляду, урожайністю карликових та напівкарликових підщеп. Для підвищення урожайності він рекомендує обов'язково здійснювати формування крони, де перевагу надає чашоподібній (він ще називав її французькою) формі на противагу конічній (або як автор вказує – німецькій), адже тоді стимулюється плодоношення дерева, а не його ріст у висоту [271, С. 22].

Ця робота була початком дослідницьких пошуків І.Є. Овсінського в садівничій справі. Згідно з даними, які новатор подавав у своїх зверненнях до міністерських та місцевих органів, у 1899-1900 рр. він заклав у своєму маєтку в с. Кальна Деражня Летичівського повіту Подільської губернії помологічну станцію із дослідним садом площею 17 дес. [47, Арк. 99; 192, Арк. 4–10]. Там він проводив досліди із акліматизацією закордонних сортів плодових дерев, показові досліди щодо ефективності формування штучних крон плодових дерев. Відомо, що в дослідному саду вирощувались 14 сортів яблук, 11 – груш, 5 – персиків, 4 – абрикос [274, С. 20–21]. Серед нереалізованих планів дослідника був випуск каталогу сортів установи [192, Арк. 9; 274, С. 51].

Спостереження, результати дослідної роботи поступово сформувались у дослідника у певну концепцію, яку він назвав «Нова система садівництва». Вперше під такою назвою новатор підготував невелику публікацію у польськомовному галузевому періодичному виданні «Rolnic i Hodowca», з редакцією якого у нього були налагоджені конструктивні відносини ще із часів виходу його праці «Нова система землеробства» та статей, присвячених культурі сої. Зокрема на сторінках цього журналу у 1901 р. вийшла невелика стаття, в якій автор аналізував причини незадовільного розвитку галузі та визначав необхідність її реформування [280]. Остаточо його погляди на

розвиток галузі оформились у 1906 р., коли вийшла друком його праця «Nowy system sadownictwa» («Нова система садівництва») [274].

При написанні цієї роботи автор ставив за мету розробити такі принципи ведення садівничої справи, які б дозволили скоротити строки окупності витрат господаря при організації садового господарства. Це дозволило б займатися промисловим садівництвом не лише поміщикам, які могли здійснювати довготривалі інвестиції (10-15 років), але й дрібним господарям. На його переконання, «Нова система садівництва» дозволила б покращити сортові характеристики дерев, зменшити витрати при догляді за садом (відсутність обрізки), швидше отримати обігові кошти, збільшити урожайність дерев, захистити сади від впливу на них заморозків, які можуть протягом кількох годин знищити роботу кількох років [274, С. 8].

Головна ідея праці полягала у пропагуванні ідеї карликових та садів із стланцевими кронами (які називав «горизонтальні сади»). До переваг такої організації саду він відносив швидкі, високі та регулярні урожаї, зручність при догляді, покращення смакових якостей плодів. Зокрема, його аргументами щодо ефективності посадки та вирощування дерев у горизонтальній площині були значний тепловий та світловий режим для плодів, швидкість та рівномірність їх формування та дозрівання, захист від морозів, легкість обробітку саду від шкідників, зручність при зборі урожаю. А розміщення кореневої системи на поверхні чи на невеликій глибині полегшувало підживлення її органічними добривами. Автор зазначав, що горизонтальна посадка та формування крони дерев дозволить вирощувати делікатні сорти, які зазвичай культивувались у більш південному кліматі, ніж Подільська губернія. Сади, що стеляться по поверхні землі, вимерзали взимку менше, ніж карликові підвої, адже була можливість їх прикопувати землею, снігом чи утеплювати іншими матеріалами. Такі прийоми зазвичай використовувались у садівництві північних регіонів (Сибір, Урал). Однак новатор доводив, що і для Подільської губернії це було актуально, не лише як протидія впливу низьких температур, але й високих. Додаткове прикривання кореневої системи дослідник проводив і під час

посушливих періодів або для захисту від гризунів. Однак автор зауважував, що для стланцевих садів підходять лише низькорослі сорти. Для протидії винищенню садів зайцями він рекомендував огорожі із металевої сітки. Розмноження рекомендувалось проводити вегетативним методом, шляхом прикопуванням бокових пагонів, а згодом, після їх укорінення, здійснювати пересаджування. На сторінках цієї праці новатор детально описав процес пересаджування дерев, де особливо наполягав на ранньовесняному. При садінні обов'язковим мало бути орієнтування рослини – корінням на південь, а головним пагоном – на північ. При садінні молодих дерев автор рекомендував ями не копати, а лише насипати поверх землі на коріння. При пересаджуванні старих дерев рекомендувалось не заглиблюватись глибше 5-6 см, тим самим він продовжував сповідувати основні принципи авторської методики «Нової системи землеробства». Особлива увага дослідником була приділена вибору місця під сад, що повторювало його ідеї, вміщені у попередній публікації. Останній розділ книги присвячувався опису помологічної станції в с. Кальна Деражня, де він впродовж 10 років вирощував т.зв. «горизонтальні сади» на засадах екологічно узгодженої організації території землекористування. Таким чином, безсумнівним є внесок І.Є. Овсінського в розвиток системи екологічно збалансованого землекористування і господарювання.

Погляди І.Є. Овсінського перегукувались із напрацюваннями Л.П. Симиренка, який теж сповідував ідею низькорослого садівництва. У попередніх розділах ми зазначали, що життєві долі цих дослідників дуже співпадали – участь у революційному русі у молоді роки, переслідування, засудження, заслання до віддалених північних регіонів країни – все це стимулювало молодих талановитих людей до спостереження, експериментаторства, новаторських поглядів на традиційні речі, зокрема в садівництві. У своїй роботі І.Є. Овсінський згадує Л.П. Симиренка як популяризатора карликового садівництва. Сьогодні відомо, що колекція вегетативно розмножених підщеп Л.П. Симиренка, яку він розводив на своїй станції в с. Мліїв, стала базою для розвитку цього напряму промислового

садівництва в Російській імперії. Пропагуючи карликову культуру, відомий садівник зазначав, що вона дає можливість експериментувати із сортами та демонструє урожайність нарівні із кримськими широтами. Він також проводив експерименти із стланцевими садами у Красноярську, перебуваючи у засланні.

Однак наприкінці XIX – початку XX століття офіційна наука скептично ставилась до таких нововведень. Один із найвідоміших тогочасних вчених, німецький садівник французького походження М. Гоше (фр. Nicolas Gaucher) (1846–1911), у своїй роботі «Керівництво із садівництва для практиків» (1890) переконував у неперспективності карликового садівництва [31].

І.Є. Овсінський пішов ще далі, пропагуючи технологію стланцевих садів, що було абсолютним новаторством для регіону Поділля. Протягом 10 років І.Є. Овсінський пропагував свої ідеї серед місцевого населення. Він, як і Л.П. Симиренко, критично оцінював стан промислового садівництва Росії. Основною проблемою галузі, на його думку, була низька обізнаність населення щодо різних сортів, відсутність необхідної кількості розсадників у регіонах, де б за помірними цінами збувались інтродуковані сорти. Для реорганізації галузі тогочасними фахівцями, що досліджували становище в галузі, пропонувалось налагодити навчання населення основам садівництва, в першу чергу, на базі початкових шкіл у формі практичних занять на пришкільних показових садках; організувати на рівні губерній та повітів мережу спеціалістів із садівництва, які б вивчали місцеві умови розвитку галузі, сортимент, напрацьовували інструкції та вказівки для місцевих господарів; започаткувати посадки роз'їзних садівників, які б пропагували нові технології, сорти, методики, проводили навчання місцевого населення у виробничих умовах; напрацьовувати спеціальні постанови щодо заходів із обов'язкової боротьби із шкідниками, хворобами плодкових дерев; організувати дослідні помологічні станції; розробити спеціальні постанови, які б зобов'язували власника землі організувати у своєму маєтку сад; першочергово надавати меліоративний кредит тим особам, які організували б садове господарство; організувати місцеві садові виставки та ярмаркову торгівлю, особливо поблизу великих залізничних станцій;

організувати, особливо в місцях найбільшого розвитку садівництва, практичні спеціалізовані школи, показові сади, де особлива увага приділялася б техніці розведення плодових дерев у розсадниках; сприяти виробництву пакувальних матеріалів, зокрема розведенню верби лозової. Таким чином, основні зусилля мали спрямовуватись на популяризацію знань шляхом демонстрації у різних формах новітніх підходів щодо ведення справи [112].

Для покращення розвитку галузі в Подільській губернії, природно-кліматичні умови якої сприяли цьому, пропонувалось до цих пропозицій ще й впровадження додаткових заходів. Зокрема, за висновками спеціаліста із садівництва Департаменту землеробства М.І. Кучінова, який детально досліджував стан промислового садівництва в Подільській губернії, першочерговими завданнями були: вивчення стану садівництва в регіоні, підвищення рівня знань серед місцевого населення щодо агротехнічних прийомів, заходів боротьби із шкідниками плодових дерев, промислового сортименту, сортування плодів, сучасних методів пакування; організація виробництва пакувальних матеріалів; дослідження місцевих сортів та популяризація плодів кращих із них серед плодоторгівців країни [139, С. 95–97].

Виходячи із проблем галузі, І.Є. Овсінський своєю місією вважав просвітництво серед місцевого населення щодо різних сортів, технологій догляду за садом, переробки фруктів. Щороку новатор проводив показові уроки щодо садіння, пересаджування, розмноження плодових дерев, боротьби із шкідниками саду серед учнів місцевих церковнопарафіяльних шкіл Летичівського повіту, про що відомі вдячні відгуки учнів та вчителів [47, Арк. 105–106]. І.Є. Овсінський всебічно вивчав зібрані ним сорти, зокрема досліджував, як вони реагують на клімат, ґрунт, вологу, їхню стійкість проти шкідників і хвороб, смакові та товарні якості плодів, лежкість та інші властивості, щоб відібрати кращі й рекомендувати для їх масового розмноження в умовах регіону.

Напрацювання, які були зроблені дослідником щодо акліматизації закордонних сортів, технології карликового та стланцевого садівництва, були значним ресурсом для подальшого розвитку галузі у Подільському регіоні. Про це зауважував земський спеціаліст із садівництва А.К. Станкевич, який обстежував сад І.Є. Овсінського на вимогу Подільської земської управи [47, Арк. 109 зв.]. Розуміючи проблеми галузі та володіючи обмеженими ресурсами для розширення просвітительської та дослідницької діяльності, І.Є. Овсінський у 1909 р. представив Департаменту землеробства проєкт організації помологічної станції для потреб Подільської губернії. Основою цієї установи мала стати Кально-Деражнянський помологічний сад, який на той час 10 років функціонував [192, Арк. 11–13.].

На той час діяльність Департаменту землеробства щодо розвитку садівництва значно поживалась порівняно із попередніми часами. Так, кількість спеціалізованих шкіл збільшилась по країні до 50. Введено посади урядових інструкторів, число яких на 1907 р. становило 24 особи, а на 1910 р. – вже 53 [43, С. 702–709]. Збільшились витрати на розвиток садівництва для потреб місцевих галузевих товариств і становили 10 тис. руб. в рік. За державний кошт утримувались розсадники при 8 лісництвах [44, С. 424–425].

Це певною мірою відбилось на організації садівничої справи в Подільській губернії. Цьому сприяла організація відділення садівництва при ПТСГ у 1902 р., яке ставило за мету вивчення стану садівництва в губернії, сприяння його розвитку та організації збуту подільських фруктів на ринках країни та за кордоном. Отримуючи субсидію від Департаменту землеробства, товариством було введено посаду об'їзного садівника. Вже у 1904 р. працювало 4 таких спеціалісти, які обслуговували 110 садків. Із 1908 р. було введено посаду інструктора із садівництва, яким став А.К. Станкевич. До його компетенції входило фахове дослідження рівня розвитку галузі, розробка заходів до його покращення, обстеження помологічних станцій та розсадників, популяризація їх діяльності серед населення, консультування місцевих господарів щодо нових технологічних прийомів догляду за садами, переробки

плодово-овочевої продукції тощо. Важливо відмітити, що найбільша кількість таких спеціалістів діяла у Чорноморській губернії – 4, по 3 таких спеціалісти працювало у Новгородській, Пензенській, Таврійській губерніях, по 2 – у Воронежській, Мінській, Нижегородській, Псковській, Симбірській, Тульській, Кубанській, Сухумській губерніях [43, С. 702–709]. З огляду на ці показники стає зрозуміло, що державна влада у досить незначних обсягах сприяла розвитку садівництва в краї.

Це, в свою чергу, стимулювало до подальшого розширення мережі приватних розсадників. На 1910 р. до переліку вже існуючих приєдналися господарства В.А. Турковського (с. Зеленька Ольгопільського повіту), М.П. Балашова (с. Шпиків Брацлавського повіту), В.Р. Маровського (с. Скаржинці Проскурівського повіту). Аби полегшити експертизу сортів плодових культур, придатних до ґрунтово-кліматичних умов краю, при товаристві було створено помологічну комісію. Для покращення кадрового забезпечення галузі працювало спеціальне кадрове бюро, для збуту продукції – комісійне бюро. Товариство у тісній співпраці із губернською земською управою у 1909 р. організувало бригади садових робітників, які проводили роботи по обрізці та розчищенню селянських садів [68, С. 59-63]. Крім того, з 1899 р. товариство щорічно проводило виставки та ярмарки, де місцеві господарі представляли найкращі зразки садово-городньої продукції.

У перше десятиріччя ХХ ст. значно пожвавився процес організації сільськогосподарських дослідних установ, що було пов'язано із прийняттям відповідного Положення від 28 травня 1901 р. Цей документ визначав характер діяльності галузевих дослідних установ, метою яких було проведення наукових та практичних дослідів у галузі агрономії та сільського господарства, для напрацювання найефективніших прийомів ведення господарства та поширення їх серед населення, а також для вивчення місцевих геологічних та кліматичних умов, що впливають на сільське господарство. Зазначалось, що установи могли бути як загального спрямування, так і спеціального, для вивчення певної галузі сільського господарства. Серед перших таких установ, що отримали державну

підтримку, варто назвати Енгельгардську, Костичівську, Шатилівську, Запольську, Кахановську і Туркестанську дослідні станції, Сухумську та Сочінську садові дослідні станції. За 1907 р. державну субсидію отримали 29 земських, 12 громадських та 4 приватні дослідні установи на загальну суму 62,63 тис. руб. [44, С. 74–56]. Порівняно із західноєвропейськими та американськими державними витратами на утримання сільськогосподарської дослідної справи ці цифри були вкрай незначними. Серед числа приватних сільськогосподарських дослідних установ, які отримували фінансування від Департаменту землеробства, була вже згадувана Плотянська сільськогосподарська дослідна станція князя П.П. Трубецького, розмір державної субсидії якої становив всього лиш 2,5 тис. руб. в рік, що могло покрити лише витрати на випуск друкованої продукції станції [45, С. XIV-XV].

За таких умов не дуже обнадійливою справою було клопотання І.Є. Овсінського до Департаменту землеробства про виділення державної грошової допомоги на утримання помологічної станції. Звичайною практикою отримання такої субсидії було часткове фінансування установ як з боку державних органів, так і з боку місцевої влади. Тому не випадково Департамент землеробства звернувся до місцевого губернського земства із проханням надати відомості як щодо участі місцевої влади у фінансуванні цього проєкту, так і щодо детальної інформації про Кально-Деражнянську помологічну станцію [47, Арк. 70; 192, Арк. 14.].

Одночасно із клопотанням до державних органів у березні 1909 р. І.Є. Овсінський звернувся із листами до місцевих земських управ – Подільської губернської та Літинської повітової [47, Арк. 99–102]. У них він просив надати фінансову допомогу у розмірі 3 тис. руб., з яких 2 тис. – на утримання персоналу та 1 тис. – на витрати станції щодо організації дослідної роботи. За це І.Є. Овсінський зобов'язувався протягом 2-х років на безоплатній основі виділяти до 1 тис. саджанців на потреби земства. Крім того, на його переконання, станція була б основою для подальшої помологічної роботи для потреб губернії. Також на її базі дослідник пропонував організувати практичну

школу садівництва, для чого власник міг додатково передати у власність земства свою пасіку та плантацію шовковиці.

Для детального з'ясування суті справи Департамент землеробства направив у травні 1909 р. до маєтку І.Є. Овсінського міністерського спеціаліста у справах сільського господарства В.О. Бертенсона, який неодноразово до цього зустрічався із новатором, інспектуючи Гриноутську нижчу сільськогосподарську школу, маєтки «Армянське» В.В. Казимира, «Гетьманське» Д.І. Матусевича, де І.Є. Овсінський працював на різних посадах та запроваджував «Нову систему землеробства». В.А. Бертенсон схвально сприйняв ідею щодо передачі помологічної станції дослідника у казенне відання і тому пропонував виділити кошти на розсадник та усі необхідні будівлі із статті витрат, передбачених на покриття меліоративного кредиту, а за кошти Департаменту землеробства покрити лише витрати на утримання особового складу установи – 3 тис. руб. та 200 руб. на мінеральні добрива та дослідну роботу [47, Арк. 103–104; 192, Арк. 20].

Для детального вивчення стану розвитку помологічної справи в маєтку І.Є. Овсінського 15 квітня 1909 р. Подільським губернським земством було командировано губернського інспектора із садівництва А.К. Станкевича, який підготував опис помологічної станції та рекомендував це господарство як відповідну установу для потреб губернії. Важливо зазначити, що місцевість, обрана під дослідний сад, була горбистою, що давало можливість спостерігати за розвитком дерев та якістю плодів, що ростуть як на височині, на крутих схилах, так і у низині, частково на заболоченому ґрунті. Загальна кількість досліджуваних сортів складала 200 найменувань яблуні, груші, сливи, черешні, вишні, абрикоса, персика та навіть солодких каштанів. Випробовувались різні форми обрізки – полуштамбів, пірамід, кущів та стланцевої форми (за визначенням А.К. Станкевича – «лежачої, яка наробила стільки галасу за останній час»). Інспектор наголосив, що стланцеву форму власник використовував лише при випробуванні сорту, для швидкого отримання плодів та визначення якості сорту. З одного боку, інспектора вразила хаотичність,

непланомірність побудови саду, де він відмітив як пусті, так і дуже щільні ділянки, відсутність планової обрізки дерев, системної боротьби із шкідниками. Однак при детальнішому вивченні опису стає зрозумілим, що в саду тривала робота із омолодження окремих його ділянок. Інспектор також наголошував, що дуже цікавими є досліди вирощування одного і того ж сорту в різних умовах освітлення, зволоження тощо. Крім того, він зазначав, що неоціненним є накопичений впродовж 10 років досвід власника, який напрацював щодо асортименту плодкових культур для північного регіону Подільської губернії. Оцінено було також плоди, які на період обстеження (середина квітня!) мали прекрасні зовнішні та смакові характеристики. Особливо вразила інспектора якість плодкових насаджень та плоди із них сортів, які були нетипові для даного регіону – зокрема Ренет Шампанський, Ренет Баумана, Пеппин Паркера, Мускатний Ренет нічим не поступались за якісними характеристиками від вирощених в умовах Криму. Крім того, власник проводив досліди із виведенням нових сортів плодкових дерев. При щепленні кісточкових порід дослідник широко застосовував новий на той час прийом Т-подібних розрізів кори, а не розколу, що був найпоширенішим серед садівників у регіоні та дуже пошкоджував дерева. Загальний висновок звучав дуже позитивно: «станція не має ніякої шаблонності, [...] відчувається велика життєвість. Споглядаючи ці дерева, [...] бачиш в них якусь таку енергію, таку силу – ніби вони самі собою тут вирости, аби вчити собою садівника [...]. Таким чином тут робиться така справа, до якої тільки прагне долучитися уряд та земство».

Інспектор А.К. Станкевич на сторінках журналу «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства...», єдиного фахового періодичного видання у Подільській губернії, закликав уряд, земство та ПТСТГ всіляко підтримати цю дослідну установу [197]. Опис помологічної станції І.Є. Овсінського викликав зацікавленість до його роботи з боку членів ПТСТГ. Тому відділ садівництва товариства провів спеціальне засідання 3 червня 1909 р., де було визначено, що на найближчій сільськогосподарській виставці,

яка мала проходити в м. Проскурові 29-31 серпня 1909 р., мали обрати комісію для детального вивчення діяльності станції І.Є. Овсінського [154].

З огляду на отримані відгуки від спеціалістів 25 червня 1909 р. питання про фінансування цієї установи розглядалось на засіданні Летичівської повітової управи. В результаті було винесено рішення про внесення в проєкт земського повітового кошторису на 1910 р. 1600 руб. у вигляді виплат І.Є. Овсінському на облаштування та утримання помологічного саду в с. Кальна Деражня на умовах, запропонованих власником. Про це рішення було проінформовано Подільську губернську управу [47, Арк. 95–98]. Лише 13 вересня цього ж року справа розглядалась на засіданні Подільської земської управи. Важливо відзначити, що було підготовлено два варіанти проєкту постанови Подільської земської управи – ідентичні щодо пояснення суті справи, із висновками та цитатами спеціалістів – В.О. Бертенсона, та А.К. Станкевича, аргументами, що підтверджували значимість створення помологічної дослідної станції для потреб губернії. Однак заключна частина документу відрізнялась. В одному варіанті пропонувалось внести у кошторис витрат земства статтю на утримання станції у вигляді виплати розміром 300 руб. та клопотати перед Департаментом землеробства про видачу державної субсидії на утримання станції у розмірі 3200 руб. А другий варіант клопотання І.Є. Овсінського про надання фінансової допомоги з боку земства відхилити [47, Арк. 107–110].

Остаточний розгляд справи відбувся 30 вересня 1909 р. Тоді ж Подільська земська управа повідомила Департамент землеробства про відмову у фінансуванні помологічної станції І.Є. Овсінського, мотивуючи це тим, що ця дослідна установа носила «характер приватного підприємства та влаштована для промислових цілей» [47, Арк. 94]. Така реакція вражає, з огляду на проблеми розвитку галузі. Однак такі відмови були непоодинокі. Так, у 1906 р. було відхилено прохання у фінансуванні (450 руб. на рік) плодкових розсадників Ольгопільського лісівництва, які було організовано у 1904 р. на 4 державних дачах. Гроші потрібні були для утримання садівника, покупку інвентарю тощо. За 2 роки розсадниками було підготовлено до реалізації 8 тис. саджанців груш

та яблунь, проводилась просвітницька робота серед місцевого населення. Причиною відмови слугувало формулювання, яке пояснює всю глибину кризи місцевого самоврядування на той час: «агрономічна допомога населенню, яка втілюється у життя за приватної ініціативи без організаційного загального плану, не може бути підтримана земством як зовсім випадкова та несправедлива для всього населення» [192, Арк. 9–9 зв.]. Таким чином, на жаль, подільська громада не скористалась напрацюваннями І.Є. Овсінського в галузі садівництва для потреб місцевого населення. А відкриття науково-дослідної установи садівничого напрямку у Подільському регіоні затяглось аж до кінця 60-х років ХХ ст. [72, С. 139].

В умовах, коли в Подільській губернії діяло т.зв. спрощене земство (1904–1911 рр.), специфікою якого було обмеження повноважень цих органів, фінансування витрат на підтримку розвитку сільського господарства, агрономічну допомогу населенню проводилось вкрай обмежено. Однак навіть у таких умовах були досягнуті певні результати. Було створено т.зв. експериментальну зону для розвитку садівництва, куди входило кілька повітів, серед яких і Лeticівський як найрозвинутіший щодо садівництва, де працювали бригади садівників, які проводили показові досліди у селянських садах щодо правильної технології догляду за садами, переробки та пакування плодової продукції. Поширювалась популярна література із садівництва. Проводилось обстеження селянських садів щодо сортименту, поширення хвороб та шкідників. Організовувались місцеві плодово-овочеві виставки-ярмарки [58]. Для реалізації цього ж завдання земство почало системно фінансувати утримання плодкових розсадників при лісництвах. Такі розсадники почали функціонувати при Брацлавському, Вербицькому, Грабовському, Ушицькому лісівництвах. Організувалась мережа показових садків при церковнопарафіяльних школах [47, Арк. 3–30 зв.]. Було профінансовано організацію в губернії низки пунктів із переробки плодово-ягідної продукції [193, Арк. 25–25 зв.].

Лише після підписання царського указу від 14 березня 1911 р., коли було введено земське самоврядування у Правобережній Україні, в губернії вперше було розроблено перші системні заходи щодо покращення галузі. Однак, незважаючи на значні успіхи щодо організації агрономічної допомоги населенню, фінансові витрати на ці потреби земськими органами Подільської губернії залишались незначними. У 1911 р. серед трьох губерній Південно-Західного краю Подільська була на останньому місці, і виділена сума на зазначені потреби становила лише 121 тис. руб., тоді як по Київській губернії – 311 тис. руб., по Волинській – 161 тис. руб. [195, С. 3]. Суттєве збільшення витрат фіксується вже після 1911 р., коли фінансові повноваження органів земського самоврядування суттєво розширилися. Так, найбільші показники витрат на розвиток сільського господарства було зафіксовано у 1913 р. – понад 528 тис. руб., зокрема з них на облаштування дослідних установ різного рівня виділялось вже 96,25 тис. руб. [169, С. 3, 4]. На жаль, із початком I Світової війни витрати на ці потреби знову знизились.

Однією із причин відмови І.Є. Овсінському у фінансуванні його помологічної станції та небажанні місцевої влади прийняти пропозицію новатора взяти на своє утримання вже діючу установу вбачаємо також у загальних тенденціях розвитку організації сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії, яка особливо пожвавилась, починаючи лише із 1912 р., як на рівні державних установ, так і земських органів влади. Це пов'язано із розробкою масштабного плану розвитку організаційної складової галузевого дослідництва, що відбулась в результаті роботи Всеросійської наради з організації сільськогосподарської дослідної справи 1908 р. Зокрема було прийнято принцип, запропонований старшим спеціалістом Департаменту землеробства В.В. Вінером, із порайонної організаційної побудови. За цим планом вся країна поділялась на фізико-географічні райони (площею у кілька губерній) на основі ґрунтових, геоботанічних та метеорологічних даних: 27 таких районів окреслено в Європейській Росії та 9 – в Азіатській [215, С. 359]. Замість стихійних, часто погано фінансованих та матеріально укомплектованих

установ, які не завжди мали чітко визначений район дії, планувалось створити мережу добре обладнаних обласних сільськогосподарських дослідних станцій, які обслуговували б ці великі фізико-географічні райони. У 1912 р. було прийнято закон «Про деякі заходи по обладнанню і утриманню сільськогосподарських дослідних станцій», за яким земські органи визначались головними в процесі організації такого типу установ, хоча фінансова підтримка держави становила 75% усіх витрат. Це мало б пришвидшити процес організації такої мережі, адже усі організаційні питання вирішувались на місцях, але в реалії справа створення цієї мережі затягнулась на довгі роки [28, С. 17].

Подільська губернія мала входити до району діяльності Київської дослідної станції, яка включала у себе 8 відділів. Зокрема на її території мав діяти філіал Київської станції та відділ садівництва та городництва. Протягом 1910-1913 рр. систематично проводились наради щодо організації Київської дослідної станції, її філіалу та окремих її відділів. У результаті було організовано спеціально діючі комітети як на рівні окремих губерній, так і загальний, що об'єднував спеціалістів усього району, на який поширювалася б діяльність Київської обласної дослідної станції (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська). Одне із найголовніших питань, які вирішували комітети, стосувалось вибору земельних ділянок під потреби станції та її відділів. Так, під філіал Київської обласної дослідної станції було обрано ділянку в Мальчевському маєтку А.Н. Львової, неподалік станції Митки та м. Бар. А дослідна база відділу садівництва та городництва, в кінцевому варіанті, мала розташовуватись поблизу м. Вінниці, на виділених місцевою владою 50 дес. Розміщення цього відділу поблизу великого повітового міста, за задумом організаторів, найкраще сприяло би науковій та популяризаторській роботі. У 1913 р. сума внеску від Подільської губернії становила 46,230 руб. на одноразові витрати із облаштування станції та 4,2 тис. руб. на щорічні витрати. На жаль, через низку соціально-політичних причин, головною з яких був початок Першої світової війни, заплановану обласну станцію із її філіалом та відділом садівництва не було створено [72, С. 136–139].

Системно до розробки заходів щодо розвитку садівництва та городництва в губернії підійшли лише у 1914 р., після проведення I Подільської губернської наради із садівництва та городництва, яка відбулася 26-29 лютого. До його проведення готувались 2 роки, було розіслано 300 запрошень фахівцям та спеціалістам, які так чи інакше мали відношення до садівничої справи в губернії. І хоча учасників було значно менше (48 осіб), однак серед них були саме, які визначали розвиток галузі в губернії: представники Подільської губернської, повітових земських управ, відділу садівництва ПТСТГ, Подільський губернський та повітові земські агрономи, урядовий агроном Подільської губернії, спеціалісти із садівництва міністерського та земського рівнів, інструктори із садівництва, вчені-аграрії, власники садів, викладачі сільського господарства при народних училищах [209, С. 5–7, 42].

Це було перше зібрання такого рівня, в результаті якого було розроблено комплекс заходів щодо підтримки галузі в губернії. Головне положення наради стосувалось необхідності створення поряд із відділом Київської обласної дослідної станції ще додаткових помологічних установ у губернії. У компетенцію цих інституцій мало входити випробування порід та сортів плодових культур у різних ґрунтово-кліматичних умовах, при застосуванні різних видів добрив, агротехнічних прийомів, вивчення технологій створення насаджень плодових культур на карликових підщепах, різних прийомів боротьби із шкідниками плодових культур тощо. На нараді було окреслено коло питань, які мав вирішувати відділ садівництва та городництва Київської обласної дослідної станції: вивчення основ методики дослідної справи в садівництві, біології плодових дерев, всебічне дослідження галузі садівництва в районі дії станції. Планувалось також створення губернського розсадника підщеп. Крім того, Комісією із перегляду існуючого та складанню нового сортименту плодових культур для різних районів Подільської губернії було визначено перелік сортів основних плодових культур (яблук, груш, слив), які поділялись на три групи в залежності від промислового значення в умовах Подільської губернії. Після проведення губернської наради земством було

відкрито кабінети із садівництва і переробки плодів та овочів, введено посаду фахівця з технічної переробки плодово-овочевої продукції.

Важливо зауважити, що вперше було розроблено заходи щодо підтримки приватної ініціативи щодо розвитку помологічної справи в губернії. Зокрема визнавалась необхідність підтримки приватних плодкових розсадників та надання їм фінансової, наукової та адміністративної підтримки з боку земських органів. На жаль, така позиція місцевої влади, щодо приватного дослідництва була визначена вже після смерті І.Є. Овсінського, що не дозволило зреалізуватись його проєкту облаштування помологічної стації для потреб земства на базі його приватної установи. Планувалось також проведення щорічних подібних нарад, де б обговорювались проблеми галузі та шляхи їх вирішення [209, С. 47–55]. Однак подальші події не дозволили зреалізувати ці заходи в повній мірі.

Таким чином, аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів продемонстрував, що певне місце в творчих пошуках І.Є. Овсінського займало дослідження технологічних процесів вирощування плодкових культур. Основні зусилля у цьому напрямі вчений доклав щодо акліматизації закордонних сортів, наукового обґрунтування ефективності формування штучних крон плодкових дерев. Першочергово новатор доводив ефективність насаджень на карликових та напівкарликових підщепах («карликові сади»), чим стимулюється плодоношення дерева. Наполягав на обов'язковому формуванні крони, де перевагу надавав чашоподібній формі (ще називав її французькою). Значну увагу вчений приділив науковому обґрунтуванню використання стланцевих форм плодкових культур («горизонтальні сади»). Його рекомендації були покладені в основу першого офіційно розробленого сортименту плодкових культур для ґрунтово-кліматичних умов Подільського краю.

3.4. Напрацювання І.Є. Овсінського щодо впровадження основ кооперативного солідаризму в сільському господарстві

Розпад феодально-кріпосницького ладу, початок розвитку нових соціально-економічних відносин, формування капіталістичного укладу, що було спричинено низкою реформ 60-70-х рр. XIX ст., в Російській імперії справили безпосередній вплив на формування суспільно-економічної думки на українських землях. У цей період дослідники економічних процесів основним девізом своєї економічної доктрини вважали максимальний розвиток приватної ініціативи, вільної конкуренції та мінімальне втручання держави в економічне життя (М.Х. Бунге, А.Я. Антоновича, Д.І. Піхно). Однак наприкінці XIX ст. для більшості економістів стає характерним визнання «кризи» у політичній економії. Так, професор О.М. Миклашевський писав, що даний період «застає політичну економію у стані неувяного хаосу» [109, С. 57]. А один із кращих спеціалістів з історії економічних вчень, М.І. Туган-Барановський, розглядаючи основні тенденції та напрямки розвитку економічної думки у XIX ст., відзначав, що все більше увага економістів переносилась на соціальні явища, породжувані капіталізмом, на розв'язання питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства» [219, С. 57]. Тому більшої популярності набували соціалістичні погляди в розвитку політичної економії як антипод нерегульованому товарно-грошовому ладу. Цей, за характеристикою П. Лященка, історичний за змістом і методом, що засновується на об'єктивно-соціальній точці зору в розгляді економічних явищ, напрямок економічної думки складав самотність досліджень вітчизняних науковців кінця XIX – початку XX ст. [94, С. 8].

Складний період, який переживала Російська імперія на шляху утвердження капіталістичних відносин, сколихнув вітчизняну інтелігенцію до формування ідей, які б дозволили вирішення найважливіших соціальних і політичних завдань, де єдино можливий вихід у розв'язанні суспільних протиріч вбачався через проведення прогресивних реформ. На порядку денному

актуальним вбачалось питання про визначення причин багатства і бідності, зосередження на дослідженні суспільних процесів і явищ, звернення уваги суспільства на необхідність вживання заходів проти суперечностей існуючого економічного ладу, вказавши відповідний реформістський шлях. При розгляді економічного розвитку основна увага більшості представників вітчизняної економічної думки зосереджувалася на еволюційній концепції економічного розвитку, на спадковості економічних форм з урахуванням особливостей розвитку українського господарського життя (П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський, В.Я. Железнов, Т.І. Осадчий, С.М. Булгаков, М.М. Соболев, О.М. Миклашевський, В.А. Косинський). Однак досить популярними, особливо серед молоді, були певні економічні погляди, що стосувалися революційних форм перетворення суспільства [206]. Хоча офіційна економічна наука, регламентована царською владою, подібного роду погляди відкидала як шкідливі. Єдино можливою площиною для обговорення таких ідей залишались народницькі та громадівські суспільно-політичні рухи та течії. На їх благодатному ґрунті в Україні набули поширення марксистські економічні ідеї (С.А. Подолинський, Г.М. Цехановецький, М.І. Зібер).

Жорстка реакція царської влади на суспільно-політичні течії 70-80-х рр., яка проявилась у репресіях проти значної кількості представників прогресивно мислячого молодого покоління, певним чином вплинула на формування поглядів економістів кінця XIX – початку XX ст. Усе більшого поширення набувають соціальний напрямок у розвитку економічної думки. Його представники погоджували окремі положення марксизму з поглядами школи соціальних політиків і неокантианців, ставши т.зв. «легальними марксистами» (М.І. Туган-Барановський, О.М. Миклашевський), де велику увагу приділяли суспільним відносинам людей, що виникають у межах господарської діяльності у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Під впливом соціального методу німецької школи їхні погляди звертаються на дослідження теорії розподілу прибутків, де визначається соціальна домінанта. Поряд із цим актуалізується наукова теорія цінностей, де акцентується увага на суб'єктивно-

психологічній характеристиці економічних категорій, що, на їхній погляд, є основою розуміння всіх господарських процесів, що відбуваються у суспільстві. Суб'єктивні цілі учасників господарського процесу об'єктивуються при сукупних діях індивідів у тандем товариства і господарства, де мікрорівнем є об'єднання господарів, а макро – держава [223, С. 70]. В цьому ключі особливої популярності для вивчення набувають питання теорії і практики кооперативного руху, де виділяються основні принципи кооперації: матеріальна зацікавленість; добровільність; використання праці тільки членів кооперативу [218].

Тенденції, які панували в економічній науці, формували науковий світогляд І.Є. Овсінського, його прагнення визначити шляхи вдосконалення суспільства як на макро-, так і на мікрорівнях. Працюючи посередником із продажу маєтків в Подільській губернії, він мав нагоду спостерігати та збирати матеріали про соціально-економічний розвиток краю. Цьому сприяла його діяльність у ролі позаштатного кореспондента в польськомовному виданні «Gazeta Rolnicza». Для цього часопису він готував повідомлення про новини сільського господарства із Подільської губернії, описи маєтків, які виставлялись на продаж. Така інформація допомагала підшукати потенційного покупця та вигідно продати маєток. Детальні описи маєтків редакція видавала окремими відтисками.

У 1886 р. вийшов друком розгорнутий опис великого маєтку с. Ластівці-Ісаківці Кам'янецького повіту Подільської губернії, підготовлений І.Є. Овсінським на замовлення видання. У роботі містилась детальна інформація про розташування маєтку, площа якого охоплювала два села, де під земельними угіддями 26 тис. га та 1 тис. га лісу. Подано дані щодо господарського призначення окремих частин земельних угідь: присадибні землі, землі під рілля, пасовища, сінокоси, ґрунти яких детально охарактеризовано. Описано видовий склад рослин лісового господарства. Виділено категорії будівель: житлові, господарські, споруди винокурного заводу, млин. Окремий розділ було присвячено опису наявних та можливих

прибутків господарства в разі застосування покращених прийомів господарювання [127]. Загалом, опис маєтку був зроблений на високому професійному рівні, що підтверджує фаховість І.Є. Овсінського як знавця економіки сільського господарства.

Перебуваючи у засланні в Архангельській губернії, І.Є. Овсінський продовжив свої дослідницькі пошуки в галузі економічної теорії. Вперше свої напрацювання в цій сфері, як ми зазначали у попередніх розділах, він подав на розгляд громадськості під час роботи І Київського обласного сільськогосподарського з'їзду 1890 р. Варто зазначити, що головне завдання, яке ставили перед собою організатори цього зібрання, стосувалось розробки заходів із здешевлення виробництва зернових продуктів. Адже недороди попередніх років та значне падіння цін на світовому ринку, спричинене появою дешевої американської сільськогосподарської продукції, стимулювали господарів Правобережжя шукати нові шляхи ведення сільського господарства. Для цього планувалось напрацювати механізми підняття місцевих цін на зернову продукцію, а з іншого – зменшення витрат на її виробництво. У своїй доповіді під назвою «Заходи щодо упорядкування господарств» І.Є. Овсінський торкався цих аспектів – поряд із агротехнічними прийомами ведення землеробської діяльності, які мали зменшити витрати на вирощування сільськогосподарських рослин, він подав своє бачення організації всього виробничого процесу [212, С. 162–170]. В першу чергу, дослідник пропонував детальне вивчення тенденцій, які призвели до кризових явищ в економіці. Для цього він апелював до напрацювань західноєвропейської економічної думки. Зокрема його авторитетами були німецькі вчені історичної школи, які зазначали, що перехід до капіталістичних відносин прискорив концентрацію і централізацію капіталу, сприяв перемозі найбільш технічно досконалих підприємств, які витісняли дрібні. Зокрема він підтримував позицію німецького професора Л. Brentano (нім. Ludwig Joseph "Lujo" Brentano) (1844–1931), який критикував основні на той час школи економіки: класичну та соціалістичну, вказуючи, що жодна із них не пропонувала шляхів виходу із кризи. Адже на

думку авторитетного вченого, причини кризи лежать у залежності виробництва від глобалізаційних процесів, які він висловив у своїй роботі «Причини економічного розладу в Європі» (1889) [240]. І.Є. Овсінський розділяє цю позицію та пояснює, що всесвітній ринок не дає можливості регулювати виробництво таким чином, аби воно відповідало дійсним потребам, та є причиною коливань цін і перевиробництва, яке впливає однаково згубно як на виробника, так і на робітника. Адже порушується рівновага – цінності та ціни. Це стосувалось й процесів у сільському господарстві [212, С. 163]. Слід зауважити, що Л. Brentano сповідував ідею можливості соціальної рівності та класового миру при капіталізмі. Він вважав, що лише технічний прогрес покращить соціальне життя населення. А збільшуючи заробітну плату робітнику, підвищуючи його добробут, виробник виграє за рахунок підвищення продуктивності праці. Це пояснювало, чому вищі показники прибутковості мають ті країни, де вища оплата праці. Крім того, він був у числі тих, хто відстоював «Закон спадної родючості ґрунту» та стійкості дрібної форми господарювання у землеробстві [290].

І.Є. Овсінський, у свою чергу, подолання кризових явищ в економіці вбачав у створенні т. зв. «економічних організацій», які мали звільнити «від принизливої залежності від західних сусідів» [212, С. 163]. Одразу автор закликав до розмежування цього поняття від ідей протекціонізму, які сповідував І.І. Кайфман (1848–1915) [65]. І.Є. Овсінський слушно вважав, що мита принесуть лише тимчасове покращення і не врятують від криз у майбутньому. Під «економічними організаціями» автор розумів союзи виробників, як одночасно виготовляють і споживають, тим самим задовольняючи свої потреби в продуктах сільського господарства та промисловості. У такому конгломераті виробники само захищені від коливань цін на зовнішніх ринках, а гроші у внутрішньому обігу стають зайвими. Це, на думку автора, вирішило би питання заборгованості по оплаті податків, які виникають у дрібних селянських господарствах.

Зразком для такої організації для дослідника стали споживчі товариства західного зразка. Важливо відмітити, що І.Є.Овсінський слідкував за новими віяннями економічної думки західноєвропейських країн. Зокрема він був обізнаний із прогресивними ідеями кооперації, які обговорювались на Першому міжнародному з'їзді споживчих товариств, що проходив у Парижі під час Всесвітньої виставки 1889 р. Пропагуючи свою модель кооперації під назвою «організм економічний», він розділяв погляди на споживчу кооперацію, висловлені французьким економістом Ш. Жидом (фр. Charles Gide) (1847–1932). Зокрема той аспект, що споживчі товариства не тільки мають нарощувати склади товарів, але й невпинно прагнути до виробництва потрібних товарів на власних фабриках [212, С. 166].

Розділяючи позиції Ш. Жида та популяризуючи споживчу кооперацію, І.Є. Овсінський пропагував ідею побудувати економічну формацію на кооперативній основі у вигляді добровільних асоціацій трудящих, основаних на принципі солідарності. Таким чином, автор прагнув об'єднати кооперативний та соціалістичний рухи. Головну мету цього руху він вбачав у побудові світової кооперативної економіки на основі солідаризму, коли «весь світ покриється мережею економічних організмів і світовий ринок має втратити своє теперішнє значення» [212, С. 165]. Таким чином, об'єднання споживачів у масштабі суспільства набувало ідеологічного наповнення. На відміну від соціалізму, який причини соціальних негараздів вбачав у приватній власності, напрямок кооперативного солідаризму не ставив питання про ліквідацію приватної власності.

Після повернення із заслання із Архангельської губернії І.Є. Овсінський, маючи різнопланові напрацювання щодо розвитку сільського господарства, прагнув якомога швидше влитися у фахове середовище. У 1895 р. він стає членом КТСГ та ініціює свій перший виступ на одному із його засідань. Зокрема 21 лютого цього ж року він доповів про свою концепцію кооперативного солідаризму під назвою «Організм економічний», який повторював основні положення, висловлені у статті, представленій ще у 1890 р.

на I Київському обласному сільськогосподарському з'їзді. Цього разу він запропонував для обговорення статут об'єднання промислових та аграрних виробників у єдине підприємство у вигляді акціонерних товариств. Однак ідеї, висловлені новатором сприйнялись дуже скептично, охарактеризовані як утопічні та відхилені для подальшого обговорення та друкування. Тому читачі газети «Земледелие», друкованого органу КТСГ, не змогли познайомитись із проектом статуту споживчої спілки, яку запропонував І.Є. Овсінський. Остаточне рішення засідання звучало як вердикт – «від них несло народницьким запахом» [155]. Таке формулювання, подане керівним складом товариства, наштовхує нас на припущення, що члени КТСГ були обізнані щодо участі дослідника у народницькому русі та його «політичної неблагонадійності», тому особливої зацікавленості щодо нього та його ідей не продемонстрували. В зв'язку із цим досліднику було відмовлено у виступі на III Київському обласному сільськогосподарському з'їзді на цю тему [283, С. 1]. Таке скептичне сприйняття було характерне і в подальших контактах із членами КТСГ.

Не маючи особливої підтримки з боку професійної громадськості в Києві, дослідник звернувся до редакції польськомовного часопису «Rolnic i Hodowca», де опублікував кілька публікацій, які розкривали зміст його поглядів на споживчу кооперацію та соціальний розвиток суспільства. У своїх працях він детально охарактеризував кризовий стан у сільському господарстві, демонструючи негативну динаміку закупівельних цін на основні злакові та технічні культури. На його думку, кредитування виробництва для нарощування потужностей не вирішує усі проблеми галузі. Майбутнє землеробства він вбачав, з одного боку, у розробці оптимальних агротехнічних прийомів, однак, зауважував, що збільшення витрат на закупівлю мінеральних добрив, техніки не призведе до збагачення виробника. дозволить суттєво ведення пошук шляхів зниження собівартості [281]. Пропагуючи ідеї німецької історичної школи політекономії, зокрема його найвідомішого представника В. Рошера (нім. Georg Friedrich Wilhelm Roscher) (1817–1894), І.Є. Овсінський у своїх статтях наполягав на тому, що кожна національна спільнота має свої особливості

розвитку економіки, адже ця сфера людської діяльності тісно пов'язана із традиціями та звичаєм, історією права та політичною історією. Тому немає і не може бути однієї для всіх країн політичної економії та єдиних законів економічного процвітання. І вкотре зауважував, що вихід із кризи є лише у незалежності від світового ринку, а отже, необхідно розвивати свою національну економіку незалежною від глобальних коливань цін. Однак, варто наголосити, що автор не вдається до роз'яснення, що він розумів під поняттям національної економіки – чи то російської (імперської), чи то польської й української (національної). За його твердженням, тільки укрупнюючи сільськогосподарські підприємства, можна досягти сталого економічного розвитку. Адже у великих господарствах повною мірою нарощується машинно-тракторний парк, застосовується розподіл праці, а диверсифікація виробництва сприятиме зростанню попиту на кваліфіковані трудові ресурси: агрономів, ветеринарів, зоотехніків, агротехніків тощо та дозволяє максимально задовольняти потреби у товарах та послугах власними силами.

Вперше автор публікує проєкт статуту такого акціонерного товариства, т. зв. економічного організму, який складався із 12 пунктів [281, С. 122]. Зокрема він зауважив, що об'єднання такого роду стосується лише великих землевласників, а не селянських господарств, виняток становлять тільки господарства, які межують із великими підприємствами. Мінімальна площа, в межах якої може успішно працювати таке товариство, – 400 моргів (приблизно 200 га). Фактично таке об'єднання має замкнутий цикл виробництва сільськогосподарської продукції, товарів легкої та харчової промисловості, де надаються різного роду послуги (наукові, освітні, медичні тощо) в обмін на товари та продукти харчування. Тому першочергово до товариства мають бути включені підприємства, які обробляють місцеву сировину: млин, цукроварня, цехи із виробництва масла, олії, сиру, текстильна та взуттєва фабрики, кравецькі та шевські майстерні, станції із ремонту машинно-тракторного парку. А в перспективі – паперові, скляні, фарфорові заводи тощо. Об'єднання капіталів кількох таких товариств дасть можливість володіти підприємствами важкої

промисловості. На солідарних началах вирішуються проблеми, пов'язані з наслідками від нещасних випадків, природних катаклізмів (пожежі, повені, буревії тощо). Працівники за рахунок заробітної платні забезпечуються помешканням, їжею, одягом., однак частина зарплатні має все-таки виплачуватись у грошовій формі. Робочий час має бути обмежений та не перевищувати внутрішньо встановлені норми. При бажанні робітника та за необхідності виробничого процесу робочий час може бути збільшений понад норму, однак оплата понаднормових годин покривається лише у натуральній формі. Автор наголосив, що таке об'єднання потребує для успішного функціонування створення центрів медичної допомоги, дитячих садків, шкіл, зауваживши, що подібна практика існує при великих промислових підприємствах. У підсумковій частині автор наголошував, що така форма об'єднання має ніби зовнішню схожість із соціалістичними ідеями, однак головна відмінність такої форми кооперації – дотримання права власності. Ці позиції підтверджують спорідненість ідей І.Є.Овсінського із концепціями кооперативної солідарності, запропонованої Ш. Жидом.

За два роки автор доопрацював та подав у лютневому випуску «*Rolnik i Hodowca*» за 1897 р. розгорнуту версію «Економічного організму» [282]. Отримавши дозвіл цензури, в червні цього ж року він видає цю роботу окремою брошурою [283]. Сьогодні ця праця становить бібліографічну рідкість та зберігається лише у фонді відділу рідкісних та цінних книг Бібліотеки Варшавського університету. Однак треба зауважити, що в газетну публікацію не увійшли останні пункти роботи. Згідно з архівними документами із фонду Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, цю роботу автор перевидавав ще у 1899 р., однак її весь наклад було вилучено через ідеї, які, на думку цензорів, протирічили державній політиці. Лише у 1906 р., в умовах Першої російської революції, коли цензура значно послабилась, було дозволено перевидання цієї роботи, однак без перекладу на російську мову [191]. Зрозуміло, що така вимога обмежувала поширення ідей І.Є. Овсінського серед фахової спільноти Російської імперії.

На сторінках своєї праці автор прагнув дати відповідь критикам, які звинувачували його в утопізмі, називали його «організм економічний» – потворним синдикатом, що є свого роду в'язницею для робітників, які змушені користуватися лише тими товарами та послугами, які їм пропонують [282]. Дослідник наголошував на добровільності всіх учасників товариства, праві власності, яке не заперечувалось. Віра автора у правильність своїх ідей була заснована на успішності кооперативного федералізму, що реалізувалось в Англії у т. зв. Кооперативних оптових товариствах (анг. Co-operative wholesale society) [283]. Загалом ідеї об'єднання споживачів та виробників в одне підприємство були досить революційними не лише для Російської імперії, але й для розвинених європейських країн того часу.

Основну частину цієї праці було присвячено статуту «Економічного організму», який складався із 41 пункту. До попередньо висловлених позицій додалися роз'яснення щодо власності учасників об'єднання. Зокрема заборонялось мати власне господарство в межах товариства, крім заняття садівництвом, городництвом, пасічництвом, птахівництвом (п. 7). Товариство організовувалось за зразком акціонерного, де ціна однієї акції визначалась у 10 руб., а право голосу на загальних зборах отримували лише ті, хто володів більше 10 (пп. 12-13). Важливо відмітити, що власники землі отримували акції за рахунок земельних угідь, які входили до території діяльності об'єднання (п. 16). Для керівництва товариства утворювався спеціальний Комітет, який керував всіма фінансовими та кадровими справами об'єднання (пп. 18-27). Дивіденди могли видаватися як натуральними продуктами власного виробництва, так із грошовими виплатами (п. 14).

Низка пунктів присвячувалась опису інфраструктури товариства. Передбачалась обов'язкова організація роботи хлібопекарні, їдальні, лазні та пральні, які мали стати навчально-виробничими комплексами (п. 8). Крім того, мали існувати навчальні заклади різних типів – від початкової, спеціальної сільськогосподарської та технічної – до гімназій та реальних училищ (п. 9). Кооперація таких товариств дозволить організувати університети чи галузеві

навчальні заклади (п. 10). Викладачі та лікарський персонал прирівнювались до всіх інших учасників товариства (пп. 11, 40). У цьому варіанті статуту працівники мали отримувати не лише житло, їжу, одяг та взуття, але й освітні послуги для дітей за рахунок товариства (п. 33). Увага була приділена й соціальному страхуванню – пенсійне забезпечення, виплати від нещасних випадків, лікарняні тощо (пп. 34-36). Робочий час визначався у розмірі 8 годин із уточненням, що при умові покращення індустріального парку підприємств він може зменшуватись до 5-6 годин (п. 38).

Підсумовуючи, автор запевняв читачів, що лише така форма організації виробничого процесу, соціальних потреб зможе «забезпечити добробут, спокій та щастя» [283, С. 41].

Таким чином, ідеї І.Є. Овсінського, сформовані на теоретичних концептах Ш. Жида, були складовою кооперативної теорії економічної думки. Він вбачав в кооперації, головним чином, засіб, за допомогою якого можна було перебудувати суспільство на справедливих основах. У його проєкті під назвою «Організм економічний» об'єдналися ідеї споживчої та виробничої кооперації, що було революційним як для того часу. Прагнення максимально відмежуватись від потреб ринку надавало його ідеям утопічного звучання. Однак, зазначимо, що важливим здобутком його праць щодо пропагування кооперативного руху є акцентуація на питаннях соціальної справедливості, взаємодопомоги та співробітництва, участь членів товариства в його управлінні за принципом рівного права голосу та прийняття відповідних рішень.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі дисертації систематизовано творчий доробок І.Є. Овсінського, виділено та узагальнено пріоритетні наукові напрями. Зазначено, що теоретико-методологічну основу творчих пошуків дослідника склали наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених-аграріїв.

Визначальним напрямом його творчих пошуків було вивчення питань ефективного ведення землеробства, що втілилось у науковому обґрунтуванні

системи поверхневого обробітку ґрунту і смугово-рядкової сівби для всіх сільськогосподарських культур у сівозмінах при використанні сільськогосподарських машин авторської конструкції. Концепція вченого під назвою «Нова система землеробства» (1898 р.) включала в себе комплексне та своєчасне застосування низки агротехнічних прийомів, спрямованих нормалізувати водно-повітряний баланс ґрунту, аби запобігти його пересушенню та перезволоженню.

Встановлено, що І.Є. Овсінський зробив значний внесок у розвиток практичних аспектів інтродукції скоростиглих сортів сої. Дослідник привіз зразки ранніх сортів сої (чорної та бурої (коричневої) із своєї подорожі Приамурським краєм та провів їх інтродукцію на території Подільської губернії. Дослідник описав агротехніку культури, в основі якої була «Нова система землеробства», вказав схеми сівозмін, дати сівби, надав характеристику ґрунтів, на яких вирощуються його сорти. Свої наукові та практичні напрацювання вчений виклав у брошурі «Рання соя», яка тричі перевидавалась (Київ, 1898, 1901; Санкт-Петербург, 1899) та у 7 статтях у фахових часописах. Його напрацювання мали велике значення для подальших селекційних досліджень цієї сільськогосподарської культури.

Дослідження технологічних процесів вирощування плодкових культур знайшло своє втілення у творчості дослідника. Протягом 1899–1909 рр. І.Є. Овсінський проводив дослідну помологічну роботу на базі помологічного саду у родинному маєтку, де здійснював інтродукцію закордонних сортів плодкових культур та вивчав місцеві. Результати наукових пошуків новатором було оформлено у концепцію «Нова система садівництва», що була видана монографією (Варшава, 1906), в яку увійшли матеріали із брошури «Місце під сад» (Варшава, 1897) та статті, опубліковані у попередні роки. У своїх роботах доводив ефективність насаджень плодкових культур на карликових та напівкарликових підщепах («карликові сади»). Одним із перших серед вітчизняних вчених науково обґрунтовував використання стланцевих форм плодкових культур («горизонтальні сади»).

Визначено, що окремим напрямом досліджень І.Є. Овсінського є його напрацювання щодо впровадження основ кооперативного солідаризму в сільському господарстві, які спрямовувались на покращення соціально-економічних проблем галузі. Встановлено, що з цього напрямку автор підготував 6 статей та брошуру («Економічний організм», Варшава, 1897). Новатор провів аналіз причин перманентної кризи галузі та розробив модель сталого економічного розвитку шляхом створення так званого «Економічного організму», що базувався на принципах кооперативного солідаризму.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що історіографія діяльності І.Є. Овсінського в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX – початку XX ст. репрезентована низкою публікацій, у яких, однак, заявлена тема висвітлюється фрагментарно. Визначено, що політико-ідеологічні, суспільно-політичні, соціально-економічні, загальнонаукові та теоретико-методологічні чинники вплинули на відображення позицій дослідників, що спонукало до застосування хронологічного підходу щодо аналізу історіографічної спадщини. Відсутність системного та комплексного дослідження із названої проблеми ставить на перший план опрацювання історичних джерел як основи для вивчення історії вітчизняного галузевого дослідництва.

Відтворення життєвого і творчого шляху І.Є. Овсінського, визначення його внеску у розвиток аграрної наукової думки ґрунтується на використанні документального масиву, що складається з опублікованих і неопублікованих документів і матеріалів 16 фондів 2 центральних та 4 обласних державних архівів України та Російської Федерації. До наукового обігу було вперше залучено низку архівних матеріалів і друкованих першоджерел, що уможливило визначення напрямів дисертаційного дослідження: умови формування наукового світогляду І.Є. Овсінського; його суспільна, дослідницька та наукова діяльність; аналіз наукових пошуків вченого в контексті еволюції наукового забезпечення сільського господарства України наприкінці XIX – початку XX століття. Проаналізовано нормативно-правові акти центральних та місцевих органів влади, галузевих відомств, протоколи засідань, звіти про роботу науково-дослідних установ та громадських об'єднань, форумів, навчальних закладів, рапорти поліційних органів, листування, накази, списки членів загальних та місцевих сільськогосподарських товариств, співробітників галузевих науково-дослідних колективів, що дозволило відтворити загальну картину діяльності дослідника. Основою у вивченні питання стало використання опублікованих праць новатора та інших вчених-аграріїв

зазначеного періоду та наступних років. Суттєвим доповненням при формуванні цілісної картини еволюції галузевого дослідництва стали матеріали періодичних видань, довідників, біо- та бібліографічних покажчиків. У поданому дослідженні комплексно використано загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні методи, застосування яких надало можливість осмислити репрезентативну джерельну базу та історіографічні студії, всебічно та неупереджено реконструювати діяльність І.Є. Овсінського в контексті розвитку сільськогосподарського дослідництва на теренах України у вказаний період.

2. Системний аналіз напрацювань з агрономічних питань вчених ХІХ ст. дозволив окреслити загально наукові чинники формування світогляду І.Є. Овсінського. У процесі виконання дисертаційного дослідження виявлено, що наукові розробки дослідника базувались на творчому перепрочитанні теоретичних та практичних здобутків попередників: А. Теєра, Ю. Лібіха, Ж. Буссенго, А. Розенберг-Липинського, А.Т. Болотова, І.М. Комова, А.В. Советова, А.Н. Енгельгардта, Д.І. Менделєєва, І.О. Стебута, К.А. Тімірязєва, В.В. Докучаєва, П.А. Костичева, В.О. Кудашева, О.О. Ізмаїльського та ін.

3. Охарактеризовано національну політику Російської імперії на Правобережжі у другій половині ХІХ століття щодо польського населення як дискримінаційну, що була спрямована на зменшення впливу цієї національної меншини на всі сфери тогочасного життя у регіоні. Встановлено, що особливості економіко-соціального становища польської спільноти заклали вектор професійної орієнтації І.Є. Овсінського у бік агрономії.

4. Узагальнивши визначальні тенденції, що вплинули на формування, становлення та утвердження особистості І.Є. Овсінського, виділено та проаналізовано періоди його життєвого і творчого шляху, що дало змогу хронологічно відслідкувати та розкрити найважливіші події у житті дослідника та еволюцію його професійного поступу. Для демаркації виділених періодів використано, перш за все, форми та напрями діяльності, здобутки вченого.

I період (1855–1875 рр.) – становлення особистості дослідника. Народився у дворянській родині польського землевласника Летичівського повіту Подільської губернії. Навчання в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. Вступив до Новоросійського університету на історико-філологічне відділення. Переслідувався за розповсюдження забороненої літератури політичного змісту. Арешт та ув'язнення у Летичівській в'язниці.

II період (1875–1887 рр.) – початок дослідницької та професійної діяльності. Працюючи у власному господарстві, агрономом у великих поміщицьких маєтках, експериментував щодо агротехнічних прийомів у землеробстві. Займався посередницькою діяльністю із продажу маєтків. Знаходиться під негласним поліцейним наглядом.

III період (1887–1895 рр.) – формування концепції «Нова система землеробства», моделі виходу з економічної кризи «Економічний організм». Арешт та звинувачення у зберіганні, написанні та розповсюдженні творів та символів польського національно-визвольного руху. Заслання до Архангельської губернії. Презентація своїх концепцій серед наукової та професійної спільноти. Ознайомлення з далекосхідною культурою землеробства. Повернення до Подільської губернії. Початок дослідів із інтродукцією сої.

IV період (1895–1909 рр.) – активна популяризація наукових основ ведення сільського господарства, участь в організації низки показових та колективних дослідів для перевірки власних теоретичних та практичних напрацювань, роботі місцевих галузевих товариств, з'їздів, виставок. Дослідницька діяльність у галузі садівництва. Створення приватної науково-дослідної установи у форматі помологічного саду, ініціювання перетворення його на державну помологічну станцію місцевого значення.

Уточнено окремі біографічні дані вченого (дата народження та смерті, навчання, заслання), спростовано міфи, пов'язані із постаттю дослідника (російське походження, навчання за кордоном, проживання та подорож Китаєм).

5. Аналіз наукових здобутків І.Є. Овсінського засвідчив, що він є автором багатьох теоретичних та практичних напрацювань, які отримали подальше розроблення в аграрній науці та знайшли своє застосування у сільському господарстві. Наукова спадщина вченого є різноплановою за тематичним спрямуванням, що дає підстави вважати його видатним українським вченим польського походження, адже більшість свого життя він провів на території українських земель, ідентифікуючи себе з польським народом.

Основні складові його творчого доробку включають вивчення агротехнічних прийомів у землеробстві та конструювання сільськогосподарських машин для ефективного їх застосування; інтродукції ранніх сортів сої; технологічних процесів вирощування плодкових культур; моделей економічного розвитку галузі. Хронологічний аналіз наукової спадщини вченого дав можливість визначити, що найбільший сплеск його публікаційної активності припадає на 1897–1902 рр.

Комплексне вивчення його праць, присвячених «Новій системі землеробства», дало змогу стверджувати, що розроблена в них концепція агротехнічних прийомів, головною ціллю яких було досягнення сталих урожаїв при мінімізації впливу на рослину та ґрунт, відповідає основним принципам сучасного безплужного, ґрунтозахисного, ресурсозберігаючого самовідновлюваного землеробства. Визначено внесок новатора у становлення вітчизняного ґрунтозахисного енергозберігаючого машинобудування. Основні результати досліджень, відпрацьовані у польових дослідах та висвітлені у цих наукових працях І.Є. Овсінського, нині вважаються класичними з напрямку органічного землеробства не лише вітчизняної, але й світової аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи.

На прикладі аналізу ключових елементів творчої долі І.Є. Овсінського визначено механізми взаємовпливу держави, громадськості та індивідуума у становленні наукового маркетингу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи Російської імперії кінця XIX – початку XX століття. Доведено, що активна популяризація своїх наукових пошуків шляхом розширення читацької аудиторії

через багатонакладні видання та перевидання; перекладу основних своїх праць російською мовою, домінуючою у країні; залучення різних каналів поширення інформації про власні розробки завдяки участі у з'їздах, виставках, організації показових екскурсій та дослідів; домовленості із дистриб'юторами насіння та сільськогосподарської техніки дозволило І.Є. Овсінському викликати резонанс серед професійного співтовариства як на вітчизняному, так і на світовому ринку аграрних виробників і дослідників галузевих питань. Водночас цензурні обмеження з боку державних органів, упереджене ставлення до персони новатора як «політично неблагонадійного», «фанатичного поляка»; загальні тенденції в розвитку аграрної науки; недосконалість та свідоме недотримання авторської методики при проведенні дослідів щодо перевірки окремих положень І.Є. Овсінського не дозволили увійти його ідеям до кола офіційно визнаних серед тогочасного наукового істеблішменту, що певною мірою загальмувало розвиток ґрунтозберігаючих, еколого-економічних підходів у веденні сільського господарства.

6. Доведено пріоритет І.Є. Овсінського у дослідженні проблем інтродукції ранніх скоростиглих сортів сої. Вченим напрацьовано рекомендації щодо агротехнічних прийомів вирощування культури залежно від ґрунтово-кліматичних умов. Зазначено, що дослідник обґрунтував значення цієї культури у сівозмінах, процесі відновлення родючості ґрунту, розширенні кормової бази тваринництва та харчовому раціоні людини. Встановлено, що поява сорту «Рання чорна з Поділля» (*Soja noir de Podolie*) на німецьких та французьких аграрних ринках, вивчення його характеристик вітчизняними та зарубіжними фахівцями сприяло подальшим селекційним дослідженням цієї культури.

7. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що І.Є. Овсінський залишив оригінальні напрацювання з вирішення актуальних питань садівництва, а розроблені ним теоретичні та практичні аспекти в цьому напрямі відрізнялись новаторським характером. Він проводив комплексне вивчення акліматизованих ним закордонних сортів, визначаючи оптимальні умови освітлення, зволоження, резистентність до хвороб, смакові та товарні

якості плодів; доводив ефективність вирощування садів на слаборослих (карликових) підщепах. Особливою оригінальністю відзначались творчі пошуки, присвячені науковому обґрунтуванню використання стланцевих форм плодових культур («горизонтальні сади»), тим самим вважаємо його одним із родоначальників досліджень цього питання в Україні.

Визначено внесок вченого у становлення помологічної дослідної справи на Поділлі. Його діяльність на базі власного помологічного саду сприяла поширенню наукових основ плодівництва серед місцевого населення Подільської губернії, а дані його багаторічних дослідів дозволили сформувавши сортимент плодових культур для потреб краю.

8. Проаналізувавши напрацювання І.Є. Овсінського щодо впровадження основ кооперативного солідаризму в сільському господарстві в контексті розвитку економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., визначено І.Є. Овсінського як основоположника цього напрямку в Україні. Розроблена ним концепція «Економічний організм», захищаючи принцип приватної власності, передбачала побудову такої моделі суспільно-економічних відносин, де були унормовані та врегульовані взаємини між діяльністю індивіда, суспільства (корпорація) і держави на засадах кооперування, що дозволяло протидіяти стихійності ринкових процесів та виходу із перманентної економічної кризи. Запропонована форма організації виробничих процесів сприяла тісному співробітництву між капіталом і працею, що підвищувало продуктивність останньої, гарантувало зміцнення національної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айвазян О. Б. Бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 363–371.
2. Айгунский договор между Россией и Китаем о границах и взаимной торговле. 16/28 мая 1858 г. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917*. Москва : Гос. изд-во полит. литературы, 1952. С. 47–48.
3. Антонець С. С. та ін. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області. Практичні рекомендації. Полтава : РВВ ПДАА, 2010. 200 с.
4. Бараев А. И. Основные положения по борьбе с водной и ветровой эрозией почв. / сост. : С. С. Соболев, А. С. Шамшин. Москва : Сельхозиздат, 1962. 72 с.
5. Бердышев А. П. Андрей Тимофеевич Болотов: первый русский ученый агроном. Москва : Госсельхозиздат, 1949. 184 с.
6. Бертенсон В. А. По югу России Вып. 1–4. Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1894–1902.
7. Бертенсон В. А. Новые подходы в агрономии. *Хозяин*. 1895. С. 954
8. Бертенсон В. А. По Югу России. Сельскохозяйственные очерки, наблюдения и заметки. Вып. III. Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1900. 116 с.
9. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя : царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / Пер. з фр. З. П. Борисюк. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2020. 872 с.

10. Богданов С. М. О «Новой системе земледелия» Овсинского. *Хуторянин*. 1912. № 11. С. 294–296.
11. Богданов С. М. О новой системе земледелия Овсинского. *Хозяйство*. 1909. № 46. С. 2018–2022; № 47 С. 2060–2064; № 48 С. 2104–2107.
12. Богданов С. М. Обновление сельского хозяйства в России. Переход к плодосмену. Санкт-Петербург : Издание А. Д. Девриена, 1910. 87 с.
13. Болотов А. Т. О разделении полей (Начало). *Труды Вольного экономического общества*. Ч. XVII. 1771. С. 175–189.
14. Бордаков П. П. Соя на Украине. Москва : Сельхозгиз, 1929. 114 с.
15. Будрин П. В. Об опытах с люптанами. Дневник VIII-го Съезда русский естествоиспытателей и врачей. / Под.ред. А. С. Фаминцына. Санкт-Петербург : 1890. 670 с.
16. Будрин П. В. Частное земледелие. Ч. 1. : Зерновые хлеба. Бобовые зерновые растения. Варшава : тип. Варшав. учеб. округа, 1902. 74 с.
17. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність римо-католицької церкви на правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українське релігієзнавство*. 2009. № 49. С. 206–235.
18. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. / Пер. з англ. С. Грачової. Київ : Критика, 2004. 463 с.
19. Вардания К. Х., Вардиния Л. Я. Культура сои в Абхазии. Сухуми : Алашара, 1966, 55 с.
20. Васильев В. К вопросу о системе И. Е. Овсинского. *Сельский хозяин*. 1910. № 21. С. 822–823.
21. Васильев Н. К. Новые системы земледелия. *Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту земледелия и*

Лесному департаменту. 1912. Год шестой. Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума (отделение), 1913. С. 28–47.

22. Васильев Н. К. Обработка почвы по системе Овсинского. *Сельское хозяйство и лесоводство.* 1907. № 1. С. 50–70.

23. Вербин А. А. Очерки по развитию отечественной агрономии (Введение в агрономию). Москва : Сов. наука, 1958. 262 с.

24. Вергунов В. А. Овсінський Іван Євгенович. *Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. Київ : Аграрна наука, 2018. Ч. 1. Творці та розбудовники (біографічні нариси).* Київ : Аграрна наука, 2018. С. 390–394.

25. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). Київ, 2009. 220 с.

26. Вергунов В. А. Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева. Київ, 2018. С. 227 – 238.

27. Вильямс В. Р., Филиппович З. С. Значение трудов А. А. Измаильского для агрономической науки и познания природы степей. *Измаильский А. А. Как высохла наша степь. Предварительное сообщение о результатах исследования влажности почвы в Полтавской губернии в 1886–1893 гг.* Москва-Ленинград : Сельхозгиз, 1937. С. 5–18.

28. Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело: (Краткий исторический очерк и обзор программы русских сельскохозяйственных опытных учреждений, 1840–1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. Академии. Москва : Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. 112 с.

29. Виноградский С. М. Об усвоении свободного азота атмосферы микробами. *Архив биологических наук.* 1895. Т. 3, вып. 4. С. 123–132.

30. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. Киев : тип. Р. К. Лубковского, 1913. 100 с.

31. Вольвач В. П. Забытые страницы «Зеленой истории». Симиленковское древо.
URL : http://vodospad.com/articles/biographies/simirenkovskoe_drevo.html (дата звернення: 10.01.2021)

32. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае [Б.м.и г.]. 69 с.

33. Гиляранский В. П. Могорафия китайского масличного гороха. (*Soja hispida*). Санкт-Петербург : тип. Товарищ. «Общественная польза», 1883. 43 с. (Отг. Из Трудов Вольного экономического общества. 1882. Т. 3)

34. Грабовский К. Опыты посева озимой по системе Овсинского. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и промышленности..* 1900. № 12. С. 226–227.

35. Гульдман В. К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. / Подол. губ. стат. ком. Камянец-Подольский : тип. Подол. губ. правл., 1889, 414, 64 с.

36. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ : Наук. думка, 1968. 188 с.

37. Дербчинское опытное поле бар. Ар. Ар. Маса. Вып. I–X. Киев, 1888–1898.

38. Деятели революционного движения в России : Библиографический словарь : От предшественников декабристов до падения царизма : [в 5 т.] / под ред. Ф. Я. Кона [и др.]. Москва : Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1927–1934.

39. Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства и с.-х. промышленности. *Земледелие.* 1899. № 11. С. 162–165.

40. Дневник X-го Съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве, изданный Распорядительным комитетом Съезда. / под ред. Л. Л. Лунда. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1898. 671 с.
41. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь / втор. изд-е. Москва : Гос. изд-во с.-х. лит, 1953. 84 с.
42. Докучаев В. В. Русский чернозём: [Отчет Вольному экономическому обществу]. Санкт-Петербург : тип. Деклерона и Евдокимова, 1883. 376 с.
43. Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту. 1910. Год 4-й Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума (отделение), 1911. LXXIII, 727 с.
44. Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту. 1907. Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1908. 820 с.
45. Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту. 1908. Санкт-Петербург : тип. В.Ф.Киршбаума, 1909. 880 с.
46. Енкен В. Б. Соя / под ред. В. М. Леонтьева. Москва ; Ленинград : Сельхозгиз, 1952. 180 с.
47. Журнали засідань, доповіді губернської управи, листування. // ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 310. 119 арк.
48. Заев П. П. К вопросу о безотвальной обработке почвы. *Почвоведение*. 1957. № 1. С. 15–25.
49. Зваричук Е. О. Римско-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку ХХ ст: економічний, суспільний та культурний аспекти. Дис. ... канд. істор. наук. 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2005. 259 с.
50. Звиняцковський В. Я. Мачтет Григорій Олександрович. *Українська літературна енциклопедія*. Т. 3. Київ, 1995. С. 323–324.

51. Земледелец. Отголоски. *Земледелие*. 1899. № 13. С. 194.
52. Звіт генерал-губернатора за 1862 г. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881. 221 арк.
53. Звіт Подільського губернатора за 1861 р. // ЦДІАК Ф. 442 Оп. 398. Спр. 2. Арк. 45–80.
54. Земское опытное поле в Херсоне. Отчет за 1900-1 и 1901-2 с.х. год. Вып. X. / сост. зв. опытным полем Ф. Б. Яновчик. Херсон : Херсонск. губ. земск. Управа, 1903. 206 с.
55. Иванов А. А. Уголовное законодательство конца XIX века как основа организации политической ссылки в Сибирь. *Историческое развитие. Известия Иркутской государственной экономической академии*. 2011. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnoe-zakonodatelstvo-kontsa-xix-veka-kak-osnova-primeneniya-politicheskoy-ssylki-v-sibir> (дата звернення 10.01.2021)
56. Иванов А. Л. [и др.]. Очерки по истории агрономии. Москва : Россельхозакадемия, 2008. 497 с.
57. Из иностранных газет и журналов. *Земледельческая газета*. 1877. № 6. С. 89–92.
58. Из отчета инструктора в Подольской губернии А. К. Станкевича. *Деятельность специалистов и инструкторов по садоводству, огородничеству, виноградарству и виноделию*. Извлечения из отчетов. Санкт-Петербург, 1912. С. 65–87.
59. Измаильский А. А. Как высохла наша степь. Предварительное сообщение о результатах исследования влажности почвы в Полтавской губернии в 1886-1893 гг. / Общ. ред. В.Р. Вильямса. Москва , Ленинград : Сельхозгиз, 1937. 78 с.
60. Илличевский О. Новая система земледелия г. Овсинского. *Журналы Константиноградского сельско-хозяйственного общества*. 1900. Вып. III/X. С. 4–46.

61. Иорданский А. К вопросу о посеве озимой пшеницы по системе Овсинского. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и промышленности*. 1901, № 2. С. 22–23.

62. Итоги работ Полтавского опытного за двадцать лет (1886–1905). Вып. 1. / сост. В. А. Власов, Маньковский К. Г. Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава : Типо-литография торгов. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. 95 с.

63. Калениченко Д. К. Верный урожай ежегодно в 300 и больше пудов с десятины даже без дождя по «новой системе земледелия» Ив. Овсинского, применяемой свыше 30 лет в России : Дешевая обраб. земли. / 17-е изд., значит. испр. и доп. Москва : т-во тип.-лит. п/ф «В. Н. Шушукина», 1910. 32 с.

64. Карабетов А. Результаты опытов на Плотянском опытном поле в 1902 году (Из восьмого годовичного отчета Плотянской сел.-хоз. опытной станции кн. П. П. Трубецкого) (С двумя диаграммами и двумя таблицами). *Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России*. 1903. № 4. С. 1–45.

65. Кауфман И. И. Доклад Комиссии Министерства государственных имуществ для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Санкт-петербург : тип. т-ва «Общественная польза», [1873], 30 с.

66. Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919) : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, Н. Б. Щebetюк; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. 640 с.

67. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія. / НААН, ННСГБ. Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.

68. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918) : історичний нарис. Вінниця : Розвиток, 2007. 160 с.

69. Комов И. М. О земледелии / Писано Иваном Комовым, коллежским ассессором, Московского директора экономии помощником, земледелия и других наук профессором, Вольного экономического и Батского для ободрения земледелия рукоделий и торгов учрежденного общества членом. Москва : Тип. Пономарева, 1788. 378 с.

70. Комов И. М. О земледельных орудиях / Писано Иваном Комовым, коллежским ассессором, земледелия профессором, Московской губернии директора экономии помощником, Вольного экономического и Батского для ободрения земледелия, рукоделий и торгов учрежденного общества членом ; 2-е изд. Москва : Тип. А. Решетникова, 1791. 60 с.

71. Кононова Л. П. Ссылка участников польского восстания 1863–1864 годов (по материалам Архангельской губернии). Архангельск : 2004, Поморский госуниверситет. 64 с.

72. Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / відпов. ред. В. А. Вергунов; НААН, ДНСГБ. Київ, 2011. 252 с.

73. Корзун О. В. Внесок Ярослава Немеца (1842–1898) у розвиток дослідництва в галузі садівництва на українських землях (до 120-річчя з дня смерті). *Історія науки і біографістика*. 2018. № 3. URL : [22.pdf \(dns.gb.com.ua\)](#) (дата звернення 10.01.2021)

74. Корчагин В. А. «Поволжье себя оправдает... оно станет житницей России» (к 140-летию со дня рождения академика Н. М. Тулайкова). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2015. Т. 17. № 4(3). С. 447–454.

75. Коссович П. С. К вопросу об усвоении растениями свободного азота. Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1895. 83 с.
76. Костычев П. А. О борьбе с засухами посредством обработки полей и накопления на них снега / изд. 4-е. Москва : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1907. 87 с.
77. Костычев П. А. Обработка и удобрение чернозема. Сборник статей. Санкт-Петербург : Издание А. Ф. Девриена, 1892. 303 с.
78. Костычев П. А. Почвы черноземной области России: их происхождение, состав и свойства. Москва ; Ленинград : Сельхозгиз, 1937. 239 с.
79. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. / 2-е изд.; МЗ и ГИ, Департамент земледелия. Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума. Вып. 2. 543 с.
80. Краткий отчет о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества за 1899 (XXXV-й год). Полтава : Типо-литография Л. Т. Фришберга, 1900. 69 с.
81. Криштофович Ф. Системі обработки земли Кэмбелля и Овсинского. *Хозяин*. 1899. № 46. С. 1543–1548.
82. Крочак Е. Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. ХІХ ст. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції*. Хмельницький, 1999. С. 207–209.
83. Лещенко А. К., Бабич А. О. Соя. Київ : Урожай, 1977. 104 с.
84. Листування з Подільським жандармським управлінням про піднаглядного Івана Євгеновича Овсінського. // ДАХмО. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 1197. 33 арк.
85. Листування Подільського жандармського управління щодо справи І.Є. Овсінського. // ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 914. Арк. 45–56.

86. Листування про поліційний нагляд І.Є. Овсінського. // ГААО. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 2346. Арк. 123–141.

87. Листування Прокурора Одеської судової палати щодо справи І.Є. Овсінського // ЦДАК України. Ф. 419. Оп. 1. Т. 1. Спр. 1242. Арк. 23–46 зв.

88. Лихочвор В. В. Ресурсощадна технологія вирощування озимої пшениці для умов Західної України. Львів : НВФ Українські технології, 1997. 204 с.

89. Лыховский С. По поводу новой системы обработки почвы И. Овсинского. *Труды Третьего Киевского областного сельскохозяйственного съезда* / Сост. под ред. проф. С. М. Богданова и И. В. Лещенко. Киев : О-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-сти, 1896. С. 243–246.

90. Лобко О. А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких ХІХ – початок ХХ ст. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2006. Т. 52. Історичні науки. С. 18–25.

91. Ломоносов М. В. Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747–1765 гг. ; полн. собр. соч. Т. 6 / АН СССР. Москва , Ленинград : изд-во АН СССР, 1952. 690 с.

92. Любанский Ф. Описание имений Подольской губернии / Подол. об-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-ти. Вып.1–3. Винница, 1908–1911.

93. Любанский Ф. Результаты опытов с системой Овсинского, произведённые Немерчанской опытной станцией. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и промышленности*. 1900. № 10. С. 188–190.

94. Лященко П. И. Социальная экономия сельского хозяйства. Основные элементы экономии сельского хозяйства: в 2 т. Москва-Ленинград, 1930. Т. 1. 379 с.

95. Макаров А. С. Первая ступень к благополучию земледельца : (Система земледелия Ив. Овсинского) Москва : Комис. по орг. общеобразоват. чтений для фаб.-зав. рабочих г. Москвы, 1914. 32 с.

96. Маковецкий Г. Заметка о чёрной сое и мелкой вспашке по системе Овсинского. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и промышленности*. 1900. № 4. С. 86–87.

97. Максимович К. Амурский край. Из ботанического сочинения. Санкт-Петербург : Тип. Акад. наук, 1862. 90 с.

98. Мальцев Т. С. Вопросы земледелия: сборник статей и выступлений. Москва : Сельхозгиз, 1955. 432 с.

99. Мамонтов И. И. Указатель изданий Министерства Земледелия и Государственных имуществ по сельскохозяйственной и лесной части / М.З. и Г.И., Департамент Земледелия. Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума, 1897–1906.

100. Маньковский К. Г. Итоги работ Полтавского опытного за двадцать лет (1886–1905). Вып. 2. Зерновые хлеба / Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава : Типо-литография торгов. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1909. 410, 144 с.

101. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом отношении. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1873. 226, 9 с.

102. Менделеев Д. И. Сочинения. Т. 16. Сельское хозяйство и переработка сельскохозяйственных продуктов. Ленинград-Москва : Изд-во АН СССР, 1951. 480 с.

103. Мейр А. Опыт с посевом свекловицы на мелкой вспашке по системе г. Овсинского в Верховском имении. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и промышленности*. 1900. № 3. С. 61–62.

104. Местный агрономический персонал состоявший на правительственной и общественной / Г.У.З. и З., Департамент земледелия ; сост. Н. Ф. Щербаков ; ред. В. Н. Штейн. Санкт-Петербург : В. Ф. Киршбаума, 1910–1917.

105. Метричний запис про вінчання Євгенія Овсінського та Михайлини Янчевської. // ДАХМО. Ф. 685. Оп. 4. Спр. 188. Арк. 125 зв.

106. Метричний запис про смерть Яніни Овсінської. // ДАХМО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 319 зв.

107. Метричний запис про хрещення Івана-Матвія Овсінського. // ДАХМО. Ф. 685. Оп. 2. Спр. 928. Арк. 586.

108. Метричні записи про хрещення Івана, Євгенія, Яніни Овсінських // ДАХМО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 503 зв.–504.

109. Миклашевский А. Обмен и экономическая политика. Юрьев-Дерпт : Тип. К. Маттисена, 1904. 498 с.

110. Миклашевский А. О роскоши, или кем лучше быть : стоиком или эпикурейцем : [публичная лекция, прочтенная 17 марта 1900 г. в Юрьевском университете]. [Б. м.] : [б. и.], 1900]. С. [108]–125.

111. Модестов А. П. Главнейшие вопросы южно-русского земледелия : (По многолет. работам опыт. учреждений). / предисл. проф. В. Р. Вильямса. Москва : Агроном, 1914. [6], 224, [2] с.

112. Моор фон Э. Меры к поднятию плодоводства и огородничества в России. Москва : т-во «Печ. С. П. Яковлева», 1895. 40 с.

113. Моргун Ф. Т. Обработка почвы и урожай. Москва : Колос, 1981. 288 с.

114. Муханов В. М. Історичний аналіз розвитку науково-дослідної справи в галузі вирощування сої в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея. Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2017. Вип. 119. С. 56–59.

115. Нагибин В. И. Несколько слов о наших полольниках : полольники завода Лепп и Вальман, завода Э. Бургард и системы И. Е. Овсинского. Б.м., 1910. 6, 22 с.

116. Немец Я. Промышленное плодоводство в Северной Америке. Санкт-Петербург, 1898. 388 с.

117. Нідзельський В. А. Сучасний стан виробництва сої. *Науковий вісник НУБіП України : зб. наук. пр. Сер. «Агрономія»*. Київ, 2010. Вип. 149. С. 257–261.

118. «Новая система земледелия» И. Е. Овсинского. Библиографический список русской литературы за период 1895–1912 гг. URL :<https://knigi-for.me:> Электронная библиотека деловой и учебной литературы. (дата звернення 10.01.2021)

119. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1905–1915.

120. Обзор деятельности Министерства Земледелия и государственных имуществ. Санкт-Петербург : тип В. Ф. Киршбаума, 1895–1904.

121. Обзор Подольской губернии: прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Под.губ.стат.ком. – [Каменец-Подольск: Тип Подол.губ.упр.]. – 1877–1913.

122. Объяснение князя В. А. Кудашева по поводу замечаний на доклад его о сбережении почвенной влаги, и возражений гг. Измаильского, Дубровского и с.х. в «Голосе земледельцев». Полтава, 1892. 75 с.

123. Овсинский И. Новая система земледелия. / пер. с польск. Г. Барановского. Киев : тип. С. В. Кульженко, 1899. 174 с.

124. Овсинский И. Новая система земледелия / пер. с польск. С. Сикорского; Под ред. [и с предисл.] Д. Калениченко. Москва : тип. В. М. Саблина, 1909. 304 с.

125. Овсинский И. Е Ранняя соя (*Soja hispida praesox*). Киев : тип. П. Барского, 1898. 16 с.

126. Овсинский И. Ранняя соя (*Soja hispida praesox*). Киев : тип. С. А. Спилюти, 1900. 15 с.

127. Овсинский И. Статистическое описание имения Ластовцы-Исаковцы. Одесса : «Славянская тип.» Н. Хрисогелос, 1886. 23 с.

128. Овсінський І. Є. До кращого врожаю / ред. Є. В. Милованов. Львів : ЛА «Піраміда», 2009. 196 с.

129. Огурцов Є. М. та ін. Історія культури сої і сучасний стан її виробництва. *Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю харківського періоду агроуніверситету ім. В.В. Докучаєва (1914–2014 рр.)* Харків : ХНАУ, 2014. С. 111–115.

130. Орехівський В.Д. Еволюція наукових основ органічного землеробства в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) : монографія; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2017. 550 с.

131. Осадчий Т. К предстоящим годичным собраниям Киевского общества сельского хозяйства. *Земледелие*. 1899. № 5. С. 68–69.

132. Осламовская опытная помологическая станция (Подольская губ.) : Краткое описание выращиваемых в ней плодов и деревьев. Вып. 1. / Осламовская помологическая станция Подольской губ., Ушицкого у. Санкт-Петербург, 1899. 80 с.

133. Особова справа. Овсінський Іван Євгенович. // ДАОО. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 375. 4 арк.

134. Отчет Гриноутской, Кокорозенской и Пуркарской низших сельскохозяйственных школ первого разряда за 1896 год. Кишинев : Тип.-литография Э. Шлиомовича. 1897. 691 с.

135. Отчеты сельско-хозяйственных школ первого разряда Гриноуцкой, Кокорозенской и Пуркарской. Кишинев : Типографія А. С. Степановой, 1895. 460 с.

136. Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий. Санкт-Петербург Тип. В. Киршбаума, 1899. 110 с.

137. П. Я. Реклама или нет? *Земледелие*. 1899. № 9. С. 125–127.

138. Педашенко А. И. Указатель книг, журнальных и газетных статей по сельскому хозяйству за 1889–1911 / Г.У.З. и З, Отд. сельск. экономии и с.-х.статистики. Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1889– 1915.

139. Плодоводство в России. Материалы и исследования. Вып. IV. Плодоводство в Подольской губернии. / сост. Н. И. Кучинов. Санкт-Петербург, 1901. 95 с.

140. Подоба И. Г. Из заметок по опытам культуры нововводимых в Новороссийском крае растений. *Земледельческая газета*. 1879. № 6: С. 82–85.

141. Подоба И. Г. Масличный горох и соя (*Soja hispida*). Свойства, культура и способ употребления. Одесса : тип. Л. Нитче, 1881. 14 с.

142. Подоба И. Г. Соя. *Труды Русского общества охраны народного здоровья*. 1886. № 5. С. 370.

143. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / Уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Частина перша. Частина друга.

144. Пономарев В. П. Агрономическая наука Бессарабии в 1812–1917 гг. Кишинев : «Штиинца», 1981. 95 с.

145. Постановления и ходатайства 2-го съезда деятелей по сельскохозяйственному опытному делу. *Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России*. 1903. № 1. С. 40–55.

146. Про заборону продажу букварів польською мовою. // ЦДІАК України Ф. 442. Оп. 815. Спр. 498. 54 арк.

147. Про заборону приймати на державну службу осіб польського походження в Київській, Подільській і Волинській губернії. // ЦДІАК Ф.442. Оп.523. Спр.164. 15 арк.

148. Про кількість маєтків, що належать особам польського походження в Південно-Західному краї. // ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 611. Спр. 217. 186 арк.

149. Протокол № 26 засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 21 червня 1871 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 39. Арк. 27 зв.–29 зв.

150. Протокол № 5 засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 24 серпня 1872 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 50. Арк. 5 зв.–14.

151. Протокол № 8 засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 10 вересня 1873 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.2 Спр. 88. Арк. 22-23.

152. Протокол № 12 засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 16 жовтня р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 50. Арк. 32 зв.–35.

153. Протокол № 22-24 засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 25-27 серпня 1872 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 50. Арк. 89 зв.–100.

154. Протокол засідання Правління отделения садоводства, состоявшегося июня 3 дня 1909г. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности*. 1909. № 7. [С. 11–12].

155. Протокол засідання Совета Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 21 февраля 1895 г. *Земледелие*. 1895. № 44. С. 716.

156. Протокол засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 15 червня 1874 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.2 Спр. 88. Арк. 86 зв.–92.

157. Про обмеження числа студентів польського походження в Київському університеті 1/5 частиною загального числа студентів. // ЦДІАК України Ф. 442. Оп. 816. Спр. 157. 6 арк.

158. ПСЗ РИ, собр.3-е. Т.ІІ. 1886. № 730. Ст. 8.

159. Ранняя соя. *Кавказ*. 1899. № 43. С. 2.

160. Рапорт інспектора Кам'янець-Подільської гімназії О. Д. Тулуба про внесені суми за навчання учнями гімназії за 1868–1971 рр. 10 липня 1871 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 34. Арк. 17–27 зв.

161. Рапорти органів поліційної влади про нагляд за І.Є. Овсінським (м. Архангельськ) // ГААО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 2088. Арк. 67–78.

162. Рапорти органів поліційної влади про нагляд за І.Є. Овсінським (м. Шенкурськ) // ГААО. Ф. 383. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 23–45.

163. Революционное народничество 70-х годов XIX в. : Сб. документов и материалов : в двух томах / под. ред. Б. С. Итенберга. Москва, 1964. Т. 1. 1870–1875. 529 с.

164. Результаты опытов по культуре с.-х. растений в районе Юго-Западного края. *Земледелие*. 1901. № 17. С. 259–261.

165. Сайко В. Ф. Малієнко А. М. Системи обробітку ґрунту в Україні Київ : ЕКМО, 2007. 44 с.

166. Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России. Вып. 1-2. / ГУЗ и З, Департамент земледелия. Санкт-Петербург, 1911–1913.

167. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. / ГУЗ и З, Департамент земледелия. Санкт-Петербург, 1898–1911.

168. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государствах / Г.У.З. и З., Отд. сельской экономики и с.-х. статистики. Санкт-Петербург, 1907–1917.

169. Сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству в 1913 г. Вып. 14. / под ред. В. В. Морачевского. Петроград : тип. В. Ф. Киршбаума, 1916. 120 с.

170. Сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству. / М.З., Справ. изд. бюро при Департаменте земледелия. Санкт-Петербург-Петроград, 1898–1916. Вып. I–XVIII.

171. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. Вып. 1-2. / М. З. и Г. И. , Отд. сел. экон. и с.-х. стат. Санкт-Петербург : В. Ф. Киршбаума, 1902–1903.

172. Савостьянов А. За и против. По поводу «Новой системы земледелия» г. Овсинского. *Хозяин*. 1899. № 22. 742–746.

173. Сельский счетовод. Маленькая цифровая проверка рекламы (письмо в редакцию). *Земледелие*. 1899. № 14. С. 205–207.

174. Сельское хозяйство России в XX веке: сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг. / ред. Н. П. Огановский, Н. Д. Кондратьев. Москва : «Новая деревня», 1923. 340 с.

175. Славинский О. О новой системе земледелия. *Земледелие*. 1899. № 7. С. 97–99.

176. Слово о пользе, знании, собирании и разположении чернозему особливо в хлебопашестве. В публичном собрании Императорского Московского университета в высочайший день рождения ея императорского величества всепресветлейшая, державнейшая, великия государыни императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы всероссийския, говоренное онагож университета истории натуральной экстраординарным профессором Матвеем Афониным. Апреля 22 дня 1771 года. [Москва] : Печатано при Императорском Московском университете, [1771]. 24 с.

177. Советов А. В. По поводу постоянных жалоб русских хозяев на безвыгодность земледелия. Санкт-Петербург : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1886. 28 с.

178. Советов А. В. Избранные соч. Москва : Гос. изд-во с.-х. лит., 1950. 446 с.

179. Советов А. В. О разведении кормовых трав на полях : рассуждение, написанное для получения степени магистра сельского хозяйства и лесоводства / 2-е изд. Москва : А. И. Глазунов, 1860. 194 с.

180. Соколов Н. П. Культиватор для обработки чистых паров И. Е. Овсинского зав. Копа. Ростов-на-Дону : Электро-печ. А. И. Тер-Абрамиан, 1912. 16 с.

181. Соколовский Ю. Опыты с мелкой вспашкой Овсинского. *Земледелие*. 1903. № 30. С. 440–442.

182. Соколовский Ю. Ю. Краткий отчет о результате опытов Полтавского Опытного Поля в 1902 году. (в связи с предыдущими годами). / Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава : Типография М. Л. Старожицкого, 1905. 72 с.

183. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. 377 с.

184. Список сельскохозяйственных опытных и контрольных учреждений./ ГУЗ и З, Департамент земледелия. Санкт-Петербург, 1911–1915.

185. Список сельскохозяйственных учебных заведений подведомственных Департаменту земледелия / ГУЗ и З, Департамент земледелия. Санкт-Петербург, 1897–1916.

186. Список учнів, що прибули до Кам'янець-Подільської гімназії та вибули з неї в квітні, травні та червні місяцях 1874 р. 1874 р. // ДАХмО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 34. Арк. 57–63.

187. Список учнів, які навчаються в Кам'янець-Подільській гімназії, що внесли платню за право навчання та звільнених від оплати в 1 половині 1872 р. // ДАХМО. Ф. 319. Оп.1 Спр. 34. Арк. 31–40.

188. Справа Іркутського поліцеймейстера про Івана Євгеновича Овсінського, що знаходиться під негласним наглядом поліції. // ГАИО. Ф. 91. Оп. 1. Т. 2. Спр. 2006. 9 арк.

189. Справа про звинувачення дворянина Овсінського Івана в політичній неблагонадійності. // ДАХМО. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 1864. 19 арк.

190. Справа про виділення грошей Ольгопільському лісівництву. // ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 139. 10 арк.

191. Справа про вилучення з обігу книги І. Є. Овсінського. // РГИА. Ф. 776. Оп. 21. Ч. 1. Спр. 435. 44 арк.

192. Справа про клопотання дворянина І. Є. Овсінського щодо призначення йому допомоги на облаштування показового поля у Летичівському повіті Подільської губернії. // РГИА. Ф. 398. Оп. 67. Розд. II. Спр. 165. 39 арк.

193. Справа про розвиток садівництва в Подільській губернії. // ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 418. 46 арк.

194. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству / сост. В. В. Морачевский ; Г.У.З. и З, Департамент земледелия. Вып. 1–2. Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1911–1913.

195. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству. Вып. 13. Ч. 1 : по данным на 1911 г. / под ред. В. В. Морачевского. Петроград : тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. 120 с.

196. Справочные сведения о плодовых питомниках и промышленных садовых заведениях Европейской России : С прил. указ. пром. садоводств, складов семян и садовых принадлежностей за границей / Сост. Б. Андреев; Г.У.З. и З. Деп. земледелия. Санкт-Петербург : тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. 370 с.

197. Станкевич А. К. Доклад о помологической опытной станции Кальная-Деражня И. Е. Овсинского. *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности*. 1909. № 4. [С. 33–35].

198. Стебут А. По поводу статьи С. Енохина о мелкой вспашке. *Хозяин*. 1902. № 45. С. 1429–1430.

199. Стебут И. А. О посеве вообще и рядовом в особенности. Москва : унив. тип. 1870. 74 с.

200. Стебут И. А. Основы полевой культуры и меры к ее улучшению в России. В 2-х т. Т. 1. Москва : А. Л. Васильев, 1882. 483 с.

201. Судебные уставы 20 ноября 1864 года : с изложением рассуждений, на коих они основаны : Ч. 2: Устав уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург : в типографии 2 отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1867. 393 с.

202. Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Санкт-Петербург : тип. М. Стасюлевича. 1886. 714 с.

203. Терский А. Заключение комиссии, избранной отделением земледелия Киевского Общества сельского хозяйства, по организации коллективных опытов по применению системы обработки почвы, предлагаемой г. Овсинским. *Земледелие*. 1899. № 17. С. 255–257; № 18. С. 271–274.

204. Тимирязев К. А. Земледелие и физиология растений : сб. общедоступ. лекций. Москва : типолитогр. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. 356 с.

205. Тимофеев С. Н. Соя, ее культура и применение: в западном Закавказье. Санкт-Петербург : Тип. «Сельского вестника», 1910. 16 с.

206. Ткаченко О. В. Комунарні ідеї в українському суспільному русі 30-х - початку 80-х рр. XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. № 6. С. 171–179.

207. Троицкий Н. А. Царские суды против революционной России. Саратов 1976. 411 с.

208. Труды 2-го Съезда деятелей по сельскохозяйственному опытному делу в С.-Петербурге, с 14 по 20 декабря 1902 года : Ч. 1-Протоколы заседаний Съезда с приложением некоторых докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 1905. XXVIII, 219, 330 с.

209. Труды I Подольского губернского земского совещания по садоводству и огородничеству, состоявшегося 26-28 февраля 1914 года в г. Виннице. Каменец-Подольский : тип. Подольского губ. правления, 1915. 92 с.

210. Труды Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края / Киевское Агрономическое общество. Вып. 1–5. Киев : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1912–1917.

211. Труды комиссии по описанию имений состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Вып. I. Киев, 1893. 231 с.

212. Труды Первого Киевского областного сельскохозяйственного съезда. / под. ред. И. М. Ревы. Киев : тип. Петра Барского, 1890. 302 с.

213. Труды Первого съезда сельских хозяев Подольской губернии в г. Проскурове 1896 года. Киев, 1897. 144 с.

214. Труды совещания инспекторов сельского хозяйства, уполномоченных по сельскохозяйственной части и правительственных агрономов, состоявшегося при Департаменте земледелия 9-21 февраля 1910 года / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. 363 с.

215. Труды совещания по организации сельскохозяйственного опытного дела в России, происходившего при Главном Управлении Землеустройства и Земледелия с 14 по 20 ноября 1908 года / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. Санкт-Петербург : тип. М. П. Фроловой, 1909. 407 с.

216. Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу, происходившего 10-17 февраля 1913 г. при Главном Управлении Землеустройства и Земледелия Вып. 1-2. / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. Санкт-Петербург : тип. М. П. Фроловой, 1914. 282 с.

217. Труды Третьего Киевского обласного сельскохозяйственного съезда. / ред. С. М. Богданова, И. В. Лещенко. Киев : тип. Петра Барского, 1896. [2], 564 с.

218. Туган-Барановский М. В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени. Санкт-Петербург : тип. т-ва «Наш век», 1913. 100 с.

219. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург : тип. И. Н. Скороходова, 1894. IV, 512 с.

220. Тулайков Н. М. Системы земледелия в хозяйствах Зернотреста в засушливых районах. *Избранные произведения*. Москва : Сельхозиздат, 1963. С. 47–56.

221. Тупикова Г. П. Соя. Ленинград, ВАСХНИЛ. 1930. 153 с.

222. Указатель русской литературы по математике, чистым и прикладным естественным наукам за ... год, издаваемый Киевским обществом естествоиспытателей / под ред. В. К. Совинского. Киев : Тип. Имп. ун-та св. Владимира Акц. о-ва печатного и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1872–1913.

223. Хрустальова В. В., Мамічева Л. П. Розвиток соціального напруму економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX століття. *Економіка та держава*. 2014. № 11. С. 68–71.

224. Циркуляр генерал-губернатора про заборону вживання польської мови у всіх закладах, у розмовах із селянами та продажу польських букварів і календарів. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 821. Спр. 291. 55 арк.

225. Циркуляр Подільського губернатора про заборону в державних установах друкованих відповідей польською мовою. // ДАХМО Ф. 292 Оп. 1. Спр.272. 76 арк.

226. Чекрізов І. О. та ін. Полтавський варіант «системи землеробства Овсінського». *Збірник наукових праць Національного наукового центру "Інститут землеробства НААН"*. 2006. Вип. 1–2. С. 59–67.

227. Шикіула М. К. та ін. Відтворення родючості у ґрунтозахисному землеробстві. Київ : Оранта, 1998. 680 с.

228. Шиндлер К. Г. Об обработке по системе Кэмбелла. *Хозяин*. 1897. № 43. С. 1323–1325.

229. Широких И. О. Основные приемы повышения урожаев при помощи рациональной культуры полей. Санкт-Петербург : тип. А. Ф. Девриена, 1897. 146 с.

230. Шишкин А. Н. К вопросу об уменьшении вредного действия засух на настительность. Санкт-Петербург : тип. Ретгера и Шнейдера, 1876. 167 с.

231. Шмит А. О. Что кому из нас сажать в своих садах? Физиология русской плодopомышленности и действительное положение нашей плодоторговли : в 2 ч. Санкт-Петербург : тип. СПб. акц. общ. печат. дела «Издатель», 1894–1899. Ч. 1. Гл. 1–3. 61 с.; Ч. 2. Гл. 4–8. 119 с.

232. Шноль С. Э. Герои, злодеи, конформисты отечественной науки. Москва : Либроком, 2010. 720 с.

233. Эван А. . О системе Овсинского. *Ведомости сельского хозяйства и промышленности*. 1903. № 39. С. 13–17.

234. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. Москва : Гос. соц-экон. изд-во, 1937. 491 с.

235. Энгельгардт А. Н. Химические основы земледелия. Смоленск, 1878. 150 с.

236. Энгельгардт Александр Николаевич. *Русский биографический словарь : в 25 томах.* / Изд. Императорским Русским Историческим Обществом. Санкт-Петербург : тип. Глав. Упр. Уделов, 1912. Т. 24. С. 365.

237. Энгельгардт А. Н. Фосфориты и сидерация. Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Девриена, 1891. 252 с.

238. Юбилейный справочник журнала «Плодоводство» за истекшее двадцатипятилетие 1890–1914 / Сост. В. Э. Эндер; Рос. о-во плодоводства. Петроград : тип. С. Л. Кинда, 1914. 136 с.

239. Юркевич Л. Соя ранняя как засушливая пища для губерний, пострадавших от неурожая. Киев : тип. П. Барского, 1899. 19 с.

240. Brentano L. Ueber Die Ursachen Der Heutigen Socialen Noth: Ein Beitrag Zur Morphologie Der Volkswirthschaft. Leipzig : Duncker & Humblot, 1889. 43 s.

241. Capone G., Grinenko I. Russia-European and Asiatic. Oleaginous Products and Vegetable Oils: Production and Trade. Rome : International Institute of Agricultural, Bureau of Statistics. 1923. 545 p.

242. Catalogue general de grains, oignons à fleurs. Paris : Vilmorin-Andrieux et Cie. 1900. 194 p.

243. Catalogue général. Paris : Vilmorin-Andrieux et Cie. 1910. 189 p.

244. Chmielinska M. Polska bibliografia roslin przemyslowych 1588–1949. Warszawa : Panstwowe Wyd. Rolnicze i lesne. 1963. LXIV, 542 s.

245. Courrière C. Correspondance de Russie. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1899. № 65 (20). P. 642–643.

246. Courrière C. Correspondance de Russie. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1900. № 64 (11). P. 401.

247. Courrière C. Culture du soja en Russie. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1899. № 63 (1). P. 472-473.

248. Die Schwarze Soja als Karpfenfutter. *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*. 1899. № 49 (102). S. 1
249. Finkel L. *Bibliografia historii polskiej*. T. 1-3. Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1955
250. Fruwirth C. Die Befruchtungsverhältnisse der Ackerbohne. *Fühlings landwirtschaftliche Zeitung*. 1915. № 64. S. 473–478.
251. Fruwirth C. Anbau und Akklimatisation der Soja. *Wiener Landwirtschaftlich Zeitung*. 1919. № 69. S. 331.
252. Fruwirth C. Die Sojabohne. *Fuehlings Landwirtschaftliche Zeitung*. 1915. № 64(3/4). S. 65–96.
253. Fruwirth C. Untersuchungen über die gegenseitigen Beziehungen der Eigenschaften von Hülsenfruchtpflanzen einer Sorte. *Journal für Landwirtschaft*. 1900. № 48. S. 305–316.
254. Grandeau L. Composition du soja hispida: Récolte en vert. Fourrage sec. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1903. № 67 (27) P. 9–11.
255. Grandeau L. Le soja hispida: culture, fumure et rendements-Expériences de la Station Agronomique de Rennes. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1903. № 67 (1) P. 817–819.
256. Grandeau L. Les exigences minérales du Soja hispida. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1903. № 67 (28) P. 38–41.
257. Haberlandt F. Die Sojabohne: Ergebnisse der Studien und Versuche über die Anbauwürdigkeit dieser neu einzuführenden Kulturpflanze. Wien : C. Gerold's Sohn, 1878. 119 s.
258. Haberlandt F. Ernteergebnisse der Sojabohne im Jahre 1877. *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*. 1878. № 28 (2). S. 12.

259. Haberlandt F. u. a. Neure Erfahrungen über den Anbau der rauhaarigen Sojabohne. *Biedermann's Central-blatt für Agrikulturchemie und rationellen Landwirtschafts-betrieb*. 1877. № 6. S. 381–387.

260. Haderlandt F. Neure Erfahrungen über den Anbau der rauhaarigen Sojabohne. *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*. 1877. №27 (4). S. 32–35.

261. Haupt-Verzeichniss uder Samen und Pflanzen. Erfurt : Haage & Schmidt. 1903. 276 s.

262. Hervier P. Le poids oléagineux de la Chine (Soja hispida). *Jardin (Le)*. 1910. № 24. P. 233–236.

263. Itie G. Le soja: Sa culture, son avenir. *L'Agriculture pratique des pays chauds : bulletin du Jardin colonial et des jardins d'essai des colonies françaises..* 1910. № 10 (83). P. 137–144.

264. Ladureau A. Le Soja hispida du Japon, son acclimatation dans le Midi. *Association Francaise pour l'Avancement des Sciences, Comptes Rendu*. 1906. № 35 (2) P. 1163–1168.

265. Lechartier G. Étude sur le soja hispida: Culture et composition. *Annales de Science Agronomique Française Et Étrangère*. 1903. № 1. P. 380–396.

266. Les plantes potagères: Description et culture des principaux legumes des climats tempèrès. Paris : Vilmorin-Andrieux et Cie. 1904. 804 p.

267. Lubański F. Karmienie koni soją. *Rolnik i Hodowca*. 1900. № 20. S. 233–235.

268. Mańkowski E. Notatki gospodarskie. *Rolnik i Hodowca*. 1899. № 20. S. 232–233.

269. Morse W. J. Soy beans: Culture and varieties. *Farmers' Bulletin (USDA)* 1927. No. 1520. P. 34.

270. Ochorowicz J. Naprzód! *Wyzwolenie*. 1920. № 8. S. 5.

271. Owsinski J. Miejsce na sad. Warszawa : Drukarnia Artystyczna, 1897. 22 s.
272. Owsiniński J. Nasienie wczesnej Soji. (Soja hispida praecox). *Kurier Lwowski*. 1899. № 17(233). S. 13
273. Owsinski J. Nowy System Rolnictwa wobec postępów wiedzy i w praktyce lat ostatnich. *Rolnik i Hodowca*. 1901. (T. XIX.) № 49. S. 577–579; № 50. S. 591–598; № 51. S. 602–603.
274. Owsinski J. Nowy system sadownictwa. Kijow, Drukarnia R. Łubkowskiego, 1906. 51 s.
275. Owsiniński J. Soja wczesna (Soja hispida praecox). *Rolnik i Hodowca* 1899. № 40. S. 473–474.
276. Owsiniński J. Soja wczesna (Soja hispida praecox). *Rolnik i Hodowca*. 1899. № 39. S. 460–462.
277. Owsiniński J. Soja wczesna (Soja hispida praecox). *Rolnik i Hodowca*. 1899. № 42. S. 497–498.
278. Owsinski J. Soja wczesna. (Soja hispida praecox). Warszawa : Gubrynowicz-Schmidt, 1899. 21 s.
279. Owsinski J. Nowy system rolnictwa. Warszawa : Drukim Władysława Szulca, 1899. 120 s.
280. Owsiniński J. Nowy system Sadownictwa. *Rolnik i Hodowca*. 1901. № 17. S. 196–197.
281. Owsiniński J. Organizm ekonomiczny. *Rolnik i Hodowca*. 1895. № 11. S. 121–123.
282. Owsiniński J. Organizm ekonomiczny. *Rolnik i Hodowca*. 1897. № 9. S. 129–132.
283. Owsinski J. Organizm ekonomiczny. Warszawa : Drukim Władysława Szulca, 1897. 14 s.

284. Owsński J. Soja wczesna (Soja hispida praecox). *Rolnik i Hodowca*. 1899. № 39. S. 460–462
285. Owsński J. Soja wczesna. *Rolnik i Hodowca*. 1903. № 3. S. 32–33.
286. Owsński J. Wzorowa plantacya soji. *Rolnik i Hodowca*. 1901. № 42. S. 501–502.
287. Piper C. V. Morse W.J. The soybean. New York : McGraw-Hill Book Co, 1929. 329 p.
288. Plantes nouvelles de grande culture: Soja hispida extra hâtif de Podolie. *Journal d'Agriculture Pratique*. 1900. № 64 (2). P. 64.
289. Prix courant general pour 1910–1911. Vilmorin-Andrieux et Cie. 1910. 198 p.
290. Rosenberg H. Political and Social consequences of the Great Depression of 1873-1896 in Central Europe. *The Economic History Review*. 1943. Vol. 13, Issue 1-2. P. 58–73.
291. Rouest L. La culture du soja. *Bulletin des matières grasses de l'Institut Colonial de Marseille* 1921. № 5-6. P. 73–86.
292. Sempolowski A. Bericht über die Tätigkeit der Samencontrolstation zu Zabikowo bei Posen. *Deutsche Landwirtschaftliche Presse*. 1879. № 6(99). S. 599–600.
293. Sempolowski A. Über den Anbau der Sojabohne. *Fühlings landwirtschaftliche Zeitung*. 1900. № 49 (5). S. 193–196.
294. Sempolowski A. Zur Kultur und Verwertung der Sojabohne. *Fühlings landwirtschaftliche Zeitung*. 1880. № 29(5). S. 278–281.
295. Shurtleff W., Aoyagi A. History of soybeans and soyfoods in Eastern Europe (including all of Russia) (1783-2020) : extensively annotated bibliography and sourcebook. Lafayette : Soyinfo Center, 2020. 1358 p.

296. Singh R. J., Hymowitz T. Soybean genetic resources and crop improvement. *Genome*. 1999. № 42. P. 605–616.
297. Smith C. S. Russia. The cultivation of soyabeans in South Russia. Board of Trade Journal. 1913. № 81. P. 637.
298. Soja wczesna Owsńskiego. *Rolnik i Hodowca*. 1899. № 1. S. 1.
299. Soja wczesna. *Rolnik i Hodowca*. 1899. № 20. S. 238.
300. Swederski W. Bibliografja doswiadczalnictwa polskiego I pokrewnych galezi nauk przyrodniczych do 1-go Stycznia roku 1927. / Zwiazek rolniczych zakladow doswiadczalnych Rzptej Polskiej, Sekcya botanicznorolnicza. Warszawa-Lwow, 1927. 131 s.
301. Trabut L. Le Soja: Soja Max (L.) Soja hispida Savi. *Service Botanique, Informations Agricoles. Bulletin* 1918. № 55. 16 p.
302. Tritschler H. Zum Anbau der Sojabohne. *Mitteilungen der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft*. 1914. № 42. S. 575–576.
303. Tritschler H. Züchtung und Anbau der Feldbohne. *Illustration Landwirtschaftliche Zeitung*. 1913. № 33. S. 270–271.
304. Więckiewicz A. Od codziennych praktyk piśmiennych do teorii introspekcji. Nieznane dzienniki Juliana Ochorowicza. *Sztuka Edycji*. 2019. № 1. S. 81–88.
305. Wiśniewski S. System J. Owsńskiego w praktycznym zastosowaniu. *Rolnik i Hodowca*. 1900. № 2. S. 14–18; № 3. S. 28–29.
306. Wysoczański J. Z praktyki gospodarskiej (Soja hispida praecox). *Rolnik i Hodowca*. 1902. № 22. S. 261.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список опублікованих праць за темою дослідження:

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Корзун Д. Ю. Апробація «Нової системи землеробства» І. Є. Овсінського на Полтавському дослідному полі (1899–1903 pp.) *Історія науки і біографістика*. 2020. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-2/08.pdf>

2. Корзун Д. Ю. «Нова система землеробства» І. Є. Овсінського: сприйняття громадськістю (кінець XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2020. № 4 (32) (жовтень-грудень). С. 253–262.

Стаття у зарубіжному науковому виданні

3. Корзун Д. Ю. Репресивна політика Російської імперії щодо агронома-новатора, І. Є. Овсінського (1856–1910). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6. Issue 4. S. 31–37.

Опубліковані праці апробаційного характеру

4. Корзун Д. Ю. Презентація «Нової системи землеробства» І. Є. Овсінського на сторінках польськомовної фахової преси кінця XIX ст. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018)*, Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад. : Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 238–240.

5. Корзун Д. Ю. Апробація «Нової системи землеробства» І. Є. Овсінського на Плотянській сільськогосподарській станції князя П. П. Трубецького. *Actual trends of modern scientific research. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference*. Munich, Germany. 19–21 July 2020. Munich : MDPC Publishing. P. 305–307. URL: <https://sci-conf.com.ua>.

6. Корзун Д. Ю. Сприйняття ідей І. Є. Овсінського через призму діяльності Київського товариства сільського господарства. *Шістнадцяті*

наукові читання, присвячені діяльності О.П. Бородіна (1848–1898), (14 жовтня 2020 р., м. Київ). Київ, 2020. С. 46–52.

7. Корзун Д. Ю. Творча спадщина І. Є. Овсінського через призму сучасних проблем розвитку України. *Economic and Social-Focused Issues of Modern World. Conference Proceedings of the 3-nd International Scientific Conference* (November 17 – 18, 2020, Bratislava, Slovak Republic). Bratislava : The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, 2020. P. 232–235.

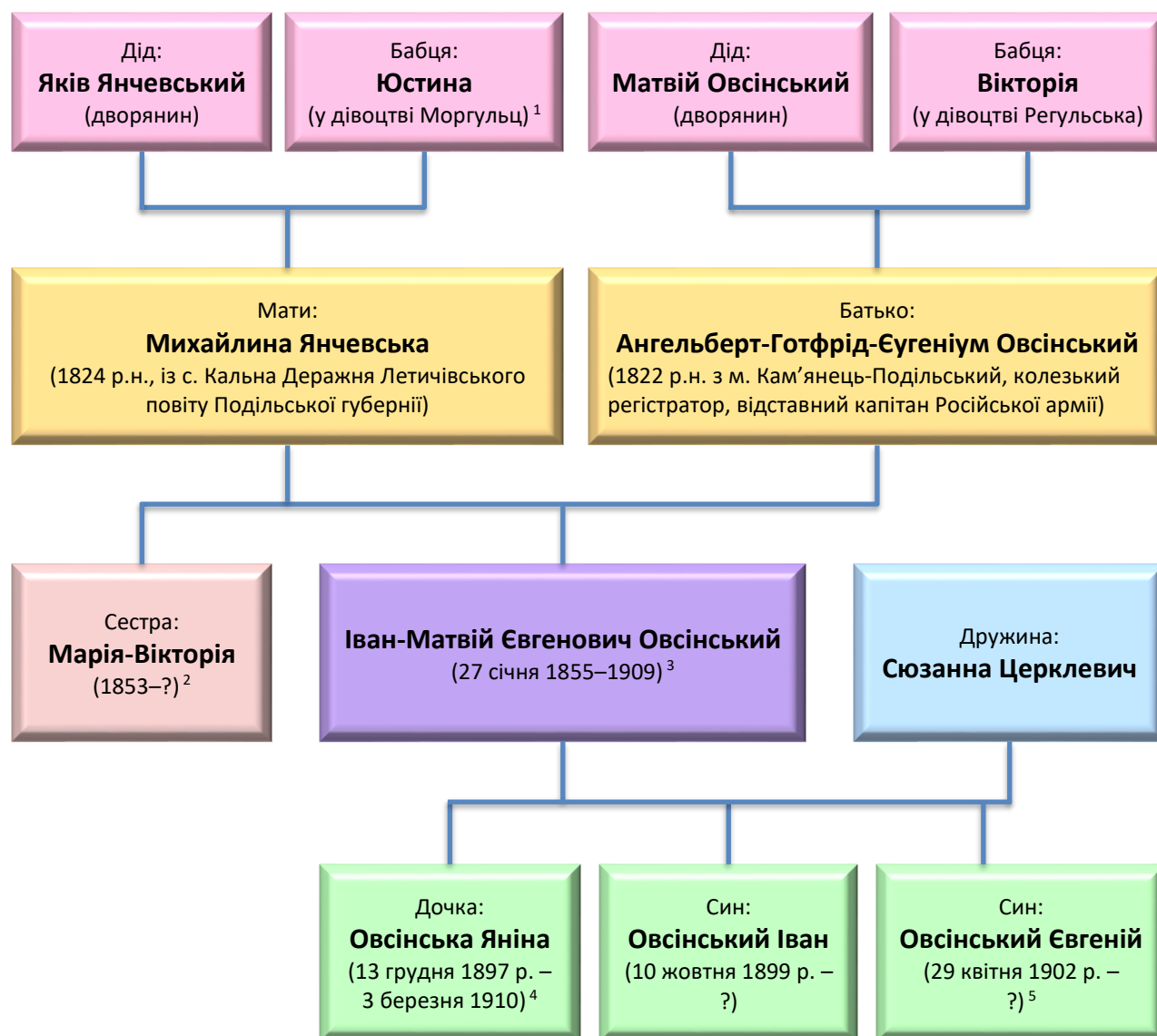
Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Корзун Д. Ю. Життєвий і творчий шлях І. Є. Овсінського: історіографічний дискурс (дорадянський період). *Virtus: scientific Journal*. 2020. № 45 (June). P. 202–205.

ДОДАТОК Б**Іван-Матвій Євгенович Овсінський (1855–1909)**

ДОДАТОК В

РОДИННЕ ДЕРЕВО І.Є. ОВСІНСЬКОГО

¹ Державний архів Хмельницької області. Ф. 685. Оп. 4. Спр. 188. Арк. 125 зв.

² Державний архів Хмельницької області. Ф. 685. Оп. 2. Спр. 928. Арк. 586.

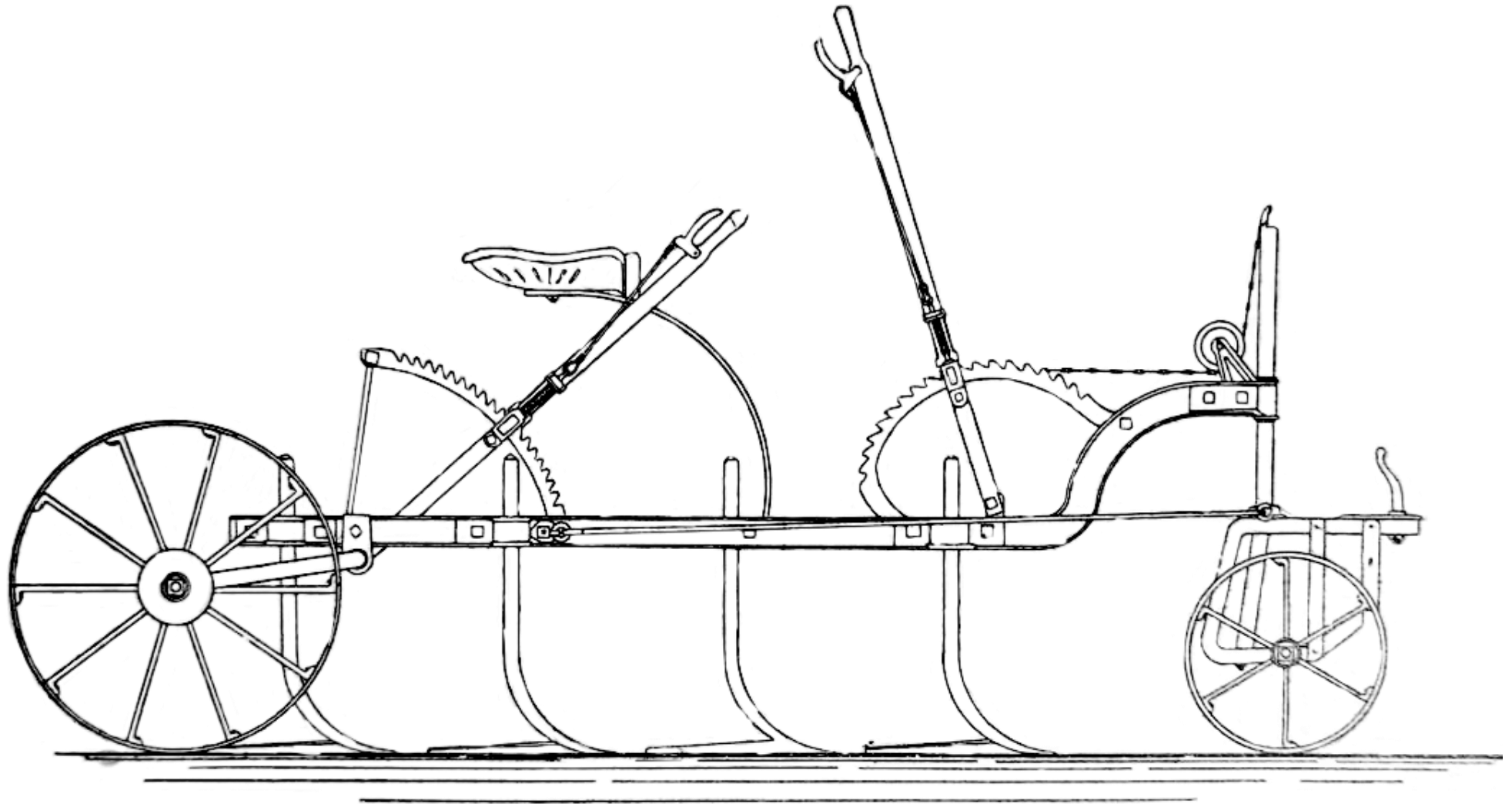
³ Список дворян, внесених в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. Ч.2. С. 132.

⁴ Державний архів Хмельницької області. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 319 зв.

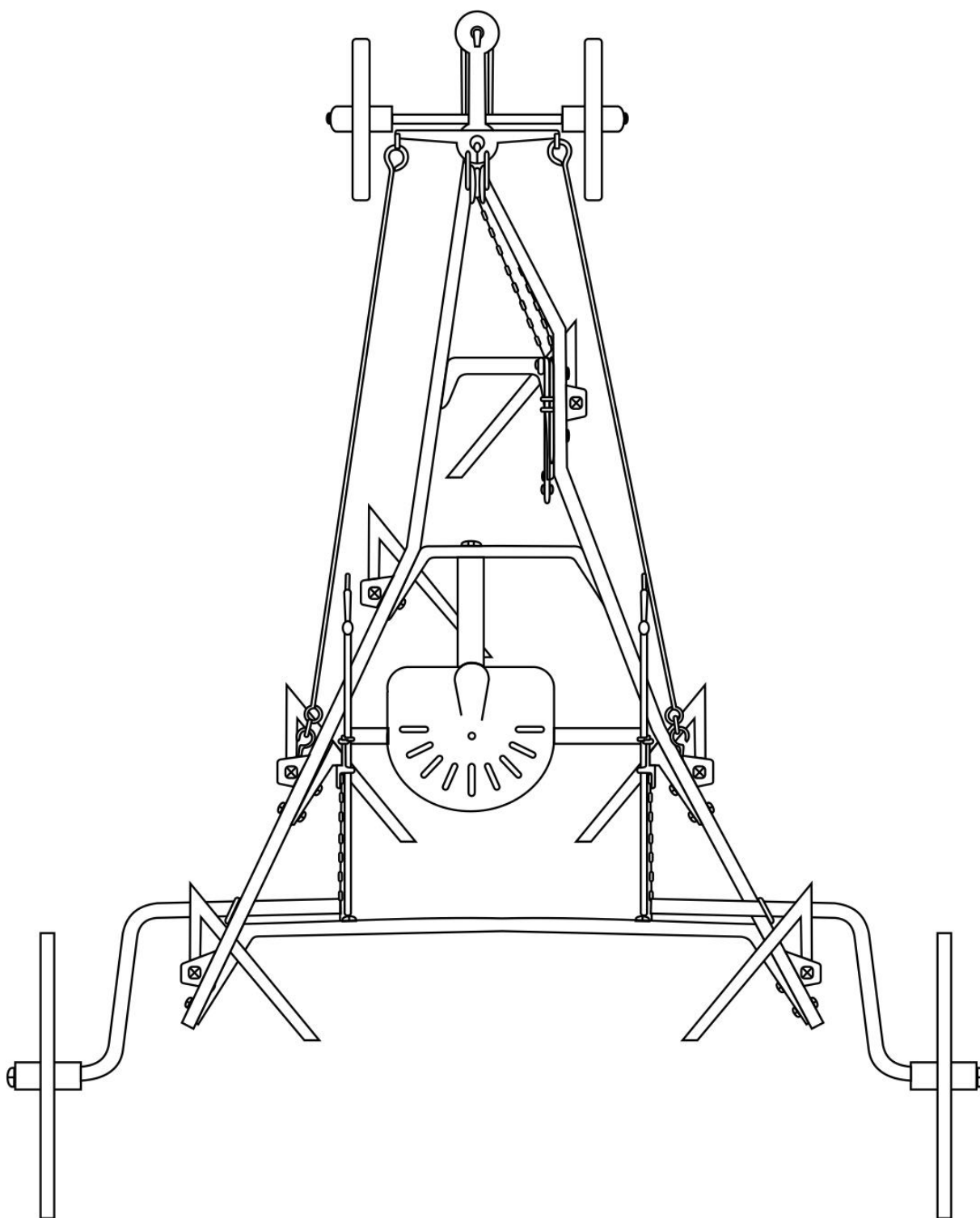
⁵ Державний архів Хмельницької області. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 503 зв.–504.

ДОДАТОК Г

Рис.1 Культиватор за кресленням І.Є. Овсінського

Рис.2 Культиватор за кресленням І.Є. Овсінського (вигляд зверху)

Подано за: Соколов Н. П. Культиватор для обработки чистых паров И. Е. Овсинского зав.[ода] Копа. Ростов-на-Дону : Электро-печ. А. И. Тер-Абрамиан, 1912. С. 13–14.

ДОДАТОК Д

Список праць І.Є. Овсінського

- Овсинский И. Статистическое описание имения Ластовцы-Исаковцы. Одесса : «Славянская тип.» Н. Хрисогелос, 1886. 23 с.
- Овсинский И. Меры к упорядоченью хозяйств. *Труды Первого Киевского областного сельскохозяйственного съезда.* / под. ред. И. М. Ревы. Киев : Тип. Петра Барского, 1890. С. 162–170.
- Owsiński J. Organizm ekonomiczny. *Rolnik i Hodowca.* 1895. (Т. XIII.) № 11. S. 121–123.
- Owsiński J. Organizm ekonomiczny. *Rolnik i Hodowca.* 1897. (Т. XV.) № 9. S. 129–132.
- Owsiński Jan Nowa era rozwoju przemysłowo-rolnego. *Rolnik i Hodowca.* 1897. (Т. XV.) № 37. S. 577–579; № 38. S. 593–595; № 39. S. 610–613; № 40. S. 627–629; № 41. S. 642–644. № 44. S. 692.
- Owsiński J. Organizm ekonomiczny. Warszawa : Drukim Władysława Szulca, 1897. 14 s.
- Owsiński J. Miejsce na sad. Warszawa : Drukarnia Artystyczna. 1897. 22 s.
- Owsiński J. Z praktyki gospodarskiej (r. 1897). Nowy system rolnictwa. *Rolnik i Hodowca.* 1897. (Т. XV.) № 48. S. 763–764; № 49. S. 769–773; № 50. S. 785–788.
- Owsiński J. Z praktyki gospodarskiej. Rok 1898. *Rolnik i Hodowca.* 1898. (Т. XVI.) № 48. S. 574–575.
- Owsiński J. Nowy system rolnictwa. *Rolnik i Hodowca.* 1898. (Т. XVI.) № 2. S. 13–15; № 2. S. 25–27; № 4. S. 43–47; № 5. S. 51–52; № 6. S. 64–66; № 7. S. 75–78; № 8. S. 88–90; № 9. S. 104–105; № 10. S. 113–115; № 11. S. 125–127; № 12. S. 138–139; № 14. S. 159–161; № 15. S. 173–175; № 25. S. 292–294; № 26. S. 305–306; № 27. S. 314–315; № 30. S. 353.
- Овсинский И. Е. Ранняя соя. Киев : тип. П. Барского, 1898. 16 с.
- Owsiński J. Nasienie wczesnej Soji. (Soja hispida praesox). *Kurier Lwowski.* 1899. № 17(233). S. 13
- Овсинский И. Ранняя соя Овсинского (Soja hispica praesox Owsinskii). Санкт-Петербург : тип. т-ва «Нар. Польза», 1899. 16 с.

- Овсинский И. Новая система земледелия / Пер. с пол. И. Святополк Мирский. Вильна : Губ. тип., 1899. 139 с.
- Owsinski J. Nowy system rolnictwa. Warszawa : Drukim Władysława Szulca, 1899. 120 s.
- Овсинский И. Новая система земледелия / Пер. с польск. Г. Барановского. Киев ; Харьков : Ф. А. Иогансон, 1899 (Киев). 175 с.
- Овсинский И. Ранняя соя (*Soja hispida praesox*). Киев : тип. С. А. Спилиоти, 1900. 15 с.
- Овсинский И. Новая система земледелия. Дополнение к первому изданию новой системы земледелия. / Пер. с пол. И. Святополк-Мирский. Вильна, 1900, 139 с.
- Owsiński J. Nowy trzyskibowiec Ransome'a. *Rolnik i Hodowca*. 1901. (Т. XIX.) № 2. S. 14.
- Owsiński J. Słówko o próbach z uprawą «Nowym systemem» i o siewie soi. *Rolnik i Hodowca*. 1901. (Т. XIX.) № 3. S. 27–28; № 16 S. 185–186.
- Owsiński J. Nowy system Sadownictwa. *Rolnik i Hodowca*. 1901. (Т. XIX.) № 17. S. 196–197.
- Owsiński J. Wykonawcy i narzędzia przy «Nowym systemie rolnictwa». *Rolnik i Hodowca*. 1901. (Т. XIX.) № 20. S. 231–232.
- Owsiński J. Wzorowa plantacya soi. *Rolnik i Hodowca*. 1901. (Т. XIX.) № 42. S. 501–502.
- Owsiński J. Nowy System Rolnictwa wobec postępów wiedzy i w praktyce lat ostatnich. *Rolnik i Hodowca*. 1901. (Т. XIX.) № 49. S. 577–579; № 50. S. 591–598; № 51. S. 602–603.
- Овсинский И. Е. Pro domo sua. *Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства*. 1901. № 19. С. 123–124.
- Owsiński J. Odpowiedź p. Dutkiewiczowi. *Rolnik i Hodowca*. 1902. (Т. XX.) № 10. S. 116.
- Owsiński J. Idealna spółka. *Rolnik i Hodowca*. 1902. (Т. XX.) № 6. S. 68–69.
- Owsiński J. W sprawie narzę dzi rolniczych. *Rolnik i Hodowca*. 1902. (Т. XX.) № 8. S. 88–89.
- Owsinski J. Nowy system rolnictwa. Warszawa : Drukim Władysława Szulca, 1902. 120 s.

Owsiński J. Soja wczesna. *Rolnik i Hodowca*. 1903. (Т. XXI.) № 3. S. 32–33.

Owsinski J. Nowy system sadownictwa. Derażnia : Wydaw. Kalno-Derażańskiej Stacji Pomologicznej, [1906] (Kijów : R. Łubkowski). 51 s.

Овсинский И. Новая система земледелия / Пер. с польск. С. Сикорского; Под ред. Д. Калениченко. Москва : тип. В. М. Саблина, 1909. 304 с.

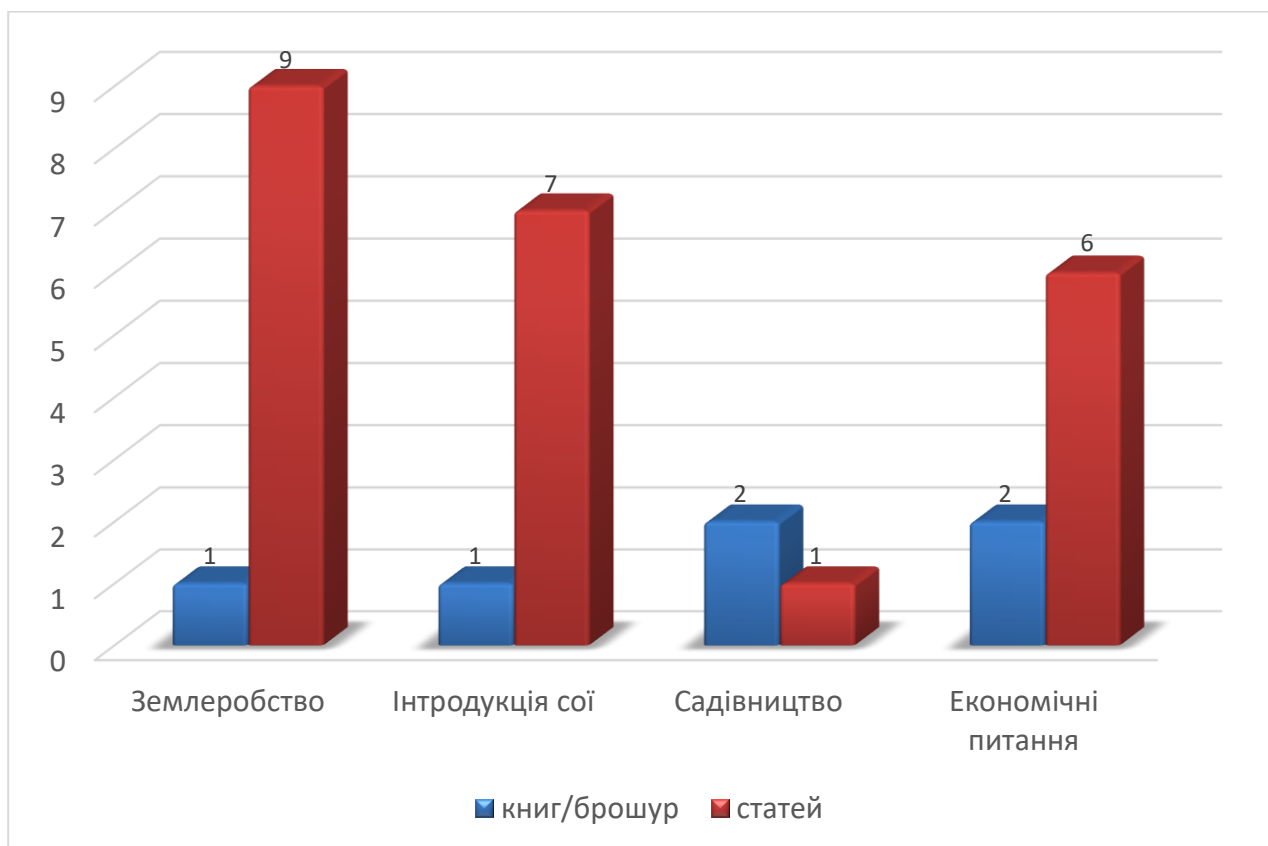
Овсинский И. Новая система земледелия / Пер. с польск. С. Сикорского; Под ред. Д. Калениченко. Москва, 1911. 304 с.

ДОДАТОК Е

Табл. 1 Розподіл кількості публікацій І.Є. Овсінського по роках

Рік видання	Кількість книг/брошур оригінальних	Перевидання	Кількість статей	Всього
1886	1			1
1890			1	1
1895			1	1
1897	2		3	5
1898	1		2	3
1899	1	3	1	5
1900		2		2
1901			7	7
1902		1	3	4
1903		1		1
1906	1			1
1909		1		1
1911		1		1
Всього	6	9	18	33

**Рис. 1. Розподіл тематики публікацій І.Є. Овсінського
(без врахування перевидань)**

Рис. 2. Розподіл кількості публікацій І.Є. Овсінського по роках

